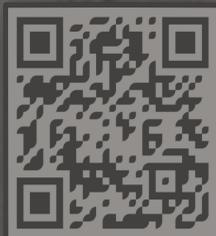

УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ:

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ
ВИМІР ЗМІНИ ПОКОЛІНЬ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
Інститут соціальної та політичної психології
АСОЦІАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
АСОЦІАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПСИХОЛОГІВ УКРАЇНИ

**УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ:
ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР
ЗМІНИ ПОКОЛІНЬ**

**Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції
м. Київ, 15 грудня 2023 року**

**Київ
2023**

УДК 316.3:32:159.9

У 45

*Рекомендовано до друку та оприлюднення в мережі Інтернет
вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
(протокол № 5 від 26 грудня 2023 року)*

Рецензенти

Губеладзе І. Г., доктор психологічних наук, старший дослідник

Корнієнко В. О., доктор політичних наук, професор

Ржевська Н. Ф., доктор політичних наук, професор

Чуніхіна С. Л., кандидат психологічних наук, старший дослідник

**Український соціум: політико-психологічний вимір зміни
У 45 поколінь** : зб. наук. праць. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.,
м. Київ, 15 груд. 2023 р. / за ред. Ю. Ж. Шайгородського. Інститут
політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН
України. Київ–Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 2023. 304 с.

ISBN 978-617-640-628-0

*Збірник містить матеріали Всеукраїнської науково-практичної
конференції „Український соціум: політико-психологічний вимір зміни
поколінь”, яка відбулася в м. Києві 15 грудня 2023 року.*

*Науковий захід організовано й проведено Інститутом політичних і
етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України в межах
науково-дослідної роботи „Концепція соборності України: витоки,
еволюція, політична актуальність” (державний реєстраційний
номер: 0122U000572) спільно з Інститутом соціальної та політичної
психології НАПН України, Асоціацією політичних наук України та
Асоціацією політичних психологів України.*

УДК 316.3:32:159.9

© Інститут політичних
і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023
© Автори статей, 2023
© Видавець Лисенко М. М., 2023

ISBN 978-617-640-628-0

DOI: 10.53317/0978-617-640-628-0

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnic Studies
NATIONAL ACADEMY OF PEDAGOGICAL SCIENCES OF UKRAINE
Institute of Social and Political Psychology
ASSOCIATION OF POLITICAL SCIENCES OF UKRAINE
ASSOCIATION OF POLITICAL PSYCHOLOGISTS OF UKRAINE

**UKRAINIAN SOCIETY:
POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL DIMENSION
OF GENERATIONAL CHANGE**

**Materials of the All-Ukrainian scientific and practical conference
Kyiv, December 15, 2023**

**Київ
2023**

UDC 316.3:32:159.9

U 45

Recommended for printing and publication on the Internet by the Academic Council of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (Protocol No. 5 of December 26, 2023)

Reviewers

Gubeladze I. G., Doctor of Psychological Sciences, Senior Researcher

Kornienko V. O., Doctor of Political Science, Professor

Rzhevskaya N. F., Doctor of Political Science, Professor

Chunikhina S. L., PhD in Psychology, Senior Researcher

U 45 Ukrainian society: political and psychological dimension of generational change : a collection of scientific papers. Proceedings of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference, Kyiv, December 15, 2023 / Edited by Yu. Shayhorodskiy. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine. Kyiv–Nizhyn : Publisher Lysenko M. M., 2023. 304 p.

ISBN 978-617-640-628-0

The collection contains the materials of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference „Ukrainian Society: Political and Psychological Dimension of Generational Change”, which took place in Kyiv on December 15, 2023.

The scientific event was organized and conducted by the Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine within the framework of the research work „The Concept of Unity of Ukraine: Origins, Evolution, Political Relevance” (state registration number: 0122U000572) in cooperation with the Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, the Association of Political Sciences of Ukraine and the Association of Political Psychologists of Ukraine.

UDC 316.3:32:159.9

© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2023

© Authors of articles, 2023

© Publisher Lysenko M. M., 2023

ISBN 978-617-640-628-0

DOI: 10.53317/0978-617-640-628-0

ЗМІСТ

Олег Рафальський. Звернення до учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції „Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь”	11
Микола Слюсаревський. До учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції. Передне слово	13
Юрій Поліщук. Вплив російсько-української війни на загальнонаціональну ідентичність громадян України	15
Наталія Довгань. Виміри поколінного часу: наукові гіпотези	26
Тетяна Бевз. Ідеї соборності крізь призму зміни поколінь	34
Денис Яковлев. Зміна поколінь в українському середньому класі	47
Олександр Майборода. Ціннісні домінанти українців і світовий дискурс щодо альтернативи між демократією і авторитаризмом	54
Юрій Шайгородський. Суспільна консолідація в умовах війни: внутрішньополітичні виклики та відповідальність еліт	67
Олег Калакура. Світоглядно-ціннісні засади трансформації еліт України на тлі російсько-української війни	83
Ростислав Балабан. Політико-психологічні ризики та спроможність українського суспільства	94
Олексій Ляшенко. Ідентичність як складова етнополітичної резильєнтності України	104
Світлана Ситник. Політико-управлінський вимір формування колективних ідентичностей: європейський та вітчизняний досвід	115

Ганна Редькіна, Віталій Медузов. Економічні кризи напередодні та під час повномасштабної війни в Україні: світовий досвід спроб подолання	124
Олена Суший. Про травму та стійкість: чи робить сильнішим те, що не вбиває?	132
В'ячеслав Яремчук. Громадянське суспільство України в умовах широкомасштабної російсько-української війни (актуальні тренди трансформації)	137
Алла Шаповалова. Роль громадянського суспільства в політичному розвитку України під час російсько-української війни	147
Тетяна Андрійчук. Держава та інститути громадянського суспільства: особливості взаємодії в умовах російсько-української війни	153
Оксана Зорич. Дискурс соборності у діяльності громадських організацій в Україні (1991–2014 рр.)	163
Юрій Шаповал. Корекція колективної пам'яті. Неочікуваний польський досвід 2023 року	172
Валерій Солдатенко. Основні етапи соборності України: до еволюції підходів і наукових уявлень	182
Валентина Сушко. Культурно-антропологічний ракурс етноідентифікаційних практик харків'ян після 24 лютого 2022 року	188
Михайло Гордієнко. Аксиологія консерватизму як альтернатива екзальтованому волюнтаризму	197
Тетяна Ляшенко. Українська еліта під час війни: ціннісні пріоритети та імідж держави	208
Юлія Доброносова. Соціально-політичні аспекти ціннісної самореалізації молоді перед викликами медіатизації	218

Юрій Ніколаєць. Державна інформаційна політика в умовах повномасштабної російсько-української війни	227
Ігор Цигвінець. Український vs українськомовний: аналіз „топ-100” каналів вітчизняного сегмента YouTube	239
Василь Козьма. Політика в епоху штучного інтелекту	253
Марина Баранівська. Ідеологічний підхід до аналізу явища попুলізму.....	262
Вікторія Абдуллаєва. Соціально-психологічні маркери формування нового покоління в Україні	270
Діана Гутник. Досвід підліткового віку як чинник готовності до материнства: емпіричне дослідження	275
Максим Кияк. Суспільно-політичний простір України: головні виклики перед лицем збройної агресії Росії	285
Олег Кондратенко. Сценарії геополітичного майбутнього України та контури нового світопорядку	289

CONTENT

Oleg Rafalskiy. Address to the participants of the All-Ukrainian scientific and practical conference „Ukrainian society: political and psychological dimension of the generational change”	11
Mykola Slyusarevskiy. To the participants of the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference. Foreword	13
Yuriy Polishchuk. The impact of the Russian-Ukrainian war on the national identity of Ukrainian citizens	15
Natalia Dovgan. Dimensions of generational time: scientific hypotheses.....	26
Tetyana Bevz. Ideas of unity through the prism of generational change	34
Denis Yakovlev. Generational change in the Ukrainian middle class	47
Oleksandr Mayboroda. Value dominants of Ukrainians and the world discourse on the alternative between democracy and authoritarianism	54
Yuriy Shayhorodskiy. Social consolidation in the conditions of war: domestic political challenges and the responsibility of elites	67
Oleg Kalakura. Worldview and value principles of the transformation of the elites of Ukraine against the background of the Russian-Ukrainian war	83
Rostyslav Balaban. Political and psychological risks and capacity of Ukrainian society	94
Oleksiy Lyashenko. Identity as a component of ethno-political resilience of Ukraine	104

Svitlana Sytnyk. The political and administrative dimension of the formation of collective identities: European and domestic experience	115
Anna Redkina, Vitaly Meduzov. Economic crises on the eve and during a full-scale war in Ukraine: world experience of attempts to overcome	124
Olena Sushiy. On trauma and resilience: does what doesn't kill make you stronger?	132
Vyacheslav Yaremchuk. Civil society of Ukraine in the conditions of a large-scale Russian-Ukrainian war (current trends of transformation)	137
Alla Shapovalova. The role of civil society in the political development of Ukraine during the Russian-Ukrainian war	147
Tetyana Andriychuk. The state and institutions of civil society: peculiarities of interaction in the conditions of the Russian-Ukrainian war	153
Oksana Zorych. Discourse of unity in the activities of public organizations in Ukraine (1991–2014)	163
Yuriy Shapoval. Correction of collective memory. The unexpected Polish experience of 2023	172
Valeriy Soldatenko. The main stages of the unity of Ukraine: to the evolution of approaches and scientific ideas	182
Valentina Sushko. Cultural and anthropological perspective of ethnic identification practices of Kharkiv residents after February 24, 2022	188
Mykhailo Gordienko. Axiology of conservatism as an alternative to exalted voluntarism	197
Tetyana Lyashenko. The Ukrainian elite during the war: value priorities and the image of the state	208

Julia Dobronosova. Socio-political aspects of value self-realization of youth before the challenges of mediatization	218
Yuriy Nikolaiets. State information policy in the conditions of a full-scale Russian-Ukrainian war	227
Ihor Tsygvintsev. Ukrainian vs Ukrainian-speaking: analysis of the „top-100” channels of the domestic segment of YouTube	239
Vasyl Kozma. Politics in the age of artificial intelligence	253
Maryna Baranivska. Ideological approach to the analysis of the phenomenon of populism	262
Victoria Abdullayeva. Socio-psychological markers of the formation of a new generation in Ukraine	270
Diana Hutnyk. Adolescent experience as a factor of readiness for motherhood: an empirical study	275
Maksym Kiyak. The socio-political space of Ukraine: the main challenges in the face of Russia's armed aggression	285
Oleg Kondratenko. Scenarios of the geopolitical future of Ukraine and contours of the new world order	289

ЗВЕРНЕННЯ

**до учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції
„Український соціум: політико-психологічний вимір
зміни поколінь”**

Шановні учасники конференції!

Від імені Президії Національної академії наук України та співорганізаторів Всеукраїнської наукової конференції „Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь” – Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України та Асоціації політичних наук України – вітаю учасників конференції.

Тематичними напрями конференції передбачено висвітлення й обговорення актуальних теоретичних та науково-практичних проблем. Динамічні й, багато в чому, – суперечливі сучасні суспільно-політичні процеси спонукають вітчизняних науковців до їх обговорення та до пошуку ефективних шляхів їх розв’язання. Тож глибокий і всебічний науковий аналіз цих процесів, прогнозування їх наслідків, теоретичне обґрунтування шляхів націє- та державотворення на сучасному їх етапі, розроблення практичних рекомендацій, спрямованих на підвищення ефективності внутрішньої та зовнішньої політики держави, є важливою й актуальною науково-практичною проблемою. Вітчизняні науковці зосереджені на розв’язанні складних завдань, які нині постали перед нашою державою, суспільством, українською наукою.

Важливим і позитивним аспектом науково-практичної конференції є її міждисциплінарний характер та практична спрямованість. Об’єднання зусиль науковців соціогуманітарної галузі сприятиме виробленню нових підходів до оцінки сучасних суспільно-політичних явищ і процесів, виявленню наявних проблем, розробленню пропозицій щодо їх подолання, забезпечення суспільної інтеграції та консолідації.

Проблема єднання українського суспільства, посилення його спроможності протистояти наявним викликам та загрозам, здатності до суспільної мобілізації особливої актуальності й практичної

значущості набуває за сучасних умов – протистояння російській збройній агресії. Повномасштабне російське воєнне вторгнення кардинально змінило життя українських громадян, їх світосприйняття, вплинуло на ціннісні пріоритети українців. У цій ситуації особливої ваги й значущості, з огляду на науково-практичний потенціал, набувають нині ідеї соборності України, її незалежності та територіальної цілісності, адже лише консолідоване суспільство шляхом узгодженості дій, підвищення рівня суспільної довіри та об'єднання зусиль задля досягнення спільної мети здатне захистити суверенітет держави й забезпечити її повоєнне відродження.

Цим та іншим актуальним проблемам нинішнього складного етапу державотворення у їх політико-психологічному вимірі присвячені наукові розвідки учасників конференції – політологів, психологів, соціологів, філософів, істориків – учених науково-дослідних установ, викладачів закладів вищої освіти, студентів та аспірантів.

На мій погляд, важливим аспектом сьогоденішнього заходу є те, що до його організації та проведення долучилися громадські наукові фахові об'єднання – Асоціація політичних наук України та Асоціація політичних психологів України.

Науково-практичний захід організовано академічними інститутами в межах „Програми спільної діяльності НАН України та НАПН України”, а також науково-дослідної роботи „Концепція соборності України: витоки, еволюція, політична актуальність” (державний реєстраційний номер: 0122U000572). Фахові й предметні дискусії з актуальних проблем суспільно-політичного розвитку України є важливою та ефективною формою дослідницької роботи, а головне – такі дискусії залишають по собі нові ідеї, як результат наукового пошуку.

Олег Рафальський,

віцепрезидент НАН України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, член-кореспондент НАН України, академік НАПН України, доктор історичних наук, професор, президент Асоціації політичних наук України

До учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Конференція, матеріали якої представлені у цьому збірнику, є частиною ширшого науково-дослідницького і публічно-презентаційного проекту „Україна в період зміни політичних поколінь”. Проект, який розраховано на 2020–2025 роки, реалізується зусиллями вчених Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України та Інституту соціальної та політичної психології НАПН України в рамках Програми спільної діяльності двох академій.

За час існування проекту відбулися:

– методологічний семінар „Україна в період зміни поколінь” (19 жовтня 2021 р.);

– круглий стіл „Нове покоління українського політикуму в умовах війни та повоєнних суспільних трансформацій” (15 листопада 2022 р.);

– Всеукраїнська науково-практична конференція „Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь” (15 грудня 2023 р.).

Із задоволенням хочу зазначити, що з року в рік удавалося розширювати і коло учасників наших заходів, і контекст обговорення поколінних аспектів суспільно-політичного розвитку України. Це свідчить про зростання інтересу – як загального, так і суто академічного – до поколінної проблематики.

Водночас слід констатувати, що в Україні досі відчувається дефіцит наукових досліджень з питань поколінної взаємодії, зміни політичних поколінь, тим паче досліджень, які проводилися б на систематичній основі. Однією з очевидних причин такого стану речей є той факт, що політичні покоління як об’єкт дослідження перебувають у віданні усіх суспільних наук, але жодна з них нині не має вичерпних інструментів для всебічного вивчення цього складного об’єкта.

Отже, перспектива поколінних досліджень убачається передусім у міждисциплінарності, у підходах, що розроблялися б на

стику психології, політології, соціології, історії, філософії, інших галузей знань.

На невідкладну увагу вчених, на мій погляд, заслуговують такі перспективні напрями досліджень, як вплив зміни політичних поколінь на перебіг суспільно-політичних трансформацій в Україні в умовах російсько-української війни та повоєнного відновлення; закономірності та механізми міжпоколінної трансляції політичного, зокрема травмівного, досвіду та формування історичної пам'яті; поколінний вимір громадянської і національної ідентичності, суспільної консолідації; вплив громадянського суспільства на формування нової політичної еліти в Україні.

Частина цих питань порушувалася під час Всеукраїнської науково-практичної конференції „Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь” і представлена в матеріалах цього збірника. Частина ще чекає на обговорення в майбутньому.

Я щиро запрошую читачів ознайомитися із доробком наших авторів, приєднуватися до проекту „Україна в період зміни політичних поколінь”, ставати учасниками міждисциплінарних дослідницьких команд.

Микола Слюсаревський,

директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, член-кореспондент НАПН України, почесний президент Асоціації політичних психологів України

МАТЕРІАЛИ
Всеукраїнської науково-практичної конференції
„Український соціум: політико-психологічний
вимір зміни поколінь”

УДК 323.1/.2:355.01(470+571):477)

Юрій Поліщук,
доктор історичних наук, доцент,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ

Вплив російсько-української війни
на загальнонаціональну ідентичність громадян України

Окупація Криму навесні 2014 р. й агресія на Донбасі дали початок активній „гібридній війні” Росії проти України. Її метою було перетворення нашої держави у слухняного васала. Але за вісім років Кремлю цього зробити не вдалося. Тоді він вдався до широкомасштабної воєнної агресії, яка супроводжувалася масштабними руйнуваннями цивільної інфраструктури, масовими вбивствами цивільного населення, іншими злочинами російських окупантів на тимчасово захоплених територіях. Це викликало рішучий опір Збройних сил України і широкого народного загалу, активізувало процес кристалізації загальнонаціональної громадянської ідентичності в Україні. Тому особливої актуальності набувають питання консолідації нашого суспільства для захисту державного суверенітету і територіальної цілісності України та й самого виживання української нації. Важливим чинником цього є загальнонаціональна громадянська ідентичність. Адже саме вона виступає основою, яка об’єднує українське суспільство. Тому, визначаючи головні завдання широкомасштабного вторгнення РФ в Україну, Пугін акцентував на „денацифікації” українців, розмивання їхньої самосвідомості. Враховуючи це, відомий американський

історик Тімоті Снайдер написав: „Ця війна базується на принципі, що вас (українців – *Авт.*) не існує” (*Рашисти не приховують наміру*, 2023). В. Портников постійно наголошує, що війна, яку веде Росія проти України, – „заради ідентичності, а не задля перемоги над кимось” (Портников, 2022). Це ставить перед науковцями низку завдань щодо дослідження змін загальнонаціональної громадянської ідентичності в умовах цієї війни.

Потрібно зазначити, що проблеми ідентичностей (етнічних, мовних, громадянських, конфесійних) активно досліджували Л. Нагорна, М. Степико, М. Рябчук, Т. Бевз, В. Кулик, Ю. Руденко, П. Гай-Нижник та ін. Але вплив на загальнонаціональну громадянську ідентичність російсько-української війни ще недостатньо вивчений. Тому автор і ставить перед собою завдання заповнити цей пробіл.

Головними маркерами загальнонаціональної громадянської ідентичності є ставлення мешканців до своєї держави, мови, державних символів (гімн, прапор, герб України), героїв, календаря знаменних дат (якими вшановуються визначні події в історії України, її видатні особи) тощо. Це сприяє усвідомленню громадянами України спільності свого минулого та майбутнього, шануванню ними тих політичних і культурних цінностей, які мають бути ідентитетами національної належності й дозволять населенню України сприймати себе як єдину соціальну спільноту (Бевз, 2014, с. 238–239).

Сформованою громадянська ідентичність може бути тоді, коли особистість не тільки усвідомлює себе належною до держави, громадянином якої вона є за своїм паспортом, до спільноти співгромадян, пов'язаних між собою економічними та політичними зв'язками (Степаненко, 2002, с. 112), а й для якої набувають ціннісної значущості всі атрибути державності, її символіка (Конституція, прапор, гімн, визначні історичні дати, видатні особи, що шануються як „національні герої” тощо), а спільна з іншими співгромадянами „територія життя” сприймається як Батьківщина (Арбеніна & Сокурянська, 2012, с. 49). Саме на ці ідентитети орієнтуються особистість, визначаючи своє місце у соціальному просторі.

Варто зазначити, що процес формування загальнонаціональної громадянської ідентичності в Україні був складним і тривалим. У процесі її становлення науковці, експерти виділяють декілька

етапів, де поворотними моментами були революції та війна (Судин, 2022). Першою такою подією були вибори Президента України 2004 р. і Помаранчева революція. Але нова влада відійшла від цінностей останньої, що спричинило розчарування і соціальну депресію в українському суспільстві, яка тривала декілька років. Її посилювала економічна криза, яка охопила світову економіку. Як результат, позиції української громадянської ідентичності знову дещо ослабли, фактично повернувшись до дореволюційних показників.

Новими тригерами, які запустили зміни щодо громадянської ідентичності в Україні, стали Революція гідності й, особливо, війна, яку розв'язала у 2014 р. Росія проти України. Наочним проявом зростання загальнонаціональної громадянської ідентичності та ослаблення радянсько-російської в Україні стали президентські вибори 2014 р., які показали, що усі проросійські кандидати (С. Тігіпко, М. Добкін, В. Рабинович, П. Симоненко та ін.) набрали менше 14%. П. Порошенко, який ішов на вибори з демократичною, проукраїнською програмою, переміг в усіх регіонах, в яких вони проводилися (від 70,2% у Львівській області, до 33,17% – у Луганській) (*Як в Україні проходили президентські вибори 2014 р.*, 2018). Ці результати засвідчили, що громадянська самосвідомість пробудилася навіть у тих, хто не був носієм української етнічної ідентичності. Вони, не відмовляючись від російської етнічної ідентичності, мови, культури, проголосували за „проукраїнського кандидата”, продемонстрували свою ідентифікацію з Україною, українською політичною нацією. На думку українського соціального психолога П. Горностая, у цей час „високого рівня досягає громадянський націоналізм, а етнічний перестає бути визначальною ідеологією навіть у його апологетів” (Горностаї, 2015. с. 105).

Водночас війна привнесла у цей феномен нові складові, які диктувалися небезпекою втрати територіальної цілісності Української держави і обмеження її суверенітету. Ними стали волонтерство і добровольчий рух. Активізація першого припадає на час Революції гідності та початок війни на Донбасі. У надзвичайно складний період саме цей рух став фундаментом громадянського суспільства, створив дієву структуру громадських організацій, груп людей, готових взяти на себе розв'язання найбільш нагальних і

болісних проблем держави. На те, яку роль відігравали волонтери у захисті України, вказують слова захисника донецького аеропорту Дмитра: „Наша група трималася в аеропорту на одних волонтерах... Вони везли їжу, предмети гігієни, одяг, взуття, тепловізори, приціли та інше спорядження. ...Держава, крім автоматів і патронів, нічого не давала. ...Ми знали, що про нас пам'ятають, відчували підтримку народу” (Матяж, 2023). І таких прикладів було безліч.

Волонтерський рух в Україні уже в перший рік російсько-української війни став помітним явищем. За результатами загальнонаціонального дослідження, проведеного компанією GfK Ukraine, 62% українців визнали роль волонтерів у політичних змінах 2014 р., 85% вважали, що волонтерський рух допомагає зміцненню миру, 81% розглядали волонтерський рух обов'язковою складовою громадянського суспільства (Горелов & Корнієвський, 2015, с. 15).

Крім прямого волонтерства, з'явилися й інші прояви громадянської позиції українців. Зокрема, 32,5% українців переказували кошти на рахунки ЗСУ, 23% передавали кошти, речі та продукти військовим підрозділам чи вимушеним переселенцям, 9% громадян брали участь у магазинних акціях, купивши товари для потреб армії та передавши їх волонтерам; 7% допомагали вимушеним переселенцям речами та грошима; 3% безпосередньо збирали кошти, ліки, речі та доставляли їх у зону бойових дій (*32,5% українців особисто переказали свої кошти на рахунки української армії*, 2014). Таке єднання можливе лише тоді, коли є значний рівень колективної, понад партійної, понад етнічної, понад конфесійної солідарності. Такі масштаби громадянської допомоги дозволили громадському діячу М. Матяшу дійти висновку, що „саме завдяки волонтерам у 2014 р. країна зберегла свій суверенітет, зупинила російську агресію на Сході та відновила боездатну армію з високим моральним духом” (Матяж, 2023).

Іншою важливою складовою громадянської свідомості українців став добровольчий рух. Як відомо, напередодні російського нападу у 2014 р. військовий потенціал ЗСУ був суттєво ослаблений руйнівною політикою В. Януковича та його оточення. Рівень матеріально-технічного забезпечення, кількість особового складу і підготовка Збройних сил не відповідали навіть мінімальним

критеріям боєздатності. Тому чинити потужний опір агресору і сепаратистам на початку російсько-української війни могли лише окремі підрозділи. У таких реаліях результатом самоорганізації народу став добровольчий рух. Першими на захист територіальної цілісності й суверенітету у зону бойових дій на Сході України вирушили добровольці з Євромайдану. О. Турчинов згодом згадував: „У цій ситуації я не мав іншого шляху, окрім як звернутися до патріотів із закликом формувати добровольчі батальйони. Для них не було жодних обмежень: вмієш – не вмієш, взяв автомат і йди воювати. Саме патріоти тоді врятували ситуацію... Я вважаю, що добровольчі батальйони виконали свою історичну місію, – своєю самопожертвою вони дали нам час на відновлення армії” (Клочко, 2023).

За підрахунками Ю. Стасюка, у квітні 2014 – середині 2015 р. чисельність українських добровольчих формувань становила майже 30 тис. осіб (Стасюк, 2018, с. 12). Забезпечення цих формувань переважно здійснювалося місцевими органами влади, органами самоврядування та волонтерами. Тобто, формування і функціонування добробатів є яскравим прикладом єднання громадянського суспільства та його зрілості. Саме це стало тим фактором, який не врахував Путін, плануючи агресію проти України. Добробати змогли не тільки затримати розповзання сепаратизму, а й виграли час для відновлення боєздатності ЗСУ. Ці феномени отримали загальногромадянську підтримку. Опитування Центру Разумкова, проведене у грудні 2015 р., засвідчило, що 17,5% громадян готові захищати Україну зі зброєю в руках, а 32,3% – брати участь у волонтерському русі. Найвищі показники готовності захищати свою країну були на Заході – 64,9% і в Центрі – 53,5%. Найбільше тих, хто не був готовий до цього, було на Сході (44,5%) і на Донбасі (41,9%). Швидше за все до цих регіонів приєднався і Південь, де не готовими до захисту було 31,7%, але не відповіли на це питання 29,2% респондентів (*Ідентичність громадян України в нових умовах*, 2016, с. 27).

Потрібно зазначити, що Революція гідності, російська агресія вплинули і на ставлення громадян України до класичних маркерів загальнонаціональної громадянської ідентичності (сприйняття України як своєї Батьківщини та країни проживання, ставлення до

українського громадянства, рівень патріотизму та його розуміння, ставлення до незалежності України, символів Української держави та її досягнень у різних сферах). Проте ці зміни мали свої особливості. Їх зафіксувало всеукраїнське опитування, проведене Центром Разумкова у грудні 2015 р. Як і раніше, переважна більшість громадян сприймала Україну своєю Батьківщиною, але значно зросла частка тих, хто пишався своїм українським громадянством. Це підкріплювалося гордістю за національний характер українців, за їхню здатність боротися за свою державу і свої права, за Збройні сили, які успішно боронили свою землю. Відбулися значні зміни у якісних показниках ставлення громадян до символічних цінностей, пов'язаних з державністю України. Особливо відчутними вони були щодо її прапора та гімну. Все ж, значна частина мешканців Сходу і Донбасу і далі негативно ставилася до них. Особливо не „подобався” їм Гімн України (*Ідентичність громадян України в нових умовах*, 2016, с. 22–27, с. 30).

Потрібно зазначити, що увесь цей час Росія чинила щодо України інформаційну агресію. В її основі щодо війни з 2014 р. був наратив „не все так однозначно”. Розвиваючи його, російські ідеологи намагалися нав'язувати українському суспільству дискусії: „Крим віддали чи Крим анексували”? „Хто воює з Україною – Росія, чи це громадянська війна”? „Чому закон про мову утискає російську мову”? Така риторика підживлювалася значними порціями пропаганди з держави-агресорки, яку поширювали її засоби масової інформації. Проте найнебезпечнішим було те, що вони підхоплювалися „політичними диверсантами” в самій Україні та потенційно лояльною до Росії частиною українського суспільства. До певної міри ці наративи підживлювалися після виборів 2019 р. й деякими представниками нової української влади, які намагалися поширити в українському суспільстві наратив „какая разница”. Проте воно уже мало певний імунітет проти цього. Опитування, проведене Фондом „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології протягом 1–12 лютого 2022 р., засвідчило, що на тлі зосередження російських військ на українському кордоні 22,5% респондентів заявили, що будуть зі зброєю в руках захищати свою Батьківщину, 25,2% надаватимуть

невійськову допомогу і 17,7% нічого робити не будуть. Утім, поширювана у суспільстві теза „какая разница” і „шашлики на 9 травня” дали певні результати. Напередодні вторгнення російської армії 33,9% мешканців були готові до значних поступок Росії задля того, щоб уникнути війни. Ще 32,2% респондентів не відповіли на це питання. З чого можна дійти висновку, що насправді таких громадян було більше. Навіть на Заході і в Центрі ідеї про поступки Росії мали значну підтримку (Резнік, 2022).

Повномасштабна агресія Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 р. призвела до глибинних трансформацій масової свідомості українців. Вони починають усвідомлювати себе не лише людьми, які здатні чинити опір зовнішньому вторгненню, але й як спільноту, яка переосмислює сама себе, свою колективну ідентичність. Як результат, розпочинається третій етап громадянської мобілізації в Україні, за якої інші варіанти територіальної або політичної ідентичності фактично залишилися на маргінесі. І це попри те, що з перших днів повномасштабного вторгнення інформаційні операції Росії проти України стали одним з важливих механізмів спроб її окупації. Так, у перші дні після ескалації поширювалися фейкові новини про повний розгром ЗСУ, знищення усієї її авіації, про втечу влади з Києва та її зраду тощо. Але це мало що дало агресору. Українське суспільство ще більше об'єдналося. Прикладом цього може слугувати переосмислення ним ставлення до поступок Росії задля припинення військових дій. Проведене Фондом „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології у травні 2022 р. опитування на Заході та Центрі України показало, що 77,8% респондентів не підтримує жодних поступок, 94% – вірило у перемогу України у війні. І це в той час, коли ворог окупував значні території на Півдні, на Харківщині, наступав на Сході, точилися жорстокі бої в Маріуполі. Примітним є те, що ця віра поширилася на усі соціально-демографічні групи рівномірно. Ні за віком, ні за рівнем освіти, ні за матеріальним становищем суттєвих відмінностей не спостерігалось. На думку О. Резніка, відбулися „соцістальні зрушення у колективній ідентичності українців, ... що стали доказом зламу традиційного сприйняття себе як знедоленого населення, доля якого не залежить від них самих” (Резнік, 2022).

Під впливом цих подій активізувався волонтерський рух, а замість добробатів свідомі громадяни пішли у територіальну оборону. Це стало поведінковими зразками зрілості та стійкості громадянського суспільства нашої держави. Разом з тим, з'явилися й інші види громадянської активності, які насамперед проявлялися в регіонах, що були в зоні бойових дій, чи активних обстрілів. Це взаємодія і взаємодопомога мешканців у місцях проживання. Співмешканці створювали прибудинкові й вуличні групи охорони, робили переключки, шукали зниклих сусідів. Усі ділилися харчами, медикаментами, вночі чергували у під'їздах. Учителі давали безоплатні онлайн-уроки для дітей. Лікарі безоплатно консультували людей онлайн. З появою масового потоку біженців із зони бойових дій значного поширення набула допомога, яку надавали їм місцеві мешканці. Особливою сторінкою змін громадянської свідомості українців став рух опору на тимчасово окупованих російськими військами територіях.

Взаємна підтримка, відчуття солідарності, самопожертва стали ключовими елементами цементування загальнонаціональної громадянської ідентичності, яка стала основою політичної нації в Україні. Тому важливим маркером зміцнення її позицій є належність громадян до української культурної традиції та їхній відхід від російської й тим більше – радянської. Центр Разумкова у травні 2023 р. провів опитування щодо цього і порівняв його результати з 2006 р. Було зафіксовано зростання ментальної, культурної близькості Сходу і Півдня із західними регіонами країни. Так, оцінка близькості з Галичиною на Сході зросла з 4,7 до 6,2 бала, на Півдні – з 4,3 до 6,7 бала. Знизився рівень культурної близькості громадян України з росіянами (з 6,8 бала у 2006 р. до 1,4 бала у 2023 р.). Ця тенденція характерна не лише для етнічних українців, але і для етнічних росіян – громадян України. Так, самооцінка етнічними росіянами рівня культурної близькості з мешканцями Росії опустилася з 8,6 бала у 2006 р. до 3,1 бала у 2023 р. (хоча вона залишилася вищою, ніж серед етнічних українців – 1,3 бала) (*Ідентичність громадян України: тенденції змін*, 2023). В. Портников влучно підмітив, що ця війна „робить навіть етнічних росіян на території України українцями” (Портников, 2022).

Як уже наголошувалося, важливим маркером загальнонаціональної громадянської ідентичності є ставлення до своєї Батьківщини. За результатами соціологічного опитування, проведеного в серпні 2023 р. соціологічною групою „Рейтинг”, 74% респондентів відчують гордість за Україну, 43% – сум. Це основні емоції українців, пов’язані з нашою державою. Значно менше тих, хто відчуває страх – 17%, гнів – 13%, радість – 10%, сором – 7%. Отже, переважає почуття гордості за свою Батьківщину (*Соціологічне дослідження до Дня Незалежності, 2023*).

Відповідно змінилося й ставлення громадян до незалежності України. Якщо у 2020 р., за даними КМІС, частка тих, хто вважав День Незалежності найбільш важливим святом, становила 19%, то влітку 2023 р. таких було 63% (*Динаміка ставлення українців до незалежності, 2023*).

Важливим показником стійкості українського громадянського суспільства є бачення громадянами свого майбутнього і пов’язування чи не пов’язування його з Україною. За даними соціологічного дослідження, проведеного Фондом „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології у червні 2023 р., 89% опитаних планували будувати своє життя в Україні. Такий показник характерний для усіх регіонів нашої країни (від 93% – на Сході до 82% – на Заході). Планували залишити Україну лише 4,4% респондентів (*Аналітичний звіт за підсумками опитування, 2023*).

Отже, розпочавши війну з Україною і прагнучи її знищити, путінський режим досяг протилежного результату. На думку українського бізнесмена і громадського діяча А. Задорожного, ця війна створила в Україні громадянське суспільство й українську націю (Карбур, 2022). Цю думку поділяють як вітчизняні, так і західні експерти, які вважають, що Путін зробив неоціненний внесок у становлення української самосвідомості, коли ототожнив поняття „Росія” і „війна”, „Росія” і „ворог” (Розумний, 2020). Адже процеси національного самоусвідомлення та ідентифікація з Батьківщиною для багатьох українців значно пришвидшилися. Це привело до кардинальних змін у площині загальнонаціональної громадянської ідентичності, яка є чи не головним чинником

самоорганізації індивідів, об'єднаних належністю до однієї держави як сукупності „ми”, що поділяють єдину систему смислів, переконань, уявлень про державу, свою країну, своє майбутнє, себе як члена єдиної спільноти.

Бібліографічні посилання

Аналітичний звіт за підсумками опитування „Війна, мир, перемога, майбутнє”. (2023). ОПОРА – Громадянська мережа. <http://www.oporaua.org/viyna/analitichnii-zvit-za-pidsumkami-opituvannia-viina-mir-peremoga-maibutnie-24828>

Арбеніна, В. Л., & Сокурянська, Л. Г. (Ред.). (2012). *Українське студентство у пошуках ідентичності*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Бевз, Тетяна. (2014). Особливості формування громадянської ідентичності в сучасній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 3(71), 236–246.

Горелов, Д. М., & Корнієвський, О. А. (2015). *Волонтерський рух: світовий досвід та українська громадянська практика : аналіт.доп.* Національний інститут стратегічних досліджень.

Горностаї, П. П. (2015). Громадянська ідентичність українців та її еволюція. *Проблеми політичної психології. Збірник наукових праць*, 2(16), 98–111. [https://politpsy.org/index.php/popr/2\(2015\).pdf](https://politpsy.org/index.php/popr/2(2015).pdf)

Динаміка ставлення українців до незалежності та свята Дня Незалежності (2013 – 2023 роки). (2023). КМІС. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1281&page=1>

Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. (2016). Центр Разумкова. <http://dontsovnics.com.ua/wp-content/uploads/2016/07/Identi-2016.pdf>

Ідентичність громадян України: тенденції змін. (2023). Центр Разумкова. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-traven-2023r>

Карбур, Надія. (2022, 25 жовтня). *Відомий бізнесмен пропонує українцям ставити пам'ятники путіну*. Главком. <https://glavcom.ua/country/society/vidomij-biznesmen-proponuje-ukrajintsjam-staviti-pamjatniki-putinu-884462.html>

Клочко, Сергій. (2023, 20 липня). *Волонтерський рух в Україні. Звідки він взявся*. 0629. <https://www.0629.com.ua/news/3631375/volonterskij-ruh-v-ukraini-zvidki-vin-vzavsja>

Матяж, Михайло. (2023, 20 грудня). *Українське волонтерство – явище унікальне. Йому завдячуємо суверенітетом*. Укрінформ.

<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2324579-ukrainske-volonterstvo-avise-unikalne-jomu-zavdacuemo-suverenitetom.html>

Портников, Віталій. (2022, 20 жовтня). *Війна – вона заради ідентичності*. Збруч. <https://zbruc.eu/node/113496>

Рашисти не приховують наміру геноциду українців – Снайдер. (2023, 11 вересня). Bagnet.org. <https://www.bagnet.org/news/politics/1354220/rashisti-ne-prihovuyut-namiru-genotsidu-ukrayintsiv-snyder>

Резнік, О. (2022, 24 липня). Колективна ідентичність за умов війни: від комплексу меншовартості до нації переможців. Фонд „Демократичні ініціативи” ім. Ілька Кучеріва. <https://dif.org.ua/article/kolektivna-identichnist-za-umov-viyni-vid-kompleksu-menshovartosti-do-natsii-peremozhtsiv>

Розумний, Максим. (2020, 26 лютого). *Війна за ідентичність*. Еспресо. https://espresso.tv/article/2020/02/26/viyna_za_identichnist

Соціологічне дослідження до Дня Незалежності: уявлення про патріотизм та майбутнє України. (2023). Рейтинг. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/soc_olog_chne_dosl_dzhennya_do_dnya_nezalezhno_uya_vlennya_pro_patr_otizm_ta_maybutn_ukra_ni_16-20_se.html

Стасюк, Ю. М. (2018). *Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014–2015 рр.)*. [Автореф. дис. канд. іст. наук. Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди]. https://chtyvo.org.ua/authors/Stasiuk_Yurii/Ukrainski_dobrovolchi_formuvannia_stvorennia_ta_funktsionuvannia_2014-2015_rr/

Степаненко, В. (2002). Етнос-демос-поліс: етнополітичні проблеми соціальної трансформації в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 102–120. <http://stmm.in.ua/archive/issue.php?issue=2002-2>

Судин, Данило. (2022, 24 серпня). *Як війна вплинула на нашу ідентичність, пам'ять та цінності*. Тиждень. <https://tyzhden.ua/iak-vijna-vplynula-na-nashu-identichnist-pam-iat-ta-tsinnosti/>

32,5% українців особисто переказали свої кошти на рахунки української армії. Селяни відзначились вищою доброчинністю, аніж міські жителі. (2014). Фонд „Демократичні ініціативи” ім. Ілька Кучеріва. http://dif.org.ua/commentaries/sociologist_view/32anizh-miski-zhiteli.htm

Як в Україні проходили президентські вибори 2014 р. (2018, 19 вересня). РБК-Україна. <https://www.rbc.ua/ukr/news/ukraine-prohodili-predydushchie-prezidentskie-1537372660.html>

УДК 316.6:159.9:001

Наталія Довгань,
*доктор психологічних наук,
Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України,
м. Київ*

Виміри поколінного часу: наукові гіпотези

У XIX–XXI століттях розвиток теорії поколінь відбувався шляхом кількісних, якісних та антропологічних досліджень соціальних, історичних зв'язків, біологічних і вікових констант, а теоретичні позиції формулювалися згідно з трактуванням авторами психологічного виміру зміни поколінь, домінантних ідей акторів, філософії, їх реагування на суспільно-історичні події. Звернемо увагу, що для аналізу феномену науковцями використовувалися різноманітні маркери пізнання соціально-психологічної природи поколінь: часова характеристика, швидкість поколінних ритмів, впливи контекстуальних факторів на формотворення акторів, циклічне відновлення характерних особливостей пращурів у нащадках, лінійність або спіральність розвитку поколінь. У теоретичних побудовах дослідники розгортали форми життєдіяльності і пізнання, що відповідали актуальному – тобто „сучасному світобаченню”, моделювали похідні похибки між реальністю і теоретичною конструкцією буття, створювали дискусійні „вікна” для аналізу поколінності. Так, кількісні параметри поколінного аналізу вибудовувалися на основі даних про те: „Скільки триває життя одного покоління?”, „В якому віці покоління набуває соціальної "сили"?”, „Як довго триває період історичного домінування покоління?”, „Скільки в середньому років покоління присвячує навчанню?”, „В якому віці покоління сходиться із соціальної арени?” тощо. У той же час, констатовані приблизні значення лише збільшували суб'єктивність постулатів, виникала певна концептуальна плутанина (щодо 30- чи 15-річного терміну домінування поколінь), яка ставила у скрутне становище істориків, психологів, соціологів.

Авторкою цієї наукової публікації, на основі дослідження закономірностей соціокультурної взаємодії поколінь, розроблено й обґрунтовано соціально-психологічну концепцію поколінь, спрямовану, зокрема, на пояснення феномену їх соціокультурної взаємодії та конструювання історичних сценаріїв суспільних змін (Довгань, 2020). Метою статті є окреслення основних наукових гіпотез виміру поколінного часу.

Загалом, спроби визначення „часу” поколінь відповідно до розподілу на вікові групи, відліку самостійності, виокремлення факторів, що впливають на набуття здатності приймати вільні, відповідальні рішення, сприяли розгортанню ідеї про те, що існує зв'язок між швидкістю поколінного ритму зі швидкістю культурного розвитку. Результати аналізу історичних впливів на становлення поколінь, де війни, суспільні пертурбації відсували або наближували часи дорослішання, оформлення образу покоління, набуття здатності змінювати суспільне життя, наводили на роздуми, по-перше, доцільності звільнення у теоретичних побудовах кількісних часових параметрів (становлення і зникнення) поколінь; по-друге, розширення переліку ознак поколінної єдності (біологічних, соціальних, культурних, історичних), використовуваних для ідентифікації. Поступовий відхід від кількісних показників у бік якісних збагатив змістовність трактування зв'язків біологічної хронології, суспільно-історичного часу і соціально-психологічних особливостей акторів. Саме це стало підставою розведення теоретичних течій щодо вивчення поколінного феномену.

Отже, напрацювання щодо взаємозалежності соціальних і біолого-генетичних ритмів стали передумовами утворення „гіпотези швидкості пульсу” („pulse-rate hypothesis”), відображеної в теоріях поколінь (O. Lorenz) (Jaeger, 1985; Pinder, 1928; Ortega-y-Gasset, 1923; Marias, 1961). Цей напрям досліджень феномену поколінь висував припущення, згідно з яким біологічно визначений тридцятирічний ритм прояву поколінь не пояснювався об'єктивними зовнішніми факторами, але доводив природність послідовності акторів (Jaeger, 1985; Fietze, 2009). Для прихильників „гіпотези швидкості пульсу” основними теоретичними постулатами були біологічні інтервали поколінь, які вважалися інструментами історичного

вимірювання (O. Lorenz) (Jaeger, 1985). Людей об'єднували у поколінню мережу за їх спільним „метафізичним” досвідом, роками народження в „історично значущий” час (насичений доленосними для соціуму подіями), загальними „ентелехіями” – інтенціями, характерними для певної епохи (Pinder, 1928); історичні періоди поколінь ідентифікували за вибудованими соціальними зв'язками і нормами поведінки (при цьому відлік „покоління” починали від фокальної дати народження історично значущих особистостей) (Ortega-y-Gasset, 1923; Marías, 1961); враховували історичний пульс формування „героїв часу”, ступінь соціальної впливовості мережі на історичні події (Marías, 1961).

Свого продовження „гіпотеза швидкості пульсу” набула й у працях соціальних антропологів, де було здійснено спроби:

– типізації соціальних і вікових систем, визначення шляхів їх розвитку та особливостей функціонування, аналізу суспільних проблем, що мали певну ритмічність виникнення (Eisenstadt, 1956);

– визначення сутності ментальних і поведінкових якостей, проявів поколінь у різних історичних умовах;

– визначення характеристик культуротворчих біотипів історичної поколінної спільності (що мали шанси на ритмічне відтворення в нащадках відповідно до ареалу проживання і перебігу процесів асиміляції) (Scheidt, 2014);

– представлення спадкових ознак базису сталого психотипу (за інтелектом і мовою), що ритмічно відтворюється в нащадках (Krzywicki, 2015);

– диференціації психологічної організації поколінь на первинну і вторинну.

Покоління трактувалося як феномен, стабільний у часі, як форма організації мас, ритмічне відтворення первинних (біологічних) ознак у молоді та повільних (соціальних) змін, що вважалися вторинними (Le Bon, 1995). Покоління як носії культурної пам'яті, традицій і моделей поведінки визначалися як соціальні суб'єкти, які у взаємодіях утворюють культурну пульсацію, ущільнення і розосередження основ минулого (P. Sorokin). Першопричинами міжпоколінної дистанції вважалися хвилі соціальних загострень у суспільстві, а ритмічне відтворення культурних кодів старших

поколінь таким, що забезпечується, з одного боку, факторами, які опосередковують хід процесів міжпоколінних взаємодій, а з другого – фігураціями, які зв'язують соціокультурні системи, що змінюються з часом (Mead, 1999). Ритмічне повторення схожих рис прашурів і нащадків презентувалося показником циклічного розвитку історії, що пов'язує біологічну пульсацію поколінь із психологічною співпричетністю до історії (Howe & Strauss, 1991). Показниками повторювальних історичних циклів, спіральних поворотів вважалися духовні, соціальні, культурні патерни соціальних взаємодій.

Таким чином, можна зазначити, що прихильники „гіпотези швидкості пульсу” наголосили на тому, що є циклічне відтворення близьких за соціально-психологічними характеристиками акторів, яке опосередковується суспільними законами, домінантними нормами та соціокультурними стандартами.

Альтернативна течія пізнання феномену – „гіпотеза відбитка” („imprint hypothesis”) – реалізовувалася у дослідженнях соціально-історичних та соціально-психологічних ознак відмінностей поколінь (Jaeger, 1985). Починаючи з праць F. Kummer (1909), E. Wechsler (1930), J. Petersen (1946), W. Dilthey (2017), в теорії поколінь втратила значущість інтервальність історичного процесу, а послідовність народжень набула форми безперервного потоку без ритму і пульсу. У контексті „гіпотези відбитка” покоління представлялося акторами, що вибудовують життя відповідно до умов і вимог епохи під впливами психологічних, національно-етнічних та історичних факторів (Kummer, 1909). Уперше прозвучали тези про значущість вражень, отриманих під час дорослішання; покоління трактувалися суб'єктами, образ яких формується під впливами історичних подій, і тому для достовірності аналізу особливостей акторів необхідно було вивчати проявлені соціокультурні ознаки (Dilthey, 2017). Тобто покоління презентувалися вторинними явищами, утвореними у процесі розгортання історії – „historical generations are secondary phenomena, brought about through the development of history as a whole” (Jaeger, 1985). Ідею W. Dilthey щодо домінування історичного впливу (прояву поколінності в континуумі історії людського духу) підтримав

J. Petersen (Petersen, 1946): впливовими були означені природні, освітні та фактори середовища. Аналіз історичного життя держави вже не обмежувався регламентами історичних ритмів – часу функціонування, а поколінні періоди (молодості, зрілості, старості) втратили стандартизовані часові виміри. Поняття „покоління” набуло форми мережі когорт, народжених історичним життям, не обмежених часом життєдіяльності, таких, що мали нерегулярні історичні інтервали дієвості та залежали від зовнішніх впливів (Wechsler, 1930). Ідея існування різного реагування сучасників на загальний історичний імпульс, природність набуття унікального життєвого досвіду і формування поколінних інтересів підштовхнула К. Mannheim (Mannheim, 1993) до детального аналізу відбитків значущих подієвих впливів, отриманих у молодому віці, та їх систематизації. „Особливий” поколінний погляд на світ, стиль життя за „гіпотезою відбитка”, пояснювався історично діючими соціальними принципами/шаблонами (Jaeger, 1985). Тобто покоління набуло значення феномену, який утворюється під зовнішніми впливами і є лише наслідком історичного розвитку навколишнього простору (Mannheim, 1993). При цьому особливості впливів факторів (подій) на зміни поколінних образів залишалися невизначеними.

Незважаючи на поширеність у наукових колах і перспективи отримання відповідей на запитання про походження поколінь, якісні дослідження в контексті „гіпотези відбитка” залишили багато запитань. На відміну від позитивістів, якісне пізнання феномену не фокусувалося на кількісних показниках тривалості поколінь, але означало важливість суб’єктивних факторів формування досвіду, якісних аспектів образу, далеких від шаблонів, жорстких часових конструктів і сталих моделей. На основі якісного аналізу феномену відбулося розмежування суб’єктивного поколінного часу життя та об’єктивної реальності існування, поставлено акцент на значущості якісних характеристик. Поколінний час набув нових вимірів – історичного досвіду і вражень, можливостей і функціональності (Довгань, 2020).

Підсумовуючи аналіз теоретико-методологічних засад дослідження поколінь як соціально-психологічного феномену, зазначимо, що в історії вивчення поколінь як самостійного соціально-

психологічного феномену існувало два теоретичні напрями, що оформлювалися навколо гіпотез „швидкості пульсу” (де покоління розглядається як результат історії) та „відбитка” (за якою історія формується діями поколінь) (H. Jaeger), у яких з різних точок зору аналізувалися характеристики поколінь.

„Гіпотеза швидкості пульсу” („pulse-rate hypothesis”) конструювалася на основі уявлення про пульсацію психологічно подібних поколінь, відтворених в історичних циклах (O. Lorenz, W. Pinder, J. Ortega-y-Gasset, J. Marías та ін.). Стверджувалося, що поколінність є формою реалізації і послідовності акторів у періоді функціонування, а покоління ідентифікувалися відповідно до сталого психотипу (L. Krzywicki), повторюваності подібних рис пращурів у потомках (G. Le Bon), типізації соціальних та культурних систем, ритмів і циклів історичного розвитку (S. Eisenstadt, W. Strauss, N. Howe P. Sorokin), загального „метафізичного” досвіду (W. Pinder, W. Scheidt), СК норм та значних історичних подій (J. Ortega-y-Gasset, J. Marías, M. Mead, P. Sorokin).

За іншою гіпотезою – „гіпотезою відбитка” („imprinthypothesis”) покоління розглядалося як продукт розвитку історії, який має форму потоку без ритму, пульсу та історичної інтервальності (F. Kummer, W. Dilthey, J. Petersen, E. Wechsler та ін.), конструюється відповідно до умов та вимог соціуму (W. Dilthey, F. Kummer, J. Petersen). Нерегулярність історичних інтервалів домінування певного покоління обґрунтовувалася необмеженим годинним інтервалом функціонування акторів (E. Wechsler), а варіативність соціальних впливів пояснювалася включенням когорт у історичні події у різному віці, а також різними принципами життєдіяльності й громадськими впливами на формування. Крім того, в дослідженнях, здійснюваних відповідно до „гіпотези відбитка”, надавалася перевага якісним стратегіям вивчення феномену, тоді як у дослідженнях, ґрунтованих на „гіпотезі швидкості пульсу”, використовувалися здебільшого кількісні параметри ідентифікації акторів.

Проведений теоретико-методологічний аналіз наукового пізнання феномену поколінності засвідчив, що в минулому фокус вивчення проблеми поставлено на міжпоколінні відносини, які реалізовувалися на рівні міжособистісних взаємодій та культурних

впливів. Спільний аналіз взаємовиключних теоретичних напрямів – за рахунок доповнення положень один одного – сприяв систематизації досліджень поколінності, дозволив сформулювати методологічні засади інтерпретації покоління як психологічної єдності. І на завершення зазначимо, що представлені різноспрямовані наукові стратегії „гіпотези швидкості пульсу” і „гіпотези відбитка” – взаємовиключні та взаємодоповнювані – можуть використовуватися під час аналізу функціональних підходів дослідження поколінь.

Бібліографічні посилання

Довгань, Н. О. (2020). *Психологія соціокультурної взаємодії поколінь*. Київ: Талком.

Dilthey, W. (2017). *Der Aufbau der geschichtlichen Welt in den Geisteswissenschaften*. I. Abgrenzung der Geisteswissenschaften. Wilhelm. <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Dilthey>

Eisenstadt, S. N. (1956). *From Generation to Generation: Age Groups and Social Structure*. Glencoe, Illinois: Free Press.

Fietze, B. (2009). *Historische Generationen: Über einen sozialen Mechanismus kulturellen Handelns und kollektiver Kreativität*. Bielefeld: Transcript – Verlag für Kommunikation. Kultur und soziale Praxis.

Howe, N., & Strauss, W. (1991). *Generations: The History of America's Future. 1584 to 2069*. New York: William Morrow & Company. <https://www.archive.org/details/GenerationsTheHistoryOfAmericasFuture/1584To2069ByWilliamStraussNeilHowe>

Jaeger, H. (1985). *Generations in History: Reflections on a Controversial Concept History and Theory*. Wiley for Wesleyan University, V. 24, 3.

Krzywicki, L. (2015). *Anthropology' and psychic races*. Izdatel'stvo Belyye Al'vy, Seriya Biblioteka rasovoy mysli.

Kummer, F. (1909). *Deutsche Literaturgeschichte des neunzehnten Jahrhunderts dargestellt nach Generationen*. Dresden: Reißner.

Le Bon, G. (1995). *Psychology of peoples and masses*. Ed. „Layout”, St. Petersburg. <http://biblioteka.uabook.php?id=1121022780&p=0>

Mannheim, K. (1993). El problema de las generaciones, Monografico sobre Karl Mannheim. E. Lamo (Ed.). *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 62, 192–242.

Marias, J. N (1961). *El metodo histórico de las generaciones*. Editorial: Revista De Occidente. Madrid.

Mead, M. (1999). *Culture and continuity*. Biblioteka Virtual'noy Pustyni. <http://7ww\v.inc.imn.ru'piistyn'lib.'mid.ru.html>

Ortega-y-Gasset, J. (1923). Idea de las generaciones. El tema de nuestro tiempo. <https://www.ensayistas.org/antologia/XXEortegaortega3.htm>

Petersen, J. (1946). Die literarischen Generationen, en Philosophie der Literaturwissenschaft (pp. 137–193). Mexico.

Pinder, W. (1928). *Das Problem der Generation in der Kunstgeschichte*. Europas. Leipzig: Seemann.

Scheidt, W. (2014). *General racology*. Biblioteka rasovoy mysli. Moscow: Belyye akvy.

Sorokin, P. A. (2017). *Social and cultural dynamics*. Moscow: Akademicheskii proyekt. (Teorii obshchestva).

Wechsler, E. (1930). *Die Generation als Jugendreihe und ihr Kampf um die Denkform*. Quelle & Meyer.

УДК 321.01:94(477)

Тетяна Бевз,
*доктор історичних наук, професор,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ*

Ідеї соборності крізь призму зміни поколінь

Про ідеї соборності, саму соборність, навіть концепції соборності, Акт Злуки, політичну актуальність соборності для сьогоднішнього упродовж понад сто останніх років написано багато. Деталізовані ідеї різних мислителів, ретельно відтворено події Акту Злуки, широко висвітленні події, пов'язані із „живими ланцюгами” та відзначенням Дня Соборності, починаючи з 1939 р., і встановленням, відмінною і знову встановленням Дня Соборності після відновлення державної незалежності України, написані біографії діячів соборницького процесу упродовж тривалого часу. І вчергове приступаючи до доповіді чи виступу, написання статті чи розділу, задаєшся питанням: що сказати нового про соборність, у чому має бути твоя новизна дослідження? Тому, відповідаючи на це питання, пропоную поглянути на ідеї соборності крізь призму зміни поколінь. Адже ритм поколінь залежить від часу історичних, соціальних і культурних подій, які впливають на досвід людей (*Are Generational Categories Meaningful Distinctions for Workforce Management?*, 2020). Цінності визначають покоління, їх поведінку, способи спілкування та розв'язання конфліктів, постановку цілей, побудову взаємовідносин, керування людьми. Цінності утворюються переважно способом життя поколінь, бо головний рушій зміни цінностей – це зміна поколінь (Лазуркевич, 2016).

Соборність була цінністю та знаковою подією для багатьох поколінь упродовж кількох епох. Розглядаючи соборність України досить широко, зокрема, по-перше, як „об'єднаність, цілісність, неподільність суспільства й держави в Україні”; по-друге, відзначаючи, що „соборність України має кілька вимірів: соборність її

землі; державності; громадськості; правової, політичної та громадянської культури, духовності та ін.”, по-третє, стверджуючи, що „соборність землі України – це духовне єднання всіх територій, які історично належали нашому народові, єдність і цілісність загальної території України, недоторканність її кордонів”, по-четверте, констатує, що „соборність української державності означає, що Україна має свою єдину національну державу, яку створює сам народ як вільну, суверенну, демократичну, правову і соціальну” (Шемшученко & Бабкін (Ред.), 1997, с. 325–326), можемо констатувати, що соборність – це єдність багатоманітності, об’єднання навколо спільного стрижня, яким є українська державність, українська ідентичність, територіальна цілісність, незалежність та суверенітет України. А ще соборність – передумова опору російській агресії.

Для аналізу еволюції ідеї соборності крізь призму поколінь хронологічно візьмемо окремі покоління XIX–XXI ст., адже українське національно-культурне відродження XIX – початку XX ст. стало періодом активного формування ідеї соборності та її інституційного оформлення, а також знакові постаті різних поколінь досліджуваного періоду: Михайла Драгоманова, Юліана Бачинського, Миколи Міхновського, Лонгіна Цегельського, Володимира Винниченка, Івана Дзюбу, Івана Лисяка-Рудницького, В’ячеслава Чорновола, Євгена Сверстюка, Володимира Зеленського, Ярослава Грицака. Різні епохи, різні покоління, різні ідеологічні переконання, різні політичні цінності та пріоритети. Відтворюючи еволюцію ідеї соборності упродовж XIX – початку XX ст. будемо послуговуватися працями Івана Лисяка-Рудницького, діячів Української революції, безпосередніх творців і учасників Акту Злуки, дисидентів та тих, хто сьогодні виборює соборність України в умовах повномасштабної війни РФ проти України.

Акцентуємо увагу на тому, що з активізацією національно-визвольних рухів та утвердженням ідеї окремішності українського народу ідея соборності практично упродовж XIX ст. на теренах Наддніпрянської України не була ключовою до 1890-х рр. Причиною цього, ймовірно, був низький рівень національної свідомості, тривале перебування території України у складі різних імперій,

відсутність досвіду державного будівництва у цей період. Тому зовсім не випадково, аналізуючи „українське XIX ст.”, І. Лисяк-Рудницький зазначав, що „у розвитку народницької доби ми від-різняємо два послідовні етапи, "романтичний" (покоління кирило-методіївців) та "позитивістичний" (покоління Старої Громади)” (Лисяк-Рудницький, 1994а, с. 178). Для першого покоління характеристичне ідеалізування колишнього козацького ладу (не тільки з національних, але й з соціальних мотивів, як ретроспективної утопії рівності і братерства), релігійний ентузіазм з реформаторським забарвленням та нахил до демократично-федералістичного панславізму. Літературні прояви цього покоління – це в першу чергу творчість раннього Шевченка та „Книги биття українського народу” Костомарова (Лисяк-Рудницький, 1994а, с. 178).

Натомість, на думку Івана Лисяка-Рудницького, „позитивістичне покоління, – що прийшло до голосу в 1860-их та досягло розквіту в 1870-их роках – наполягало на силі критичного пізнання. Козаччини в цілому воно вже не ідеалізувало, протиставляючи егоїзм та панські забаганки старшини прагненням та інтересам простолюддя. На місце слов'янофільства ступнево прийшов "європеїзм", себто свідомо орієнтація на демократично-радикальні рухи тодішнього Заходу” (Лисяк-Рудницький, 1994а, с. 178).

Найбільшим досягненням цих поколінь було те, що „народництво відкрило мовну та етнічну єдність усіх земель українського поселення. Це було передумовою для повстання насамперед культурної, а згодом і політичної, модерної всеукраїнської національної свідомости, "соборництва”” (Лисяк-Рудницький, 1994а, с. 179).

Заслуговує на окрему увагу постать і творчість Михайла Драгоманова, який „в історії української політичної думки ... стоїть посередині між поколінням Кирило-Мефодіївського Братства 40-х років XIX ст. – першим виявом модерної української національної свідомості – і поколінням, покликаним будувати незалежну українську демократичну республіку в 1917 р.” (Лисяк-Рудницький, 1994b, с. 337).

Ще у своїх ранніх працях Михайло Драгоманов наголошував на проблемі ізоляції українських регіонів один від одного, вказуючи „на ненормальний стан, коли Лівобережна і Правобережна

Україна, Галичина і Закарпаття – вся підросійська і вся австро-угорська Україна мали між собою дуже мало контактів і навіть не були добре поінформовані про те, що діється в іншому регіоні. У наукових працях Михайло Драгоманов акцентував увагу на етнічній і мовній однорідності українського народу від Кубані коло підніжжя Кавказу до Закарпатського краю в угорській державі. Наприклад, радив, щоб уся демократична пропаганда, призначена для населення Кубані, розпочиналася з нагадування кубанським козакам, що вони нащадки славної Запорозької Січі”. На думку Івана Лисяка-Рудницького, Михайло Драгоманов розумів, що ця етнічна єдність мусила б мати політичні наслідки. Однак він не пропонував як практичну мету об’єднання всієї української території в одну державу, він ставив за мету тісну політичну й культурну співпрацю і взаємодопомогу між різними частинами української території (Лисяк-Рудницький, 1994b, с. 332). Тобто, можемо стверджувати, що ідея соборності не набула чітко окреслених рис у політичних концепціях Михайла Драгоманова.

На теренах півдавстрійської України осмислення ідеї соборності розпочалося ще наприкінці 1840 рр., після Весни Народів. Зокрема, питання окремішності українського народу та національної ідентичності порушувала перша політична організація Галичини – Головна руська рада, яка наголошувала на відмінності свого народу не лише від Польщі, але й від Росії. У Маніфесті Головної руської ради від 10 травня 1848 р. проголошувалося, що „ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільонів виносить, з котрого півтретя мільона землю Галицьку замешкує” (*Маніфест Головної Руської Ради*, 2017). Однак, як зазначав Іван Лисяк-Рудницький, в усіх заявах Ради та її окремих лідерів ми не знаходимо жодного спеціального покликання на становище їхніх співвітчизників у Росії і на взаємовідносини двох частин нації, розділеної між Російською й Австрійською імперіями (Лисяк-Рудницький, 1994с, с. 419).

Проникнення на терени півдавстрійської України творів Тараса Шевченка сприяло появі народовецького руху близько 1860 р., вони були сприйняті молодими галицькими інтелектуалами як

пророче одкровення: „Молодіж з ентузіазмом читала Шевченка, першого і найбільшого хлопського поета в цілій майже Європі” (Лисяк-Рудницький, 1994с, с. 429). У програмовій брошурі 1867 р. були зафіксовані основні моменти народовецької філософії: „[Ми є] ісповідники величнього завіту нашого незабутнього кобзаря, Тараса Шевченка... Славимися 15-мільйоновим народом... ім'я його єсть руський чи український, земля, ньенька його рідна, Русь-Україна. Завзяті вороги його – ляхи й москалі... З тим мужицьким, латами покритим, народом стоятимемо у купі, як вірні його діти” (Лисяк-Рудницький, 1994с, с. 429). Власне, Тарас Шевченко та його твори сприяли утвердженню ідеї соборності України.

Аналізуючи відносини між Наддніпрянською (середньо-східною) Україною й Галичиною у другій половині XIX ст., Іван Лисяк-Рудницький виокремив кілька особливостей: 1) освічені верстви обох частин України були виховані на різних інтелектуальних традиціях, були сповнені психологічних труднощів; 2) незважаючи на це, для обох регіонів України співпраця була життєвою необхідністю: для Галичини – тому, що українці під Габсбургами переймали творчі ідеї з Наддніпрянщини; для наддніпрянських українців – тому, що Галичина була притулком від царських переслідувань; 3) після Емського указу (1876 р.), який заборонив українську культурну діяльність у Російській імперії, впродовж тридцяти років східноукраїнські письменники друкували свої твори в Галичині (такі періодичні видання, як „Правда” (1867–1896, з перервами) і „Зоря” (1880–1897), що виходили у Львові, об'єднували місцевих і наддніпрянських працівників та дописувачів); 4) на пожертви східних українців було засноване Товариство імені Шевченка у Львові, яке потім розвинулося у представницьку, всеукраїнську наукову установу; 5) модерний український національний рух своїм характером багато в чому завдячує взаємодії Наддніпрянської України й Галичини (йшлося про: вироблення стандартної літературної мови, на основі полтавського діалекту, яка, проте, увібрала важливі галицькі елементи, особливо з наукового, політичного та підприємницького словника); 6) у 1890-ті рр. галицькі українці прийняли терміни „Україна”, „українець” як своє національне ім'я (така зміна у назві була продиктована бажанням наголосити моральну єдність із

Наддніпрянською Україною, а також рішучістю уникнути будь-якого подальшого змішування „Русі” з „Росією”) (Лисяк-Рудницький, 1994с, с. 432–433). Таким чином, можна твердити, що до 1890 рр. ідея соборності розглядалася як моральна єдність Наддніпрянської і Надністриянської України.

Після 1890 р., як вважав Іван Лисяк-Рудницький, розпочалася нова ера, яка „розворушила громадську думку і привела до перегрупування політичних сил”, а також до створення перших політичних партій, політичних організацій та товариств. Ідеться насамперед про Русько-українську радикальну партію (1890), очільниками якої були Іван Франко та Михайло Павлик, та про Українську національно-демократичну партію (1899), яку утворили народовці, частина колишніх членів Русько-української радикальної партії, серед яких були Іван Франко, Михайло Грушевський (вихідець з Наддніпрянської України), Володимир Охримович, В’ячеслав Будзиновський, Євген Левицький. На думку Івана Лисяка-Рудницького, це було „покоління видатних "селянських політиків” – талановитих ораторів та організаторів, що піднеслися з мас”. Варто наголосити, що Програма Української національно-демократичної партії (Українського національно-демократичного (народного) сторонництва) проголошувала: „Остаточною метою наших народних змагань є дійти до того, щоби цілий українсько-руський нарід здобув собі культурну, економічну і політичну самостійність та з’єднався з часом в одноцільний національний організм” (Гунчак & Сокальник (Упоряд.), 1983, с. 57). Подібна позиція була зафіксована й у програмі Русько-української радикальної партії, але цьому передувала тривала боротьба між двома поколіннями цієї політичної партії, тобто між „старшими” та „молодими” радикалами. Теоретиком „молодих” радикалів був Юліан Бачинський „Україна irredenta” (1895), який уперше обґрунтував ідею створення самостійної соборної України.

На рубежі століть ця ідея набула концептуального оформлення. Микола Міхновський у своїй знаменитій брошурі „Самостійна Україна” обґрунтував концепцію самостійності та соборності України. Аналізуючи попередній досвід боротьби за українську державність та працю на цьому ґрунті попередніх поколінь, він

писав: „настав час почати боротьбу за оцю свою національну державність. Не досить культурної праці старших поколінь. Треба перейти до праці активної політичної... Ціль наша – визволення цілої нації з московської неволі, створення самостійної Української держави... Наше покоління мусить створити свою українську національну ідеологію для боротьби за визволення нації і для створення держави” (*Самостійна Україна (промова Миколи Міхновського)*, 1971). Як і 123 року потому, досить актуально звучать слова теоретика самостійництва. Більше того, слова Миколи Міхновського про те, що „майбутнє буде повне кривавих подій між московською і українською нацією”, виявилися пророчими і Україна сьогодні знову бореться за свою незалежність, самостійність та соборність.

Реалізувати фактично і юридично ідею соборності України зміло покоління учасників Української революції. Ініціювала цю ідею Західноукраїнська Народна Республіка. Член Української Національної Ради ЗУНР, член Української національно-демократичної партії, автор праці „Русь – Україна, Московщина – Росія” (1901) Лонгин Цегельський з приводу Акту Злуки УНР–ЗУНР писав: „Ми творили історію. І що-небудь будучі покоління думатимуть про нас, творців та акторів цих подій, якнебудь вони осудять нас усіх, тодішніх українських політиків, але яким би шляхом вони не вели дальші змагання нашого народу до самостійної та соборної України – все вони мусітимуть нав’язувати до тих історичної ваги актів, що їх ми там, у Києві, тоді dokonували” (Цегельський, 1960, с. 258). Оцінюючи Акт Злуки і його схвалення, Лонгин Цегельський із захопленням стверджував, що „українське соборництво Галичан, що було ідеологічного характеру, начитане з Шевченка та з Історії України,... стало ось тут, у Києві, чимось реальним і живим,... Галичани почули себе за одно з Києвом та з усією тут зібраною Україною” (Цегельський, 1960, с. 257). Його земляк, очільник делегації Західноукраїнської Народної Республіки Лев Бачинський вбачав у Акті Злуки заслуги та досвід усіх попередніх поколінь: „Власною нашою волею хочемо і бажаємо обновили національно-державну єдність нашого народу, що існувала за Володимира Великого та Ярослава Мудрого, а до якої стреміли

наші гетьмани Богдан Хмельницький, Петро Дорошенко та Іван Мазепа. Від сьогодні Західна Україна лучиться з Великою Україною в одно нероздільне тіло” (Шинкарук, 2019).

У одного з лідерів Української Народної Республіки, голови Директорії на той час – Володимира Винниченка напередодні Акту Злуки було значно менше оптимізму: „Завтра (22 січня) має бути проголошення з’єднання Західної та Східної Української Республік... Але що з того, коли і Директорію, і його знесе люта хвиля варварів з Півночі... Голодний інтернаціональний китаєць із Совдепії... – сила непереморима...”. (Винниченко, 1980). На жаль, слова Володимира Винниченка виявилися пророчими.

Певною мірою вони співзвучні з ідеями, думками, рефлексіями покоління дисидентів. Автор праці „Інтернаціоналізм чи русифікація?“, яка стала, за влучним висловленням Б. Антоненка-Давидовича, „референдумом покоління”, Іван Дзюба наголошував, аналізуючи, як раніше М. Міхновський, Переяславську угоду, що „ні одне з цих "возз’єднань" та "приєднань" не було "добровільним" ні суттю, ні навіть формою”. Навіть Україна не „возз’єднувалася”, а вступила в договірний союз, який потім був віроломно зламаний царатом (Дзюба, 1968). Аналізували та негативно оцінювали Переяславську раду багато діячів з плеяди тих, хто боровся за соборність та незалежність України. Євген Сверстюк назвав Акт Злуки альтернативою Переяславській Раді, „де з’єдналися чужі, а потім несумісність моральну і культурну відчувало на власній шкірі кожне покоління” (Сверстюк, 2011). Натомість, „символічний Акт Злуки 22 січня 1919 року мав більше значення, ніж виграна битва”, оскільки соборність ототожнює одвічне прагнення українців бути неподільними.

Оцінюючи Акт Злуки та соборність українських земель, представники покоління дисидентів, зокрема Євген Сверстюк, писав, що „соборність духовна у нас асоціюється зі святом Української державності і маніфестації єдності Східної і Західної України на майдані столиці біля її символу – Софійського собору 22 січня 1919” (Сверстюк, 2011). Досить слушно він наголошував на релігійних відмінностях, які зуміли здолати заради злуки, адже собор/соборність символізує й духовну єдність. З цього приводу

Євген Сверстюк зазначав: „Якщо ж говорити про галичан, що прибули до собору, то вони наче подолали порізненість конфесійну – вони ж були греко-католиками. Але єдність для них стояла вище. Отже, єдність переступила і через давні кордони між двома імперіями, і конфесійні рогатки, і історичну відчуженість. Щось було вище за історичні бар’єри і щось глибше за наноси часу. Соборність духу нації, що творить свою державу! Фактично той дух вияв понад бар’єрами” (Сверстюк, 2011). Потужно тут звучить ідея поколінь, які зуміли здолати досить вагомі перешкоди, іноді поступаючись принципами, щоб об’єднатися.

З великим оптимізмом і вірою у незалежність і соборність говорив і інший представник плеяди дисидентів В’ячеслав Чорновіл: „Я вірю, що нині на нас з надією дивляться великі державники й патріоти, котрі проголосили створення УНР у 1918 році, а потім об’єднали землі України в 1919-му. Вони сподіваються, що ми не повторимо їхніх (і власних) помилок, що ми, досягнувши незалежності, досягнемо і єдності – такої жаданої, такої необхідної, такої вистражданої, а тому – безцінної” (*5 важливих думок В’ячеслава Чорновола*, 2022).

Тому зовсім не випадково саме В’ячеслав Чорновіл виступив ініціатором проведення спільного засідання Івано-Франківської, Львівської, Тернопільської обласних рад народних депутатів, яке увійшло в історію як Галицька Асамблея. Під час роботи першої сесії Асамблеї, 16 лютого 1991 р., найпершою проголосована ухвала „Про єдність українських земель”, яка стверджувала, що основою для возз’єднання українських земель у кордонах однієї держави є Акт Злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р., і засудила будь-які намагання порушити територіальну цілісність України (Понамарчук, 2020). Зазначимо, що саме В’ячеслав Чорновіл першим поставив підпис під документом про єдність і територіальну цілісність України, як запоруку стабільності в республіці і в Європі (Понамарчук, 2020). На другій сесії Галицької Асамблеї 5 вересня 1991 р. ухвалила документ „Про політичну ситуацію в Україні”. Пізніше виялося, що це засідання стало останнім. Галицька Асамблея припинила діяльність.

В умовах відновлення державної незалежності, починаючи з 1991 р., цілісність країни здавалася безсумнівною, кордони непорушними, мирне життя і безпека – нормою, а можливість війни чи окупації – нереальною чи навіть абсурдною. Однак 2014 р., власне, перекреслив принципи мирного співіснування, непорушність кордонів, дійсністю стала окупацію Криму, частин Донецької та Луганської областей та реальна війна. З позиції десятиліття ми усвідомлюємо, що ані світ, ані Україна не винесли належних уроків з 2014 р.

Про це, як на мене, досить слушно писав Леонідас Донскіс у передмові до книги „Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності”, авторства Леонідаса Донскіса та Зигмунта Баумана, що Україна стала лакмусовим папірцем для глобальної моральної (не) чутливості на початку ХХІ століття. Одним із її проявів можна вважати те, як легко сучасна Європа задовольнялася вибіркоким підходом до оцінки самоповаги і гідності, реагуючи на події на „нічийній землі” України лише співчутливою риторикою (Бауман & Донскіс, 2014).

І тут уже варто говорити не просто про теорію поколінь, а про теорію поколінь сучасної війни (GMW), яка була вперше представлена Вільямом С. Ліндом та його співавторами у статті 1989 р., опублікованій у „Marine Corps Gazette” (Lind, 1989). Автори визначали чотири покоління сучасної війни, починаючи від 1648 р. Згодом ішлося про покоління чотири плюс, а зараз уже про п’яте покоління сучасної війни. Війни, яка використовує будь-які засоби, знищує кордони між полями битв і не полями битв.

І у цьому контексті пригадуються слова В’ячеслав Чорновола, який наголошував: „Настав час великого вибору – або єдність і перемога та шлях до світла, або поразка, ганьба і знову довга дорога до волі” (*5 важливих думок В’ячеслава Чорновола, 2022*). Відзначаючи День Соборності України в умовах повномасштабної війни РФ проти України, Президент України Володимир Зеленський висловив співзвучну думку: „Ця історична подія передала наступним поколінням українців дві мудрості. Якщо не припинити боротьбу, рано чи пізно єдину й незалежну державу буде

відновлено. Якщо не досягти справжньої єдності, незалежність буде втрачено. Ми завжди знали про першу мудрість. А 24 лютого довели, що засвоїли другу. Це стало новим відродженням нашої соборності України. І це не лише об'єднання двох берегів. Це єдність мільйонів людей. Це єдність усіх наших земель” (*Україна єдина, бо сильна*, 2023).

Поділяємо погляд Я. Грицака, що сама соборність була незмінною, однак мінялися її контури та виміри. Повномасштабна російська війна проти України створила новий геополітичний контур. Вісь української соборності поширилася і зміцнилася (Грицак, 2023). Ці зміни присутні по усій країні. Утверджується нове розуміння соборності.

Водночас варто наголосити, що в умовах повномасштабної війни осмислення соборності значно розширилося. Це дуже добре демонструють, зокрема, сумчани, територія їхньої області перебуває під постійними обстрілами. Тому вони добре розуміють, що „соборність – це не тільки про території. Це про прагнення душ до єдності. Кожен, хто ідентифікує себе українцем, він проявляє соборність не лише у бажанні об'єднати частини України, а й у діях – любові до ближнього, в об'єднанні зусиль. Волонтерська діяльність, самовідданість наших захисників та захисниць на фронті – це також прояв соборності. Соборність – це не тільки про території” (Гусєєва, 2023). А ще соборність – це опір російській агресії.

Підсумовуючи, зазначимо, що ідея соборності крізь призму низки поколінь пройшла довгий і тернистий шлях, починаючи від ідеї мовної та етнічної єдності усіх земель українського поселення (народництво), через ідею соборності як моральну єдність Наддніпрянської і Наддністрянської України до утвердження концепції соборності та затвердження Акту Злуки, а згодом до засвоєння досвіду та сприйняття ідеалу соборності до нової соборності, пов'язаної з боротьбою за соборність, територіальну цілісність, суверенітет та державну незалежність України в умовах повномасштабної війни.

Бібліографічні посилання

5 важливих думок В'ячеслава Чорновола (2022, 24 грудня). VOGUE.
<https://vogue.ua/article/culture/knigi/5-vazhlyvih-dumok-v-yacheslava-chornovola-48058.html>

Бауман, З., & Донскіс, Л. (2014). *Моральна сліпота. Втрата чутливості у плінній сучасності*. Київ: Дух і Літера.

Винниченко, В. К. (1980). *Щоденник: Т. 1: 1911–1920 рр.* Едмонтон–Нью-Йорк: Вид. Кан. Ін-ту Укр. Студій і Коміс. УВАН у США.
<https://diasporiana.org.ua/memuari/7997-vinnichenko-v-shhodennik-t-1-1911-1920-rr/>

Грицак, Я. (2023). *Нова соборність*. NV.
<https://nv.ua/ukr/opinion/ukrajina-yes-gricak-pro-te-shcho-virishuye-zaraz-nimechchina-ostanni-novini-50299099.html>

Гунчак, Т. & Сокальник, Р. (Упоряд.). (1983). Програма національно-демократичного (народного) сторонництва. У *Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. Т. 1*. Мюнхен: Сучасність.

Гусеева, В. (2023, 20 січня). *Соборність – це не тільки про території. Як Сумщина боролася за національну ідентичність*.
<https://cukr.city/city/2023/den-sobornosti/>

Дзюба, І. (1968). *Інтернаціоналізм чи русифікація?* ІЗБОРНИК.
<http://litopys.org.ua/idzuba/dz.htm>

Лазуркевич, С. (2016, 1 липня). *Основним джерелом змін є зміна поколінь. Ярослав Грицак про зміни у свідомості українців та коридор можливостей, який відкрився після Революції Гідності*. ZAXID.NEN.
https://zaxid.net/statti_tag50974/

Лисяк-Рудницький, І. (1994b). *Інтелектуальні початки нової України. Історичні есе. Т. 1*. Київ: Основи.

Лисяк-Рудницький, І. (1994а). *Драгоманов як політичний теоретик. Історичні есе. Т. 1*. Київ: Основи.

Лисяк-Рудницький, І. (1994с). *Українці в Галичині під австрійським пануванням. Історичні есе. Т. 1*. Київ: Основи.

Маніфест Головної Руської Ради від 10 травня 1848 р. (2017). Ї, число 87. <http://www.ji.lviv.ua/n87texts/manifest-holovnoi-ruskoi-rady.htm>

Понамарчук, Д. (2020, 21 жовтня). *Галицька Асамблея: як у 1991 році проходило історичне спільне засідання трьох обласних рад*. Главком.
[tps://glavcom.ua/columns/d_ponomarchuk/galicka-asambleya-yak-u-1991-roci-prohodilo-istorichne-spilne-zasidannya-troh-oblasnih-rad-654054.html](https://glavcom.ua/columns/d_ponomarchuk/galicka-asambleya-yak-u-1991-roci-prohodilo-istorichne-spilne-zasidannya-troh-oblasnih-rad-654054.html)

Самостійна Україна (промова Миколи Міхновського). (1971). Нью-Йорк. <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/15671-samostiyna-ukrayina-promova-mikoli-mihnovskogo/>

Сверстюк, Є. (2011). *Соборність духовна*. Насправді. <https://naspravdi.org/ievhen-sverstiuk-sobornist-dukhovna/>

Україна єдина, бо сильна. Сильна, бо єдина – привітання Президента з Днем Соборності. (2023, 22 січня). Президент України Володимир Зеленський. <https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-yedina-bo-silna-silna-bo-yedina-privitannya-prezide-80541>

Цегельський, Л. М. (1960). *Від легенд до правди*. Нью-Йорк – Філадельфія: Булава.

Шемшученко, Ю. С. & Бабкін, В. Д. (Ред.), Горбатенко, В. П. & Саприкін, А. Г. (Упоряд.). (1997). *Політологічний енциклопедичний словник*. Київ.

Шинкарук, Л. (2019). *Лев Бачинський: Життя на захисті ідеї соборності України*. Дзеркало тижня. https://zn.ua/ukr/HISTORY/lev-bachinskiy-zhittya-na-zahisti-ideyi-sobornosti-ukrayini-306324_.html

Are Generational Categories Meaningful Distinctions for Workforce Management? (2020). National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. Washington, DC: The National Academies Press. <https://doi.org/10.17226/25796>

Lind, W. S., Nightengale, K., Schmitt, J. F., Sutton, J. W., & Wilson, G. I. (1989). *The Changing Face of War: Into the Fourth Generation*. Marine Corps Gazette.

УДК 32:334.7:316.3(477)

Денис Яковлев,
*доктор політичних наук, професор,
Національний університет
„Одеська юридична академія”,
м. Одеса*

Зміна поколінь в українському середньому класі

В українському середньому класі відбувається зміна поколінь. В умовах російсько-української війни масштабні суспільні трансформації безпосередньо стосуються середнього класу. У прицілі російського широкомасштабного збройного вторгнення є українська нація, громадянське суспільство, але також мішенню виступає середній клас. „Електоральна Одіссея” середнього класу в Україні переконливо свідчить про „маятникові коливання політичної ідентифікації представників середнього класу: від "обслуги олігархів" до опори демократії, рушійної сили революційних змін. Середній клас "говорить" від імені суспільного інтересу. В Україні середній клас пройшов шлях від напівлегального бізнесу, зубожілої інтелігенції та "обслуги олігархів" до рушійної сили Майданів, класу волонтерів, активістів та добровольців, які забезпечують спротив російській повномасштабній військовій агресії” (Яковлев, 2023).

В історії політичної думки (як і в теорії демократії) середній клас посідає чільне місце – йому приділялося досить багато уваги в працях філософів, економістів та соціологів, починаючи від ідеї „правління середніх”. Якщо згадувати українську історію, то, напевно, саме представники середнього класу найбільше постраждали від радянського тоталітаризму та імперського колоніалізму.

Відзначаючи актуальність та особливості „класового аналізу”, О. Куценко звертає увагу на те, що класовий аналіз не заперечує „...інші способи аналізу політичної поведінки та соціального процесу. Особливістю ж класового аналізу є визначення суттєвих відмінностей інтересів, специфіки сприйняття, установок та цінностей великих груп людей, які займають різні позиції в просторі

соціальних можливостей, мають різні життєві шанси та соціальні перспективи, чий інтереси можуть бути виражені політичними засобами та представлені на рівні публічної політики” (Куценко, 2006).

Середній клас є рушійною силою демократизації, європейської та євроатлантичної інтеграції України, адже саме від систем вільної політичної та економічної конкуренції (демократії та ринкової економіки) він здатний отримати найбільшу вигоду. Середній клас в Україні, безумовно, є акселератором демократизації, але також представники середнього класу усвідомлюють, що для встановлення режиму політичного плюралізму та економічної конкуренції необхідно спочатку виконати головну умову: перемогти у війні.

В Україні раніше можна було натрапити на визначення середнього класу, які відсилають до назви однієї зі збірок оповідань Вільяма Сідні Портера (відомого нам за псевдонімом О. Генрі). Ця назва – „Безхатьки та прибудди” (Генрі, 2023). У публіцистиці та наукових працях середній клас визначався як збідніла інтелігенція радянських часів, напівкримінальний бізнес перших років незалежності, „обслуга олігархів” тощо. Відзначимо: „Якщо на Заході типовими представниками цього прошарку є адвокати, лікарі, викладачі, менеджери середньої ланки, то в Україні до середнього класу (за майновою ознакою) потрапила т. зв. "обслуга олігархів" – заангажовані працівники масмедіа, корумповані чиновники, продажні юристи та менеджери різноманітних інофірм, елітарних розважальних закладів, салонів краси та фітнес-клубів” (Биченко & ін., 2016).

Намагаючись вибороти демократію в Україні, середній клас неодноразово опинявся між Сциллою популізму та Харибдою олігархії. Наразі актуальним завданням для середнього класу є подолання пострадянського феномену, який у публіцистиці називають „люмпенівсько-олігархічним” альянсом (Крамар, 2021).

Також необхідно нагадати, що наприкінці 1990-х – початку 2000-х років в українському електоральному просторі з’явилися партії, які позиціонували себе як представники середнього класу та виразники їхніх інтересів. Ідеться про олігархічні проєкти „Команда озимого покоління” та „Віче”. А от вже на позачергових виборах 2014 року до парламенту пройшла партія „Самопоміч”. У

2019 році партія „Голос”, попри всі внутрішні розбіжності, підтримала тренд на парламентське представництво інтересів середнього класу. Слід також згадати партії: „Демократичний альянс” та „Сила людей”, які декларували відмову від фінансових та медійних ресурсів олігархії, маючи локальні електоральні успіхи.

О. Куценко зазначає, що „процес становлення соціальних класів відбувається нерівномірно; найбільш виражену соціальну зрілість виявляють класи або класоподібні утворення, які укорінені в конкурентному ринковому середовищі та мають значущі ресурси компетентності; саме ці класові утворення демонструють політичну участь” (Куценко, 2006).

Як уже зазначалося, „середній клас є одним із найзагадковіших соціальних феноменів у політичній історії України. Від здобуття Незалежності у 1991 році середній клас починає реалізовуватись у форматах малого та середнього бізнесу. У політичних відносинах, відіграючи вирішальну роль на черговому історичному перехресті, середній клас зникає з політичного простору просто на очах, ніби посмішка Чеширського кота. Сподіваємося, що середній клас усвідомив небезпеку та зробив висновки. Це підтверджується активною участю представників середнього класу у збройному та інформаційному спротиві російській агресії, волонтерській діяльності” (Яковлев, 2023).

У медійному та науковому просторі слід відзначити різні маркери ідентифікації середнього класу:

- „невизначений клас” (Зануда, 2013);
- „національна буржуазія”, „золота середина”, „брат-двійник держави, її дзеркало” (Шавалюк, 2019);
- „безпорадний велет” (Крамар, 2017);
- підприємці, висококваліфіковані фахівці, високооплачувані представники творчих професій (Віхров, 2018).

Маркерами середнього класу є дохід, освіта, сфера зайнятості, споживча поведінка: „переважно це жителі великих міст, які мають вищу освіту (або здобувають її). Окремо слід наголосити на тому, що через вкрай низький рівень пенсій лише незначну частину громадян старше 60 років можна назвати „середнім класом”. До об’єктивних економічних показників середнього класу відносяться

рівень доходу, наявність і характер матеріальних активів (наявність як мінімум квартири, автомобіля і дачі), споживчу поведінку, освіту не нижче середньої спеціальної, зайнятість нефізичною працею, наявність постійної роботи або власної справи тощо” (Чернова, 2014).

Через відмінності за рівнем доходу між українським та „європейським” середнім класом необхідно звернутися до самоідентифікації. Середній клас в Україні характеризується „...прагненням демократичних змін, усвідомленням необхідності подолання корупції, деконструкції олігархічного режиму, впровадженням ринкових реформ” (Яковлев, 2023). Також слід відзначити „маятникові” коливання в самоідентифікації середнього класу між „обслугою олігархів” та опорою демократії. Представники середнього класу сповідують демократичні цінності, але змирилися із олігархією в повсякденному житті; беруть участь у революціях, але на виборах голосують за авторитарних лідерів і популістів (Yakovlev, Borovuk & Diachenko, 2022).

Розподіл суспільного блага в інтересах середнього класу сприяє забезпеченню компромісу між демократією та ринковою економікою (Przeworski & Wallerstein, 2021).

Середній клас – це не олігархи і не бідні, не аристократія і не робочий клас. „Навіть перебуваючи у "тіні", ховаючись від репресивних економічних заходів олігархічної держави на оптових ринках, голос середнього класу посилювався в біфуркаційних точках суспільного розвитку. Це потребує переосмислення ролі середнього класу в політиці та усіх суспільних відносинах. Середній клас, у структурі якого тепер належне місце посідають військові та волонтери, чинить опір збройній агресії, змінюючись та змінюючи країну” (Yakovlev, Yakovleva & Koltsov, 2023).

Також слід розмежовувати „новий” та „старий” середній клас. До першої категорії належать публічні інтелектуали, креативний клас (експерти, візіонери, представники креативної індустрії та творчих професій тощо). Їхніми обов’язковими ознаками є вища освіта та створення (виробництво) інтелектуальної продукції. Традиційно до середнього класу відносять підприємців, власників

малого та середнього бізнесу. Це так званий „старий середній клас” (Яковлев, 2023).

Сучасне покоління середнього класу проходить випробування війною. Це люди, які активно включились у спротив, – волонтери, добровольці, військовослужбовці тощо. Представники середнього класу в Україні проходять свою „точку нуль”, як і Артем Чех, автор твору „Точка нуль” (Чех, 2023). Він пише про власний досвід перебування на війні – від „Отаманщини” та „Класової недовіри” до „Війна – це не модно” та „Такі люди, такі глиби” (Чех, 2023).

Нове покоління середнього класу, яке проходить „точку нуль”, має зовсім інші характеристики, порівняно із попередніми, власні уявлення про політику, свою роль та долю. „Спадкоємці радянської інтелігенції та, певною мірою, пострадянської бюрократії, які пройшли крізь пекло тіньового бізнесу та "обслуги олігархів", постають у якості рушійної сили Майданів, класу волонтерів, активістів та добровольців, які забезпечують спротив російській повномасштабній військовій агресії. Пострадянські трансформації, які почались із "перебудовою" та "гласністю", справді "перебудували" середній клас в Україні та деконструювали кухонну демократію 80-х років. У подальшому, революційні події змінювали політичний курс держави в напрямку електоральної демократії. При цьому, середній клас так і не спромігся забезпечити політичне представництво у парламенті та був двічі витіснений з простору публічної політики після революцій” (Яковлев, 2023).

Демократія є правлінням середнього класу, проте слід наголосити на його амбівалентності в Україні. З одного боку – це „національна буржуазія”, клас підприємців, службовців та публічних інтелектуалів, з іншого – представники середнього класу, сповідуючи демократичні цінності, майже змирились із пануванням олігархії. Варто констатувати, що саме представники середнього класу за умов війни стали волонтерами, добровольцями та активістами. Натомість, подальша реалізація європейського вибору України потребує представництва інтересів середнього класу в парламенті.

На сучасному етапі йдеться про необхідність упровадження моделі економічної демократії, яка передбачає перерозподіл

суспільного блага в інтересах середнього класу, зважаючи на механізм парламентського представництва.

Час середнього класу настав, але його голос у політиці ще слабкий. Посилення середнього класу відбувається на рівні економічних інститутів, натомість остаточний політичний вибір на користь демократії, як правління середнього класу, потребує конституційних змін. Нова суспільна угода, якщо її метою є демократія, неможлива без середнього класу, саме зважаючи на це, він потребує парламентського представництва.

Бібліографічні посилання

Биченко, А., Міщенко, М., Пишуліна, О., Рачок, А., & Шангіна, Л. (2016). *Середній клас в Україні: уявлення і реальі*. Київ: Разумков Центр. https://razumkov.org.ua/uploads/article/2016_Seredn_klas.pdf

Віхров, М. (2018). У пошуках національної буржуазії. *Український Тиждень*, 27 (555). <https://tyzhden.ua/u-poshukakh-natsionalnoi-burzhuzi>

Генрі, О. (2023). *Безхатки та прибуду*. Тернопіль: Богдан.

Зануда, А. (2013, 4 червня). *Середній клас в Україні: нечисленний і невливовий*. BBC NEWS Ukrainian. https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2013/06/130604_ukraine_middle_class_az

Крамар, О. (2017). Середній клас. Безпорадний велет. *Український Тиждень*, 16 (492). <https://tyzhden.ua/serednij-klas-bezporadnyj-velet/>

Крамар, О. (2021). Небезпечний атавізм. *Український тиждень*, 25 (709). <https://tyzhden.ua/nebezpechnyj-atavizm/>

Кущенко, О. (2006). Сохраняют ли значение классовые основания политического участия? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 92–115. <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/90385/06-Kutsenko.pdf?sequence=1>

Чернова, А. (Ed.). (2014). *Середній клас в Україні: критерії ідентифікації. Позиції експертів, уявлення і самовизначення громадян*. Київ: Разумков Центр.

Чех, А. (2023). *Точка нуль*. Чернівці: Видавець Померанцев Святослав.

Шавалюк, Л. (2019). Золота середина. Де шукати та як розвивати середній клас. *Український Тиждень*, 33 (613). <https://tyzhden.ua/zolota-seredyna-de-shukaty-ta-iak-rozvyvaty-serednij-klas/>

Яковлев, Д. (2023). Політична Одісея середнього класу в Україні: між Сциллою популізму та Харибдою олігархії. *Левіафан, 1*, 36–42.

Przeworski, A., & Wallerstein, M. (2021). Democratic capitalism at the crossroads. *The Political Economy: Readings in the Politics and Economics of American Public Policy* (pp. 335–348). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315495811>

Yakovlev, D., Borovyk, L., & Diachenko, O. (2022). The voice of the middle class and economic democracy in Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies, 8* (3), 220–227. <https://doi.org/10.30525/2256-0742/2022-8-3-220-227>

Yakovlev, D., Yakovleva, L., & Koltsov, V. (2023). Middle Class In Ukraine: Government Or Opposition?. *Baltic Journal of Economic Studies, 9* (3), 86–95.

УДК 32:124.5:321.6/7(477)

Олександр Майборода,
*доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України
м. Київ*

Ціннісні домінанти українців і світовий дискурс щодо альтернативи між демократією і авторитаризмом

Мотивами, які підняли Україну на боротьбу з російською агресією, є, з одного боку, національний інстинкт фізичного самозбереження, а з іншого боку, захист демократії як суспільно-політичного ладу врятованої країни. Що ж стосується отримуваної Україною зовнішньої допомоги, то вона, безумовно, супроводжується проукраїнськими симпатіями, але надається насамперед заради захисту світової демократії і збереження прийнятого у міжнародній системі правопорядку.

Разом з тим, ані масова готовність українців продовжувати боротьбу проти авторитарної Росії, ані підтримка (якщо не військова і матеріальна, то принаймні моральна) цієї боротьби з боку практично усього демократичного світу не є стовідсотковою гарантією відсутності загроз демократії в самому демократичному просторі. Насамперед, це стосується неофітів цього простору – молодих демократій, чії адепти розраховують на швидке досягнення соціально-економічного розквіту зусиллями державної влади і готові заради цього миритися з рудиментами звичного для них авторитарного патерналізму.

Україна в цьому відношенні є показовою ілюстрацією. Протягом усього передвоєнного періоду українців на залишала віра, що кілька сильних керівників можуть зробити для країни більше, ніж усі закони та дискусії. Якщо можна вважати закономірним, що у 1992 р. серед населення, яке щойно вийшло із тоталітарної системи, з цим були згодні 52,3% опитаних соціологами людей, то важко пояснити, чому у 2020 р., після майже трьох десятиліть

ліберальних реформ, згодних з цим стало ще більше – 56%, а в деякі роки цей показник сягав двох третин опитаних (Ворона & Шульга, 2020, с. 466). За цей період фактично залишалася на низькому рівні і при цьому не зростала довіра до інститутів, які вважаються атрибутом демократії – засобам масової інформації, профспілкам, політичним партіям, організаціям громадянського суспільства, і тільки розпочата Росією у 2014 р. агресія проти України дала трохи вищі за середні показники довіри до волонтерів (Ворона & Шульга, 2020, с. 477).

Загалом солідарний виступ західного світу проти російської автократії має вселяти надію за долю демократії у його цивілізаційному просторі. Однак варто згадати, що тривога з приводу майбутньої долі демократії у світі почала виявлятися у західному політичному і політологічному середовищі ще до початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну. У середовищі експертів не залишився поза увагою виступ відомих американських політологів Ф. Брауна, Т. Карозерса та А. Паскаля* у журналі „Форін афферз” від 15 січня 2021 р. на підтримку ідеї президента США Джо Байдена провести світовий „Саміт за демократію”, за результатами якого Вашингтон міг би розробити новий план глобальної участі США у поширенні демократії – і всередині країни, і за кордоном. Автори статті висловили надію, що саміт заохотить його учасників до більшої активності у боротьбі з корупцією, захисті від авторитаризму та утвердженні прав людини, що він сприятиме демократичному залученню людей у сенсі створення у світі більш представницьких інститутів та припинення політичної, економічної та соціальної маргіналізації певних груп населення (Brown, Carothers & Pascal, 2021).

Тривогою за долю демократії була сповнена стаття дослідника Гуверівського інституту та Інституту міжнародних досліджень

* Френсіс Браун – старший науковий співробітник Фонду Карнегі за міжнародний мир і колишній директор відділу демократії в апараті Ради національної безпеки США; Томас Карозерс – старший віцепрезидент із досліджень Фонду Карнегі за міжнародний мир; Алекс Паскаль – стипендіат Фонду Карнегі за міжнародний мир, у минулому працівник апарату Ради національної безпеки та Державного департаменту США.

Фрімена Сполгі при Стенфордському університеті Ларрі Даймонда „Світ без американської демократії? Глобальні наслідки демократичного відступу Сполучених Штатів” у „Форін афферз” від 2 липня того ж року. У ній нагадувалося, що 2015–2019 роки стали першим п’ятирічним періодом з початку третьої хвилі демократизації від 1974 року, коли більше країн відмовилися від демократії, ніж перейшли до неї – відповідно, дванадцять і сім. Причому у самих США виклик демократії кидають не лише маргінальні екстремісти, а й значна група посадовців. Зрозуміло, що йшлося про трампістів у Республіканській партії, у Конгресі і державному апараті (Daimond, 2021).

До теми про долю глобальної демократії Т. Карозерс і Ф. Браун повернулися на початку наступного 2022 року у статті „Розмови про демократію нічого не варті”, аналізуючи підсумки проведеного у грудні саміту, ініційованого президентом США. Ключовий посил статті – США мають відмовитися від звички йти на компроміси у питаннях демократії заради вирішення практичних питань (Brown & Carothers, 2022). Хоча серед об’єктів авторської стурбованості назва Україна ще не пролунала, але за часом публікації стаття виявилася винятково актуальною.

Агресія авторитарної Росії проти демократичної України ще більше посилила у західному інтелектуальному середовищі стурбованість і за долю глобальної демократії, і за долю тих принципів, на які має спиратися світовий порядок. Серед найбільш виразних виявів цієї стурбованості – стаття відомого історика, професора Єльського університету Тімоті Снайдера „За Україною майбутнє. Війна між демократією та нігілізмом”, оприлюднена журналом „Форін афферз” 6 вересня 2022 р. Серед положень статті, вартих особливої уваги, це попередження про марність розрахунків на безперешкодне самопоширення демократії, про небезпеку забуття, що вона потребує захисту, що „демократія та національність залежать від здатності людей самостійно оцінювати світ і йти на несподіваний ризик”, що самостійне правління означає не лише захист демократичного принципу обрання власних правителів, а й повагу до рівності держав. Загальна оцінка Снайдером глобального значення українського опору полягає в тому, що перемога над агресором потрібна не тільки для того, щоб запобігти подальшій смерті та звірствам, а

й для збереження цінностей для майбутнього, що „українська перемога дала б демократії свіже дихання” (Snyder, 2022).

Захопленість західними демократами мужністю Збройних сил України заважає їм звернути увагу на мало помітні, але від того не менш небезпечні метастази авторитарних орієнтацій у масовій психології українців. Вхідження українського суспільства у воєнний стан, який передбачає більшу персоніфікацію влади, посилення централізму в управлінні країною не може не позначитися на ціннісних орієнтаціях населення. Соціологічне опитування, проведене на початку повномасштабної війни, показало, що ієрархія соціальних цінностей українців якщо і змінилася, то в цілому незначною мірою. Пріоритети таких атрибутів демократії, як свобода (у сенсі мінімізації державного втручання), різноманіття (у сенсі мирного співіснування груп з відмінними ідентичностями), помітно поступаються таким пріоритетам державного домінування, як порядок (у сенсі безконфліктності), нормативність (законослухняність), рівність (однаковий доступ до основних соціальних послуг): відповідно, 47,3 – 40,4 – 71,0 – 70,6 – 64,5% підтримки. Причому і молодь не надає свободі більшої актуальності, ніж представники старших поколінь (Дембіцький, 2022, с. 274–282). З іншого боку, коли питання про важливість демократичного вибору ставиться прямо, то виявляється, що такі домінанти, як державна незалежність і демократичний розвиток країни (вони є скоріше і дуже важливими для 97,1 та 94% респондентів, відповідно) хоча і поступаються за пріоритетністю такій домінанті, як безпека близьких (98,5%), але є важливішими за домашній комфорт і матеріальний добробут (Жульєнова, 2022, с. 326–336).

Отже, в цілому виправдано, що вектор західної демократичної думки спрямований у бік беззастережної підтримки українців у їхній боротьбі. Тема захисту демократії була порушена у статті Л. Даймонда „Уся демократія глобальна. Чому Америка не може ухилитися від боротьби за свободу” у „Форін афферз” від 6 вересня 2022 р. Американська стратегія, на думку автора, має полягати у нарощуванні Сполученими Штатами військової сили – не для нав’язування демократії, а для її захисту від авторитарних зазіхань і залякування. Стосовно України ця формула висловлена абсолютно однозначно: „Немає важливішого пріоритету, ніж

забезпечення того, щоб жорстока війна Росії проти української демократії закінчилася поразкою Москви... Перемога – це не просто імператив для захисту права українців на самоврядування. Те, як закінчиться війна, спонукає інші країни зробити висновки про те, куди йде світова політика та який тип політичної системи має більшу волю та стійкість. Якщо Україна вийде з цього конфлікту фактично вільною та безпечною, з недоторканною довоєнною територією та з допомогою та інвестиціями, які будуть надходити для відновлення, стануть ясними кілька вагомих уроків. Спостерігачі зрозуміють, що демократія не є слабкою системою, але забезпечує легітимність, солідарність і стійкість, необхідні для перемоги, так само, як це було для Сполученого Королівства під час Другої світової війни. Світ також побачить, що Сполучені Штати, їхні європейські союзники і їхні демократичні партнери підуть на жертви, щоб допомогти демократії, яка переживає боротьбу, захистити себе та підтвердити найважливіший принцип міжнародного порядку, що територіальна агресія не встоїть. Нарешті, це продемонструє катастрофічну некомпетентність і прорахунки авторитарної держави Путіна і, таким чином, стане ілюстрацією для ще більшого уроку: коли лідери, не обмежені системою стримувань і противаги та альтернативними потоками інформації, схильні до згубних помилок” (Diamond, 2022). Низку конкретних кроків з утвердження демократії у світі запропонувала адміністраторка Агентства США з міжнародного розвитку Саманта Пауер у статті „Як демократія може перемогти. Правильний шлях протидії самодержавству” у „Форін афферз” від 16 лютого 2023 р. Серед них – відмовитися від вузького зосередження на захисті прав і свобод, коли прихильники демократії нехтують болем і небезпекою економічних труднощів і нерівності (Power, 2023).

У переддень другого „Саміту за демократію” журналом „Форін афферз” була оприлюднена 27 березня 2023 р. стаття віцепрезидента з проблем політики Центру національної політики Трумена, у минулому співробітника відділу планування політики Державного департаменту США Джона Теміна „США не потрібен ще один саміт демократії. Потрібен план боротьби з авторитаризмом”. Автор привертає увагу до тих недоліків, якими супроводжувався американський похід за глобальну демократію в минулі

роки – відсутність супровідного механізму моніторингу виконання країнами взятих демократичних зобов'язань, не внесення захисту демократії за кордоном до списку головних пріоритетів американської зовнішньої політики, надмірне захоплення символізмом, демонстративними заходами типу самітів, що об'єднують країни, які вже значною мірою віддані демократії, ухиляння від критики країн, де спостерігається демократичний регрес і навіть поблажливе ставлення до деяких випадків недемократичного переходу влади, відсутність стратегії, яка краще б узгоджувала політику та дії США з демократичними прагненнями людей у всьому світі, перевага демократичної риторики над конкретними діями („забагато моркви, замало палиці”), скромна фінансова підтримка демократичних реформ за межами США з паралельним униканням від використання політичних та економічних важелів впливу. Як підсумок: „Вашингтон не може просувати справу демократії, просто підтримуючи тих, хто її підтримує, як показали перші два роки правління адміністрації Байдена. Сполучені Штати також повинні протистояти авторитаріям, відповідальним за занепад демократії” (Temin, 2023).

На інший аспект привабливості демократії – соціально-економічний – звертає увагу політичний аналітик Чарльз Данст у своїй книзі „Перемогти диктаторів: Як демократія може переважати в епоху сильної людини”, основний зміст якої поданий у рецепції співробітників Атлантичної ради Метью Кроніга і Данієля Міллера у статті „Чи завжди демократії дають результати? Коли авторитарний капіталізм завойовує довіру, вільні суспільства повинні подолати свої внутрішні слабкості”, опублікованій у „Форін полісі” за 4 липня 2023 р. (Kroenig, & Miller, 2023). Головна ідея Данста, донесена через статтю, що „лише тоді, коли демократії процвітають вдома, вони можуть максимізувати свою владу та вплив за кордоном – і переконати світ, що демократичною моделлю варто захоплюватися та наслідувати”. З другого боку, він попереджає, що „автократії сьогодні більш спроможні та привабливіші, ніж у минулому, що неліберальні режими можуть забезпечити своїм людям високу якість життя, навіть позбавляючи їх основних політичних прав. І хоча демократії не приречені, але вони потребують переспрямування та кращих довгострокових стратегій –

інвестування в людський капітал та інновації, створення надійної фізичної та цифрової інфраструктури XXI століття, розширення охорони здоров'я та прав працівників, очищення від корупції та впровадження розумної імміграційної політики для залучення найкращих і найяскравіших до демократичних берегів”.

„Не скидайте з рахунку диктаторів” – попереджає назвою своєї статті у „Форін афферз” від 20 червня 2023 р. професор Торонтського університету Лукан Ахмад Вей, нагадуючи, що стійкість сучасних диктатур недооцінюється. Хоча тепер світ, здається, розвертається проти автократії і три найбільші диктатури – іранська, китайська і російська – стикаються з безпрецедентними викликами, а демократія вперше за багато років отримує перевагу, але загрози автократичній владі менш значні, ніж багато хто сподівається: ці три диктатури, зокрема, мають приховані джерела стійкості, що кореняться глибоко в їхньому революційному минулому. Засобом зміцнення цієї стійкості є традиція мобілізації населення проти зовнішнього ворога, що і спостерігається у наш час. „Проте, – відзначає Вей, – Захід далеко не безсилий. Хоча дедалі суворіші економічні санкції, запроваджені проти Ірану з початку 2010-х років, не призвели до краху режиму, вони, тим не менш, послабили його, підживлюючи економічну кризу, яка призвела до народного невдоволення та неодноразових протестів протягом останнього десятиліття. У Росії безпрецедентні санкції поки що не змогли дестабілізувати режим Путіна, але вони ізолювали його на міжнародному рівні, зменшили зростання Росії та, можливо, зменшили здатність країни вести війну в Україні”. Вторгнення Путіна в Україну нагадало, що „демократії повинні об'єднатися та захищати демократичні цінності, надаючи військову підтримку демократіям, які піддаються нападу, а також дипломатичну та матеріальну допомогу тим, хто виступає проти диктатури. Хоча ці зусилля не повалять революційні диктатури в короткостроковій перспективі, більш проактивний і скоординований опір автократії краще спорядить Захід стримувати і, можливо, навіть перемогти їх у довгостроковій перспективі” (Way, 2023).

Тема захисту демократії у світі актуалізувалася в американській політичній і політологічній думці на тлі агресії російського авторитаризму проти української демократії. На цьому тлі обговорення цієї теми не могло продовжуватися поза питанням про

майбутнє демократії у самій Україні. Питання було розглянуте у статті професора Університету Джорджа Вашингтона Генрі Хейла та професора Манчестерського університету Ольги Онуч „Боротьба Зеленського після війни. Що означатиме мир для української демократії”, оприлюдненій журналом „Форін афферз” 4 липня 2023 р. Автори висловлюють і захоплення Президентом України Володимиром Зеленським як лідером нації, яка бореться, так і занепокоєння тими викликами, з якими він зіткнеться по завершенні війни: „Зеленському доведеться відбудувати та зміцнити не лише міста та інфраструктуру України, але й її демократію. Йому доведеться покласти край тенденції країни формувати уряд навколо мереж особистого патронажу, які схильні до корупції, і виробити інклюзивну концепцію патріотизму. Йому також потрібно буде поважати правила та дух української конституції. Здатність В. Зеленського протистояти цим викликам визначатиме долю його країни та майбутнє її демократії”. Ряд специфічних особливостей українського суспільно-політичного життя – традиція патроналізму, непотизму, хабарництва, схильність політичного класу країни до корупції та надавання переваги особистим зв'язкам над демократичними інститутами, що мало узгоджується з курсом євроінтеграційних реформ і може посилити опозицію режиму, – усе це може поставити під сумнів, що демократичні здобутки, досягнуті країною, збережуться і що у такій ситуації режим уникне спокуси концентрації своєї влади і створення більш авторитарної або централізованої системи, виправдовуючи це необхідністю проведення реформ. Побожування авторів, що „далекосяжна популярність Зеленського сама по собі може становити загрозу для української демократії” переходить у припущення, яке можна розцінити і як натяк, чи не варто українському президенту повторити крок Джорджа Вашингтона, який добровільно пішов з політичного життя на піку своєї популярності (Hale & Onuch, 2023).

Наведене побажання варто розглядати не як особисте ставлення до конкретної політичної особистості, а як вияв загальної західної філософії демократії як постійного передавання влади – філософії, висловленої лідером британських консерваторів В. Хейгом у статті „Лідери, які чіпляються, ставлять під загрозу

демократії” у газеті „Таймз” від 13 березня 2023 р. У ній нагадується про аналогію між автократами, які „проходять точку неповернення, за якою вони не тільки залежні від влади, але й не можуть дозволити собі віддати її через страх переслідування, приниження чи смерті”, і тими демократичними лідерами, „які відмовляються піти, яких мало хвилює збиток, який вони завдають життєво важливим інституціям своїх націй, поки вони можуть залишатися при владі або повернути її. Хоча вони не такі диктатори, як Путін чи Сі, вони демонструють подібні тенденції до залежності, престолонаслідування, нехтування загальноприйнятими умовами та страху перед судовим розглядом, якщо вони залишаться осторонь. Формується модель, коли впливові особи за допомогою соціальних медіа та культурних розбіжностей стають загрозою для своїх власних демократій зсередини”, які „страждають від жаги до влади та нездатності залишити її не через політичні причини, а через страх і особистий психоз”, а тому „хоч якою була їхня політика, для них і для їхніх країн найкраще, щоб влада була відібрана в них” (Hague, 2023a).

Думка, що турбота західних експертів і політиків про долю демократії обмежується питаннями убезпечення від зовнішньої загрози і процедури зміни влади, був би очевидним спрощенням. Експертні нагадування про те, що найбільша загроза демократії може виникнути всередині самого демократичного суспільства, якщо демократичний лад не підтвердить своєї соціально-економічної ефективності, надто уважно вислуховуються практичними політиками. Політичному класу постійно доводиться шукати баланс між двома прагматиками – виробничою і соціальною. Перша з них полягає у пріоритеті капіталістичного накопичення заради постійного оновлення виробництва для посилення його конкурентної спроможності. Друга – у спрямуванні частини капіталу на підтримання такого соціального рівня населення, яким можна було б утримати його від політичного радикалізму.

У політичному середовищі найбільш виразними представниками кожної із прагматик традиційно виступають у першому випадку консерватори, а в другому – ліберали і соціал-демократи. Втім, пошук кожними з них виробничо-соціального балансу веде

до взаємних запозичень у партійній ідеології, як це відбувається, наприклад, у Великій Британії. Виразною ілюстрацією цьому є дві підряд публікації лідера британських консерваторів (торі) Вільяма Хейга у лондонській „Таймз” 22 і 29 травня 2023 р. У першій з них „Консерватори повинні остерігатися догми” він нагадав, що партія, яку він очолює, може процвітати, вбираючи найкраще з лібералізму. Він нагадав, що „причина, чому консерватизм був такою стійкою силою протягом століть, полягає в готовності пристосовуватися до соціальних змін таким чином, щоб більше людей стали зацікавленими в національному успіху, щоб розширити можливості і, таким чином, свою власну політичну підтримку, а також сприяти інноваційній економіці, захищаючи людей від зловживань. Консерватизм – це більше антиідеологія, ніж сама ідеологія, яка шукає те, що працює на практиці, а не відповідає якійсь універсальній теорії”. Лідер партії закликав відкидати абстрактні теорії, адаптуватися до ситуації, поглинаючи нові ліберальні ідеї та роблячи їх своїми, ухилятися від поляризації та надмірної визначеності поглядів, бути більш соціально ліберальними, більш екологічно мотивованими (Hague, 2023b).

У другій статті В. Хейг закликав до нового способу мислення, найбільш адекватного епосі розладу, особливо у світових фінансах, спричиненому непрогнозованою інфляцією. Саме непередбачуваність інфляції не дозволяє застосовувати традиційні підходи в управлінні країною, а тому „думати, що ми проходимо через короткий період зриву, перш ніж відчути вдячне повернення до світу надійної передбачуваності, було б наступним провалом передбачення”. Посилаючись на те, що історія дає багато прикладів, коли непередбачуваний хаос веде до диктатури, лідер торі підсумовує: „Провал 30-річної моделі інфляції є уроком для всіх нас. Оскільки старі моделі руйнуються в багатьох сферах життя, нам знадобиться більше, ніж нові моделі – нове мислення” (Hague, 2023c). Наступного ж дня у „Таймз” зі статтею „На ринку існує прогалина для популістів-торі” виступив відомий журналіст, у минулому соціал-демократ, а з 1992 р. консерватор Деніель Фількенштейн, який, по суті, погодився із В. Хейгом, стверджуючи, що у країні „є можливість для лідера-популіста, який поєднує ліву економічну риторику з правою позицією” (Finkelstein, 2023).

Виступи В. Хейга і Д. Фількенштейна не ознаменували готовності усіх торі до ліво-ліберальних запозичень. Директор мозкового центру „Онворд” Себастьян Пейн, який у 2022 р. замінив на цій посаді Девіда Фінкельштейна, уже самою назвою своєї статті у „Таймз” від 12 липня 2023 р. „Покладання на державу має бути придушене в зародку” підтвердив живучість серед торі традиційної для них ідеологеми, що „уряд найкращий, коли робить менше”, заодно нагадавши один з їхніх афоризмів, що, мовляв, найбільшу загрозу містить фраза – „я з уряду і я тут, щоб допомогти” (Раупе, 2023). Утім, якщо застосувати цей вислів до реалій української масової свідомості, то він не тільки не налякає більшість, а скоріше за все заохотить ще більші її патерналістські очікування державного втручання у розв’язання і суспільних, і особистих проблем.

Загальним висновком із дискусії, що велась останнім часом на сторінках західних політичних періодичних видань, можна вважати те, що стурбованість частини експертного середовища за долю демократії зумовлена не тільки загрозами їй з боку авторитарних режимів, а й загальним станом справ у усередині євроатлантичної цивілізації – активізацією авторитарно орієнтованих сил, нерозв’язаністю суперечностей самого демократичного правління, глобальним характером економічних, соціальних, екологічних, фінансових та інших проблем. Дискусія є своєрідним симптомом кризи вибору між різними варіантами політичного правління і державного управління, які можуть запропонувати найбільш ефективний і продуктивний управлінський інструментарій подолання кризового стану. Актуальність названого питання для економічно розвинених і традиційно демократичних країн тим більш підкреслює його важливість для країн, які перебувають у тривалій кризі. Вихід з неї потребує централізації управління усіма суспільними сферами, яка сама по собі є авторитарною спокусою, і при цьому максимального дотримання принципів демократичного правління. Вирішення цієї дилеми стане невідкладним завданням для України у недалекій перспективі, що вже зараз вимагає підготовки до створення платформи загальнонаціональної політичної дискусії, яка повинна мати результатом компроміс і щодо філософії реформування країни, і щодо участі в ньому кожної із найбільш впливових політичних сил.

Бібліографічні посилання

Ворона, В. М., & Шульга, М. О. (Ред.). (2020). *Українське суспільство : моніторинг соціальних змін, 7(21)*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Дембіцький, С. (2022). Установки щодо соціальних цінностей під час війни: ліберально-демократичний вектор розвитку України (с. 274–282). У *Українське суспільство в умовах війни. 2022*. Колективна монографія. Київ: Інститут соціології НАН України.

Жуленьова, О. (2022). Вплив війни на ціннісні пріоритети (с. 326–336). У *Українське суспільство в умовах війни. 2022*. Колективна монографія. Київ: Інститут соціології НАН України.

Brown F., Carothers T., & Pascal, A. (2021, January 15). America Needs a Democracy Summit More Than Ever. How to Bring the Free World Together Again. *Foreign affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2021-01-15/america-needs-democracy-summit-more-ever>

Daimond, L. (2021, July 2). *World Without American Democracy? The Global Consequences of the United States' Democratic Backsliding*. *Foreign affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/americas/2021-07-02/world-without-american-democracy>

Brown, F., & Carothers, T. (2022, January 10). *Democracy Talk Is Cheap. Concrete Action Is the Only Way Biden Can Turn Back the Illiberal Tide*. *Foreign affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/articles/world/2022-01-10/democracy-talk-cheap>

Diamond, L. (2022, September 6). *All Democracy Is Global. Why America Can't Shrink From the Fight for Freedom*. *Foreign affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/united-states/all-democracy-global-america-cant-shrink-fight-freedom-larry-diamond>

Snyder, T. (2022, September 6). *Ukraine Holds the Future. The War Between Democracy and Nihilis*. *Foreign affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraine-war-democracy-nihilism-timothy-snyder>

Power, S. (2023, February 16). *How Democracy Can Win. The Right Way to Counter Autocracy*. *Foreign affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/united-states/samantha-power-how-democracy-can-win-counter-autocracy>.

Temin, J. (2023, March 27). *The U.S. Doesn't Need Another Democracy Summit. It Needs a Plan to Confront Authoritarianism*. *Foreign affairs*. <https://www.foreignaffairs.com/united-states/us-doesnt-need-another-democracy-summit>

Finkelstein, D. (2023, May 30). *There's a gap in the market for a Tory populist. I hope no one follows, but Trump shows that leaning right on the*

culture wars and left on the economy can pay dividends. The Times. <https://www.thetimes.co.uk/article/theres-a-gap-in-the-market-for-a-tory-populist-n8s8t890p>

Way, L.-A. (2023, June 20). *Don't Count the Dictators Out. The Underappreciated Resilience of Today's Autocracies.* Foreign affairs. <https://www.foreignaffairs.com/china/putin-xi-khamenei-dictators-way>

Hale, H., & Onuch, O. (2023, July 4). *Zelensky's Fight After the War. What Peace Will Mean for Ukraine's Democracy.* Foreign affairs. <https://www.foreignaffairs.com/ukraine/zelenskys-fight-after-war>

Kroenig, M., & Miller, D. (2023, July 4). *Do Democracies Always Deliver? As authoritarian capitalism gains credibility, free societies must overcome their internal weaknesses.* Foreign policy. <https://foreignpolicy.com/2023/07/04/do-democracies-always-deliver/>

Payne, S. (2023, July 12). *Reliance on the state must be nipped in the bud. These days we expect to be bailed out of every crisis and have forgotten that government is at its best when it does less.* The Times. <https://www.thetimes.co.uk/article/reliance-on-state-must-be-nipped-in-the-bud-j2h5sc3w9>

Hague, W. (2023a, March 13). *Leaders who cling on endanger democracies. Netanyahu, Erdogan and Trump are addicted to power to the detriment of their nations – they must be shown the door.* The Times. <https://www.thetimes.co.uk/article/leaders-who-cling-on-endanger-democracies-jbrlwfqbq>

Hague, W. (2023b, May 22). *Conservatives should beware of the dogma. Party thrives by absorbing the best of liberalism and avoiding strident ideology – a lesson today's Tories must heed.* The Times. <https://www.thetimes.co.uk/article/conservatives-should-beware-of-the-dogma-3vg5gnj9m>

Hague, W. (2023c, May 29). *We need a new mindset for this age of disruption. Our cherished models of the past 30 years are breaking, from inflation to politics, and we will have to adapt to survive.* The Times. <https://www.thetimes.co.uk/article/new-mindset-needed-for-this-age-of-disruption-j32hmmxqm>

УДК 323.2'39:316.32:355.01(477)

Юрій Шайгородський,
доктор політичних наук, професор,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ

Суспільна консолідація в умовах війни: внутрішньополітичні виклики та відповідальність еліт

Консолідація й згуртованість соціуму стали відповіддю українського суспільства на повномасштабне вторгнення військ РФ в Україну 24 лютого 2022 року, а спротив українських громадян російській воєнній агресії – смислотворчою основою суспільної мобілізації та єднання українців задля відсічі ворогові. Згуртованість суспільства засвідчила високий рівень його ціннісно-орієнтаційної єдності. Ця єдність, в умовах екзистенційної загрози, постала ключовою характеристикою системи соціальних зв'язків і як консенсусна сукупність установок, мотивів, інтеріоризованих моральних норм – основою домінантних цінностей, регулятором поведінки та орієнтиром вибору її моделей.

1 березня 2022 року були оприлюднені результати першого після початку великої війни соціологічного опитування українських громадян (*Загальнонаціональне опитування, 2022*). Результати цього опитування засвідчили одностайну (98%) підтримку Збройних сил України; стрімке, більше ніж удвічі (порівняно з результатами опитування за тиждень до повномасштабної війни) зростання рейтингу Президента України (з 41% до 93%); 84% респондентів заявили про підтримку дій органів місцевої влади; 80% опитаних соціологами респондентів (90% чоловіків та 70% жінок) заявили про свою готовність зі зброєю в руках відстоювати територіальну цілісність України. Про свою беззастережну віру у здатність українців відбити напад Росії та в безумовну перемогу України заявили

88% опитаних (зі значною перевагою цього показника у всіх регіонах країни). Лише 10% респондентів, опитаних у перші дні повномасштабного російського воєнного вторгнення в Україну, не мали впевненості в українській перемозі.

Порівняно з довоєнними опитуваннями, суттєво зросли й показники підтримки вступу України до ЄС та НАТО: якщо у січні 2022 року прихильників вступу до цих міжнародних організацій було, відповідно, 65% та 60%, то в березні 2022 року підтримка громадянами приєднання України до Європейського Союзу становила 86%, а за вступ до НАТО висловилися 76% опитаних. За такий вектор зовнішньополітичного руху країни висловилася більшість респондентів усіх вікових груп та усіх регіонів України. (Зазначимо, що в червні 2023 року про своє бажання бачити Україну в складі НАТО заявили вже 89% респондентів (*Ставлення до вступу України до НАТО, 2023*)).

Показником усвідомлення цінності держави, її незалежності та територіальної цілісності є отримані влітку 2022 року результати соціологічного дослідження. На запитання „Як би Ви проголосували, якби сьогодні стояв вибір підтримати проголошення Незалежності України” 97% (86% „однозначно” й 11% „скоріше”) заявили, що зробили б це. Порівняно з попереднім – довоєнним 2021 роком – цей показник зріс на 17%, а порівняно з 2012 роком – у півтора рази (*Сімнадцяте загальнонаціональне опитування, 2022*). Навіть економічну ситуацію в країні респонденти визнавали найкращою за час існування незалежної держави (*Українське суспільство, 2023*) (що, на нашу думку, є ще одним свідченням, з одного боку, впевненості у перемозі над ворогом, а з другого – усвідомленням того, що українці здатні до самообмежень в умовах війни – понад 70% (найвищий показник за весь час української незалежності) вважали, що події в країні розвиваються у правильному напрямі (*Ставлення до вступу України до НАТО, 2023*)).

Повномасштабне російське воєнне вторгнення в Україну суттєво змінило ціннісні пріоритети українських громадян. Демократія, соборність держави та її територіальна цілісність під час великої війни не лише стали пріоритетними, але й набули конкретних форм:

– 24 лютого 2022 року, на тлі ракетних обстрілів міст та сіл України, десятки тисяч українських громадян прийшли до територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, до центрів комплектування батальйонів територіальної оборони та й просто до місць видачі зброї, щоб із нею в руках стати на захист своєї держави;

– з перших днів великої війни громадяни України виявили свою здатність до самоорганізації та взаємодопомоги в сприянні евакуації мешканців тимчасово окупованих територій, мешканців міст і сіл, які постраждали від ракетних обстрілів та бомбардувань;

– сотні тисяч мешканців з перших днів повномасштабного воєнного вторгнення російських військ в Україну добровільно взяли на себе функції забезпечення оборони своїх міст і сіл;

– здатність до самоорганізації виявили сотні тисяч громадян і через створення мережі неформальних громадських об'єднань – потужного волонтерського руху (Шайгородський, 2023а);

– мільйони громадян долучилися до фінансової підтримки Збройних сил України та добровольчих формувань – протягом усього часу спротиву російській воєнній агресії українці щодня перераховують мільйони гривень пожертв на потреби Збройних сил України.

Варто наголосити, що здатність до самоорганізації стала основною характеристикою українського суспільства в перші дні великої війни. Водночас варто визнати неефективність наявної системи взаємодії держави з громадськістю та її інститутами – адже громадська активність реалізувалася й реалізується здебільшого поза межами формальних інститутів і частіше – вибудовується на мережевих принципах соціальної взаємодії, зумовленої усвідомленням необхідності оперативного розв'язання наявних проблем. У критичні для країни часи боротьби з російською воєнною агресією самоорганізовані громадяни через „нелегалізовані” організації добровільно взяли на себе функції „провідників” суспільної консолідації.

Навіть побіжний аналіз подій останнього часу (Шайгородський, 2023b) та реакції на них переважної більшості українських громадян дає підстави для проміжних висновків нашого дослідження.

По-перше, злочинне, нічим не спровоковане російське воєнне вторгнення в Україну у 2022 році не лише кардинально змінило життя людей, але й позначилося на структурі ціннісних орієнтацій українських громадян. Реальна загроза державі, її суверенітету та територіальній цілісності згуртувала й мобілізувала українське суспільство, а зміни ціннісних пріоритетів населення України стали основою його ціннісно-орієнтаційної єдності. Українці усвідомили себе одним народом, єдиною країною, спільнотою, здатною здолати ворога.

По-друге, здатність українських громадян до суспільної мобілізації та єднання у відсічі російській агресії є результатом усвідомлення ними цінності держави, укоріненню у свідомості загальнолюдських, демократичних цінностей і готовності їх захищати зі зброєю в руках.

По-третє, моральна й політична зрілість, готовність протистояти ворогу у боротьбі за свою державу, мужність і відвага не лише бійців ЗСУ, але й більшості українських громадян, їхня здатність до суспільної мобілізації та самоорганізації стали спонукою широкої міжнародної підтримки – урядів демократичних держав та їх громадян: допомоги озброєнням, фінансової підтримки, допомоги українським біженцям від війни та моральної підтримки України й українців. Наслідком і своєрідною оцінкою європейською спільнотою політичної зрілості українських громадян стало й стрімке просування країни в напрямі членства в ЄС, і сприйняття Альянсом беззаперечного членства України в НАТО у майбутньому.

Серед чинників, які посилили здатність українства до самоорганізації, спроможність до спротиву ворогу, окрім аксіологічних, на нашу думку, суттєвими є й такі:

– усвідомлення ваги, значущості й дієвості громадянського суспільства. Навички ефективної суспільної взаємодії набувалися українством у протидії несправедливості й боротьбі з нею протягом усього часу незалежності;

– подолання патерналістських настроїв у суспільстві та усвідомлення власної відповідальності за державу, її безпеку та рівень суспільного розвитку. Державний патерналізм, як система

політичних та соціальних взаємин, тривалий час була домінантною в пострадянському українському суспільстві (*Українському суспільству властивий патерналізм*, 2019), але події останнього часу суттєво нівелювали вплив на нього патерналістських настроїв;

– навички самоуправління, набуті в процесі децентралізації влади. Попри порівняно нетривалий та певною мірою суперечливий процес реформи децентралізації в Україні, громадяни усвідомили можливість впливу на рішення місцевих органів влади.

Разом з тим, варто визнати наявність не лише позитивних внутрішньо- та зовнішньополітичних змін, але й наголосити на негативних тенденціях суспільно-політичного розвитку, які окреслилися останнім часом та суттєво впливають на рівень консолідації та згуртованості соціуму, на реалізацію його мобілізаційного потенціалу. Відповідальність за посилення таких тенденцій лежить передусім на політичних елітах країни і значною мірою залежить від їхньої здатності передбачати та своєчасно реагувати на виклики воєнного часу.

В означеному контексті важливим суспільно-політичним завданням, на наше переконання, є збереження й посилення єдності українського соціуму, його консолідації у подоланні внутрішньополітичних викликів. Ці виклики виникли й посилювалися передусім через **управлінські прорахунки** керівників різних напрямів організації суспільного життя в умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну. Важливим чинником позитивного впливу на рівень суспільної єдності в перші дні цього вторгнення була демонстрація єдності українських політичних еліт: одностайність в ухваленні рішень Верховною Радою України, долучення до організації спротиву воєнній агресії політичної опозиції, спрямованість риторики влади та її конкретних дій на досягнення спільної і єдино важливої мети тощо безумовно сприяли суспільній консолідації. Саме на цьому тлі рівень довіри до влади та її інститутів досягнув найвищих показників. Разом з тим, як свідчать результати соціологічних опитувань останнього часу, цей рівень знижується, а невдоволення, навпаки – зростає (табл. 1).

Таблиця 1.

**Динаміка показників рівня довіри* до окремих
соціальних інститутів
(вересень 2022 – вересень 2023)****

	Президент України, %		Уряд України, %		Верховна Рада України, %		Політичні партії, %	
	довіра	недовіра	довіра	недовіра	довіра	недовіра	довіра	недовіра
вересень 2022	81,8	17,8	51,5	48,1	39,7	59,9	22,1	77,2
грудень 2022	77,0	15,0	42,8	46,6	38,5	51,0	17,1	65,8
лютий-березень 2023	82,9	11,5	50,0	41,4	41,0	51,0	21,7	63,3
травень 2023	83,3	11,3	39,4	48,8	34,9	55,2	14,8	68,8
липень 2023	79,9	15,0	39,1	52,2	36,2	56,3	17,0	68,2
вересень 2023	71,7	20,2	31,9	60,4	29,1	63,6	14,1	73,6

* Наведено суми відповідей „повністю довіряю” і „скоріше, довіряю” та відповідей „зовсім не довіряю” і „скоріше, не довіряю”.

** Складено за: (Оцінка громадянами ситуації в країні... (вересень–жовтень 2022 р.), 2022; Політичні підсумки 2022 року, 2022; Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, 2023; Оцінка громадянами ситуації в країні..., (травень 2023 р.), 2023; Оцінка громадянами ситуації в країні... (липень 2023 р.), 2023; Оцінка громадянами ситуації в країні... (вересень 2023 р., 2023).

Наведені в таблиці результати свідчать про суттєве зниження протягом останнього часу рівня довіри до основних державно-політичних інститутів. Звернімо увагу, що йдеться не про військово-політичне, а саме про державно-політичне керівництво. Військово-політичне керівництво, як діяльність, спрямована на забезпечення реалізації політики держави у сфері оборони, отримує високу й позитивну оцінку громадян. Рівень довіри до ЗСУ залишається найвищим серед усіх соціальних інститутів протягом усього часу воєнного вторгнення РФ – середній показник довіри становить 95,9% (протилежний цьому показник не досяг і 4%). І це зрозуміло –

громадяни України свої сподівання на перемогу у цій війні покладають передусім на ЗСУ, на добровольчі батальйони й негативно реагують на спроби приниження авторитету захисників країни.

Наростання критичного ставлення до влади та державно-політичних інститутів пов'язане передусім з прорахунками в організації суспільного життя в умовах війни, з не завжди продуманими управлінськими рішеннями та спробами їх реалізації не адекватними ситуації методами. Вкрай негативний вплив на морально-психологічний стан суспільства та рівень довіри до влади мають факти корупції у її вищих ешелонах, фінансової та моральної недоброочесності високопосадовців, прояви байдужого ставлення державних службовців до потреб військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб, постраждалих від війни громадян, а також – на переконання громадян – відсутність належної реакції на ці факти з боку влади, антикорупційних, правоохоронних та судових органів.

На необхідності боротьби з корупцією наголошують і наші партнери за кордоном. На думку окремих європейських політиків, відсутність системної боротьби з корупцією в Україні може стати на заваді її членства в Євросоюзі, фінансової допомоги з боку ЄС. Докладати більше зусиль для боротьби з корупцією в уряді закликають Україну й США, пов'язуючи результати цієї боротьби з подальшою невійськовою підтримкою з боку Сполучених Штатів.

Непоодинокі, а в окремих сферах та галузях – системні **прояви корупції** вкрай гостро сприймаються українським суспільством, а корупційні дії під час війни характеризуються ним як мародерство, а надто м'яку, на думку більшості, реакцію влади на прояви корупції (а іноді й відсутність будь-якої реакції) громадяни пов'язують (і часто – небезпідставно) з недоброочесністю посадовців найвищого рівня, народних депутатів, суддів Верховного Суду тощо.

Занепокоєння та роздратування багатьох українців викликають **несвоєчасні видатки з державного бюджету** (*У країні війна, а влада робить ремонт*, 2023), а також – невиправдані в умовах війни та **необґрунтовані бюджетні витрати органів місцевого самоврядування**. Масовими протестами (*Гроші на ЗСУ*, 2023) проти таких витрат та закликами спрямувати наявні кошти на потреби ЗСУ відгукнулися громадяни на спроби органів місцевої влади витратити кошти громад на будівництво стадіонів, заходи з благоустрою

тощо. На тлі щоденних зусиль волонтерів зі збору коштів на обладнання, автівки та дрони для бійців на фронтах несвоєчасні закупівлі тих чи тих послуг за завищеними цінами, реалізація будівельних проєктів без економічного їх обґрунтування та очевидної доцільності викликають обурення значної частини громадян (*У першу чергу ЗСУ, 2023*).

У складний воєнний час сумлінною сплатою податків до бюджету громадяни фінансово підтримують економіку України. Порівняно із січнем – лютом 2022 р. приріст з податку на доходи фізичних осіб у січні – лютому 2023 р. становив 10,8% (зростання – 2,4 млрд грн). До місцевих бюджетів у січні – лютому 2023 р. надійшло 66,5 млрд грн, що на 5,9 млрд грн, або на 9,8%, більше, ніж у січні – лютому попереднього року. Майже в півтора раза, порівняно з 2022 роком, у 2023-му зросли надходження акцизного податку. Надходження єдиного соціального внеску у січні – лютому 2023 р. зросли на 13,4%, порівняно з тим самим періодом року попереднього (*Огляд інструментів підтримки фінансової стійкості, 2023*). Завдяки активній громадянській позиції платників податків держава стабільно отримує кошти для забезпечення Збройних сил України та соціальних виплат.

Водночас занепокоєння підприємців викликають урядові рішення про повернення до довоєнного механізму оподаткування та відновлення податкових перевірок. Це занепокоєння пов'язане не з можливим зростанням податкових зобов'язань (наведені дані про збільшення надходжень від підприємницької діяльності протягом року дії воєнного стану та податкових пільг підтверджують це твердження) і не з відновленням податкових перевірок, а з побоюванням повернення до довоєнного „стилю” цих перевірок. Адже рівень довіри до Державної податкової служби залишається найнижчим серед усіх державних інститутів (*Міграція та соціально-політичні настрої, 2023*). **Відсутність позитивних змін у системі оподаткування** рано чи пізно призведе до проблем дефіциту бюджету, а цей дефіцит потягне за собою затримки із фінансуванням соціальних виплат, скорочення робочих місць та зростання безробіття, скорочення компенсаційних виплат тощо. За таких фінансових умов та фіскальних практик украй важко розраховувати на збільшення притоку інвестицій у нашу державу, що є

одним із найважливіших факторів повоєнної відбудови. Тож зменшення податкового тиску та оптимізація системи оподаткування стають вагомими чинниками зміцнення довіри громадян та потенційних інвесторів до української влади.

Не завжди продуманими й своєчасними, на думку волонтерських та благодійних організацій, є й урядові рішення, спрямовані на унормування діяльності громадських формувань, які опікуються гуманітарною допомогою. Згідно з ухваленою 5 вересня 2023 р. Кабінетом Міністрів постановою (Деякі питання пропуску та обліку гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану, 2023) з 1 грудня мали кардинально змінитися правила роботи. Ініціатор внесення змін (Міністерство соціальної політики України) пояснює їх, по-перше, боротьбою з незаконними „схемами” роботи з гуманітарною допомогою, по-друге, необхідністю забезпечення самих благодійних та волонтерських організацій від можливих проблем у майбутньому. Водночас очевидно, що спроба боротьби з фактами розкрадання гуманітарної допомоги та зловживання у цій сфері не силами правоохоронних та судових органів, а шляхом ускладнення роботи волонтерів є малоефективною й позначиться на здатності більшості благодійних організацій швидко реагувати на військові потреби захисників. Ухвалена урядом постанова викликала хвилю обурення з боку волонтерів, які роками допомагають забезпечувати українське військо зв'язком, оптикою, медициною, автівками тощо (*Волонтери проти уряду*, 2023). Волонтери переконані, що нововведення суттєво ускладнять та уповільнять ввезення та передачу допомоги тим, хто її потребує. Непорозуміння, які виникли після ухвалення рішення, вкотре засвідчили відсутність належної комунікації влади з громадськістю.

Відсутність такої комунікації виявляється й в інших сферах. У жовтні 2022 – січні 2023 рр. Україна пережила **перший блекаут** – масове відключення електроенергії внаслідок російських ракетних атак та пошкодження об'єктів енергетичної інфраструктури. Громадяни вдячні за мужність та стійкість українським енергетикам у подоланні його наслідків, а також – зарубіжним партнерам нашої країни за фінансову та матеріальну допомогу у подоланні проблем з відновленням енергетичної інфраструктури в Україні. З розумінням поставилися українці й до суттєвого підвищення тарифів

на електричну енергію в червні 2023 р. Разом з тим, під час війни, в умовах залежності населення, підприємств військово-промислового комплексу, виробничих та обслуговувальних потужностей від електроенергії, забезпечення її постачання, на переконання громадян, перестає бути виключно комерційною діяльністю окремих „товариств з обмеженою відповідальністю”, якими є енергопостачальні компанії. У громадян, і не безпідставно (*У кількох областях проходять понад 20 обшуків*, 2023), виникають запитання стосовно використання приватними енергетичними компаніями коштів, які отримані ними й з державного бюджету, і шляхом підвищення тарифів на електроенергію для населення, і отриманням допомоги від країн-партнерів. У цьому випадку йдеться не про розмір отриманих приватними енергокомпаніями коштів, а про **відсутність будь-якого інформування** населення про їх витрати, обґрунтування цих витрат та їх прозорості. Відсутність належного діалогу з громадськістю з боку урядових та енергетичних структур може призвести до посилення соціальної напруженості, недовіри до влади та її інститутів.

Відсутність діалогу з громадськістю та несвоечасність ухвалення необхідних політико-управлінських рішень **щодо мобілізації та демобілізації** військовиків призвели до масових виступів у багатьох містах України з вимогою ухвалення закону про демобілізацію після 18 місяців служби (*Настав час інших*, 2023). Відповідна петиція, підписання якої передувало мітингам, назбирала необхідні для розгляду 25 тисяч голосів. Акції, які в жовтні 2023 р. пройшли в Києві, Тернополі, Львові, Запоріжжі, в Кривому Розі, у Кропивницькому, Хмельницькому, в Одесі, в Чернівцях та Дніпрі, об'єднали родичів військових під гаслами: „Настав час інших!”, „За перемогу відповідальні всі!”, „На одних плечах війну не виграти” та ін. На тлі численних повідомлень про ухиляння від мобілізації, корупції у військово-лікарських комісіях, „вибірковості” окремих керівників територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки з виконання мобілізаційних завдань (*У поліції розповіли*, 2023) вимоги мітингувальників є зрозумілими та справедливими й потребують відповідних владних рішень.

Варто визнати, що **єднання політичних та бізнесових еліт з народом, на жаль, не було тривалим**. Окремі політики уже після

перших перемог ЗСУ на фронтах війни почали більше перейматися проблемами власного політичного майбутнього й не завжди адекватно реагувати на суспільні запити. Прикладом, з одного боку, невиваженого політичного рішення, а з другого – сили й дієвості громадянського суспільства може бути спроба парламентарів уникнути ухвалення рішення **про відновлення електронного декларування статків чиновників**. У схваленій Верховною Радою України 5 вересня 2023 р. редакції відповідного закону була норма, якою передбачалося залишити реєстр декларацій закритим ще на один рік з можливістю для декларантів добровільно подати до Національного агентства з питань запобігання корупції заяву щодо персонального відкриття декларації. Ця норма викликала широке суспільне невдоволення. Петиція до Президента України із закликом накласти вето на ухвалений закон про відновлення е-декларування та повернути його до парламенту з вимогою відкрити реєстр майнових декларацій чиновників протягом трьох годин набрала необхідну для розгляду кількість підписів (*Петиція про публічні декларації посадовців*, 2023). І лише після цього Президент України ветовав закон, а Верховна Рада України підтримала його з урахуваннями пропозицій президента.

Обурення громадян викликали й політичні „маневри” у Верховній Раді України навколо ухвалення закону **про заборону діяльності в Україні релігійних організацій, афілійованих із центрами впливу в Росії**. Українці негативно на рівні довіри до політичних інститутів позначилися спроби окремих політиків в умовах воєнного стану, на тлі ракетних обстрілів міст і сіл країни та щоденних бойових втрат на фронтах війни, **актуалізувати питання проведення політичних виборів**.

Як засвідчили результати опитування громадської думки, 81% респондентів переконані, що проведення виборів під час війни є недоцільним (*Коли мають бути проведені вибори*, 2023). Мало того, більшість категорично налаштована проти ідеї дистанційного голосування через Інтернет з огляду на ризики фальсифікації результатів (65%). Українці наполягають на тому, що нинішній пріоритет – це перемога над ворогом, а політичні вибори – не на часі й мають бути проведені вже після завершення війни. Тобто,

для українців відкладання виборів не означає, що влада втрачає легітимність, просто її електоральне „очищення” українці готові відкласти на післявоєнний період.

„**Втома від війни**”. Саме так, частіше всього, позначають зарубіжні, та й вітчизняні, медіа загальну атмосферу, яка поступово посилюється в політичних колах країн-партнерів України, в американському та у суспільствах розвинених демократій. І якщо завдяки зусиллям військово-політичного керівництва України та розумінню урядами партнерських країн військово-технічна допомога (хоч і поступово) зростає, то окремі напрями гуманітарної та фінансової – скорочуються. Попри те, що в ЄС погодили продовження тимчасового захисту для біженців з України до 2025 р., окремі країни Союзу вводять або ж мають намір увести певні обмеження на фінансування тимчасового перебування українців у своїх країнах. Окремі європейські країни виступають за послаблення санкцій проти Росії та не підтримують європейський курс на підтримку України. Через позицію Угорщини блокується фінансова та військова підтримка України Європейським Союзом. Прем'єр-міністр Словаччини Роберт Фіцо заявив, що не збирається підтримувати європейські санкції проти Росії та не підтримає військову допомогу Україні. Очевидно, „втома від війни” виявляється і в цих – означених тенденціях, тож перед військово-політичним керівництвом України постають нові й складні завдання, пов'язані з необхідністю консолідації міжнародної підтримки України, подолання проблем взаємодії, які час від часу виникають (*Time*, 2023).

Важливим аспектом збереження й посилення суспільно-мобілізаційного потенціалу є врахування суттєвих **змін емоційного стану українських громадян**. На його формування в умовах війни впливають не лише щоденні ворожі обстріли, руйнування, смерті й жертви серед воїнів ЗСУ та мирних жителів, але й невиваженість чи помилковість окремих владних рішень, відсутність, на переконання громадян, реальної боротьби з корупцією, необґрунтованість розподілу бюджетних коштів, неефективність роботи територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, військово-лікарських комісій, недбалість (а часто й свавілля) чиновників різних рівнів у розв'язанні проблем військово-службовців та українських громадян. Тож варто наголосити, що на

нинішньому етапі боротьби з російською військовою агресією значною мірою позначається здатність влади розв'язувати наявні проблеми та запобігати їм.

Органам влади, державно-політичному керівництву держави під час розроблення й ухвалення суспільно значущих рішень варто враховувати нинішній особливий стан суспільства, його прагнення до сприяння реалізації нагальних завдань та здатність до критичної оцінки ситуації. За нинішніх умов важливим напрямом суспільної консолідації та формування громадської думки є реалізація заходів, спрямованих на підвищення рівня суспільної довіри до органів влади усіх рівнів. Одним із важливих напрямів цієї роботи має стати своєчасне й адекватне суспільним запитам та вимогам закону реагування на прояви недобросовісності державних службовців, непрофесіоналізму, корупції. Доцільним є удосконалення системи контролю діяльності державних органів та органів місцевого самоврядування, забезпечення дієвого механізму оперативного реагування на негативні факти цієї діяльності.

Задля посилення консолідації та мобілізаційного потенціалу суспільства вкрай важливою є інтенсифікація зусиль, спрямованих на формування громадської думки. Провідна роль у цьому належить державі й тим інститутам, які забезпечують її інформаційну політику.

Особливої уваги потребують нині питання законодавчого регулювання проблем, пов'язаних з реінтеграцією тимчасово окупованих територій та громадян України, які тривалий час перебували в окупації. Очевидно, що робота над проектами актів нормативно-правового характеру потребуватиме об'єднання зусиль фахівців і чимало часу. Тому вже нині варто створити робочі групи у складі народних депутатів України, фахівців з конституційного, міжнародного, кримінального права тощо для розроблення проектів відповідних нормативно-правових актів. Доцільним, на нашу думку, вбачається й розгляд питання про створення спеціальної судової палати з розгляду справ, пов'язаних із проявами колабораціонізму та сепаратизму, а також справ, пов'язаних з відшкодуванням матеріальних та моральних втрат, яких зазнали громадяни під час російсько-української війни.

Бібліографічні посилання

Волонтери проти уряду. Як з 1 грудня треба ввозити гуманітарну допомогу. (2023, 26 жовтня). Економічна правда. <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/10/26/705887/>

Гроші на ЗСУ. У Києві, Одесі й інших містах протести за витрати на армію. (2023). Ліга. Новини. <https://news.liga.net/ua/politics/video/hroshi-na-zsu-u-kyievi-odesi-ta-inshykh-mistakh-protestuiut-za-vytraty-na-armiiu-video>

Деякі питання пропуску та обліку гуманітарної допомоги в умовах воєнного стану, Постанова Кабінету Міністрів України № 953 (2023) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/953-2023-%D0%BF#Text>

Зазальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (1 березня 2022). (2022). Соціологічна група „Рейтинг”. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschenacionalnyu_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_1_marta_2022.html

Коли мають бути проведені вибори, ставлення до голосування через інтернет та ставлення до можливого обмеження прав громадян: результати телефонного опитування, проведеного 30 вересня – 11 жовтня 2023 року. (2023). Київський міжнародний інститут соціології. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1309&page=1>

Міграція та соціально-політичні настрої під час повномасштабної війни Росії проти України – дванадцята хвиля дослідження. (2023). Gradus. https://gradus.app/documents/317/Gradus_EU_wave_12_UA.pdf

Настав час інших: в Україні пройшли мітинги на підтримку демобілізації. (2023, 27 жовтня). Українська правда. <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/27/7426002/>

Огляд інструментів підтримки фінансової стійкості в умовах воєнного стану в Україні. (2023). Національний інститут стратегічних досліджень. <https://niss.gov.ua/en/node/4862>

Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023 р.). (2023). Центр Разумкова. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-liutyi-berezen-2023r>

Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії (вересень–жовтень 2022 р.). (2022). Центр Разумкова. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv->

politykoideologichni-oriantatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r

Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів (травень 2023 р.). (2023). Центр Разумкова. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-traven-2023r>

Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023 р.). (2023). Центр Разумкова. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r>

Оцінка громадянами ситуації в країні. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів. Ставлення до проведення загальнонаціональних виборів в Україні до завершення війни (вересень 2023 р.). (2023). Центр Разумкова. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-provedennia-zagalnonatsionalnykh-vyboriv-v-ukraini-do-zavershennia-viiny-veresen-2023r>

Петиція про публічні декларації посадовців збрала необхідні 25 тисяч підписів за рекордні три години. Люди чекають на реакцію Президента. (2023). БукІнфо. <https://bukinfo.com.ua/pravo/petyciya-pro-publichni-deklaracii-posadovciv-zibrala-neobhidni-25-tysyach-pidpysiv-za-rekordni-try-godyny-lyudy-chekayut-na-reakciyu-prezydenta>

Політичні підсумки 2022 року: оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (грудень 2022 р.). (2022). Центр Разумкова. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/politychni-pidsumky-2022-roku-otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-gruden-2022r>

Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17–18 серпня 2022). (2022). Соціологічна група „Рейтинг”. https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_independence_082022_xvii_press.pdf

Ставлення до вступу України до НАТО та безпекові гарантії. (2023). КМІС. <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1258&page=1>

У кількох областях проходять понад 20 обшуків через зловживання на відновленні енергетики. (2023). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3757217-sbu-provodit-ponad-20-obsukiv-u-kilkoh-oblastah-cerez-zlovzivanna-na-vidnovlenni-energetiki.html>

У країні війна, а влада робить ремонт. Чи можна витратити ці гроші на армію? Чи виправдані ремонт та реконструкції під час війни і чи можливо використати ці кошти для боротьби з агресором. (2023). Економічна правда. <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/07/18/702312/>

У першу чергу ЗСУ. У Києві, Одесі й інших містах України відбулися протести за збільшення витрат на армію. (2023). Гордон. <https://gordonua.com/ukr/news/society/u-pershu-cherhu-zsu-u-kijevi-odesi-j-inshikh-mistakh-ukrajini-vidbulisja-protesti-za-zbilshennja-vitrat-na-armiju-1686083.html>

У поліції розповіли, скільки проваджень щодо військоматів і ВЛК скерували до суду. (2023, 29 жовтня). Українська правда. <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/29/7426275/>

Українське суспільство (2023). Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології. https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20230829_d/%D0%A1%D0%9C%20%D0%A3%D0%A1%20%20%D0%A2%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%96%202023.pdf

Українському суспільству властивий патерналізм, але більшість не схильна все покладати на державу. (2019, 25 травня). Фонд „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва. <https://dif.org.ua/article/ukrainskomu-suspilstvu-vlastiviy-paternalizm-ale-bilshist-ne-skhilna-vse-pokladati-na-derzhavu>

Шайгородський, Ю. (2023а). Волонтерська діяльність як форма суспільної мобілізації у відсічі російській агресії. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки*, 8, 77–83. <https://doi.org/10.31558/2617-0248.2023.8.12>

Шайгородський, Ю. (2023б). Суспільна мобілізація: тенденції та прогноз. У *Політична безпека України: проблеми політичного і державного правління. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення* / за ред. чл.-кор. НАН України О. О. Рафальського, чл.-кор. НАН України О. М. Майбороди. (с. 145–184). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Тіте: Зеленський злий на союзників через брак допомоги, але продовжує вірити в перемогу. (2023). Українська правда. <https://www.pravda.com.ua/news/2023/10/30/7426406/>

УДК 316.344.42:124.5:355.01(470+571):477)

Олег Калакура,
*доктор політичних наук, професор,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ*

Світоглядно-ціннісні засади трансформації еліт України на тлі російсько-української війни

Російсько-українська війна стала надзвичайно важким випробуванням для збереження незалежності Української держави, національної ідентичності і стабільності суспільства, перевіркою громадянської зрілості його еліт: політичної, військової, адміністративно-управлінської, інтелектуальної, культурної, економічної, релігійної та ін., вилилась у відповідальний іспит на міцність збройних сил, національної єдності та резильєнтності. Повномасштабна війна є продовженням імперської стратегії російського імперіалізму, успадкованої більшовиками, а відтак сучасною Московією, яка спрямована на знищення України, розмивання української ідентичності, на розкол еліт, на створення внутрішнього фронту. У цій війні зіштовхнулися дві абсолютно протилежні політичні системи, ідентичності та еліти з різними світоглядними і цивілізаційними цінностями: з одного боку, російсько-азійська, імперсько-колонізаторська та загарбницька, а з іншого – українська європейська, демократична і національно-визвольна.

Наявні українські та зарубіжні дослідження з історії та теорії еліт, їхньої взаємодії з ідентифікаційними процесами засвідчують тенденцію до зростання засадничої і консолідуючої ролі національних еліт у формуванні всіх видів ідентичностей – етнонаціональної, культурної, політичної, громадянської, церковної і, звичайно, цивілізаційної як їхнього синтезу, а також у запобіганні протистоянню ідентичностей. Осмислення цієї проблеми з урахуванням нових реалій, викликаних війною, набуває винятково

важливого наукового і практичного значення, а його актуальність зумовлюється низкою обставин:

По-перше, кровопролитна війна РФ проти України наштовхнулася не тільки на всенародний характер спротиву захисників держави, героїзм, хоробрість, професіоналізм збройних сил, добровольчих батальйонів, волонтерського і партизанського рухів, високий рівень громадянської ідентичності українців, але й на непохитне прагнення всього українського народу зберегти та захистити територіальну цілісність і неподільність країни, її Соборність, єдність Сходу і Заходу. Водночас вона засвідчила брак загальнонаціональної монолітності українства, наявність далеко непоодиноких фактів колабораціонізму, зрадництва, переходу на бік ворога або дій на його користь з боку представників різних соціальних спільнот, включно з державними службовцями, правоохоронцями, підприємцям, освітянами, медиками, служителям церкви тощо.

По-друге, виразниками й носіями цінностей української ідентичності, її національно-державницьких, соціокультурних і духовних традицій, чинниками безпеки держави, цілісності території, демократичних та інтеграційних устремлінь виступають національні еліти як колективні лідери соціальних та етнічних спільнот, суспільства загалом. Взаємодія еліт та ідентичностей є, з одного боку, величиною постійною, а з іншого, перебуває в розвитку, зазнає змін, активно впливаючи на всі сфери життя суспільства, що засвідчили екстремальні умови війни, мета якої – виснаження і знищення не лише людських, матеріальних та технологічних ресурсів, але й національної еліти України.

По-третє, діалектика взаємодії еліт в українському ідентифікаційному процесі – складне і багатогранне явище, яке має історичний, філософський, правовий, політологічний, соціокультурний, релігієзнавчий та інші виміри. А це означає, що цілісне пізнання цього феномену можливе лише на шляхах інтеграції знань і застосування методології наукового синтезу, міждисциплінарності та україноцентризму. Важливість означеної проблеми зумовлюється й прогалинами в її історіографії (Москальова & Лінецький, 2016).

По-четверте, у взаємодії еліт та ідентичностей найповніше простежуються взаємини і взаємовпливи людини, суспільства,

культури і цивілізації, їхня комунікація зі зовнішнім світом. Україна як частина євроатлантичного простору відчуває потужну підтримку й допомогу західних країн, їхніх еліт у боротьбі з агресором. До того ж, ідеться про долучення до цього процесу й зарубіжних українців, чисельність яких помітно збільшилася за роки війни. Життєздатність українців материкової України тісно пов'язана із діаспорою, світовим українством, які разом формують український світ та спільний цивілізаційний простір. Діаспора виступає ретранслятором у глобальний світ правдивої інформації про ситуацію в Україні, її потреби, формує планетарну солідарність з українським народом.

Водночас пропагандистська машина Кремля, агенти його ідеологічного впливу, п'ята колона намагаються шляхом маніпуляцій і брехні розколоти наше суспільство, схилити частину еліт, етнічних та інших спільнот на свій бік, інспірувати внутрішній фронт. З огляду на це стає очевидним, наскільки важливо досліджувати роль еліт в утвердженні української ідентичності на тлі зіткнення двох цивілізаційних світів, двох світоглядів і різних ціннісних орієнтирів, а також їх місії у спростованні інсинуації кремлівських ідеологів, рішучій відсічі парадигмі „руського міра” та ідеології рашизму.

Названі та інші мотиви, зокрема, необхідність оновлення методології дослідження світоглядних та ціннісних трансформацій еліт України, змін у їх складі, подолання стереотипів так званої „советської еліти та ідентичності”, міфів про „один народ” і „спільну історію”, моделювання ролі еліт у переможному завершенні війни, перспектив деокупації Криму, звільнення окупованої частини Донецької, Луганської та інших областей переконливо вказують на актуальність, наукову доцільність і новизну пропонованої статті, присвяченої поглибленню й збагаченню знань про місію сучасної національної української еліти, зокрема в утвердженні етнонаціональної та громадянської ідентичностей як складової цивілізаційної ідентичності.

Метою статті є з'ясування провідних тенденцій взаємодії двох паралельних процесів: формування української національної еліти, зміни її поколінь і утвердження національної, громадянської, цивілізаційної та інших ідентичностей українства з акцентом на виклики нинішньої війни, зосередження уваги на осмисленні

повчальних уроків як з історії українських еліт, так і з ідентифікаційного процесу, на пошук шляхів консолідації суспільства, збереження цілісності України й забезпечення Перемоги.

Реалізуючи цю мету, вважаємо доцільним хоча б тезово торкнутися понятійно-термінологічного й методологічного інструментарію. Ключовими концептами тут виступають поняття „еліта”, „ідентичність” та „цінності”, які стали чи не найбільш актуальними й поширеними в понятійному апараті політичної науки та новітньої гуманітаристики загалом. Їхня поява і застосування в науці пов’язані з іменами Р. Арона, В. Парето, Г. Моски, Р. Міхельса, С. Гантінгтона, Е. Еріксона, Е. Гелнера та ін. На собливу увагу заслуговує плюралістична модель еліт, запропонована Р. Ароном, за якою у будь-якому модерному суспільстві існують декілька різновидів (типів) еліт, взаємопов’язаних, представники кожної з яких посідають провідне місце серед політичної, військової, культурної, адміністративної та інших еліт. Водночас вони є лідерами формування і функціонування ідентичностей.

З урахуванням надбань теоретиків елітознавства та ідентифікаційних процесів розвивається український науковий дискурс цих проблем. У його сучасному контексті провідна роль належить працям таких дослідників, як В. Андрущенко, В. Іваненко, В. Кремень, Б. Кухта, О. Майборода, М. Михальченко, Ю. Поліщук, М. Попович, О. Рафальський, Ю. Шайгородський, М. Шульга та ін. Що розуміють вітчизняні науковці під поняттям еліта загалом і українська національна еліта зокрема? Б. Кухта та Н. Теплоузова, наприклад, схильні розглядати еліту як явище передусім політичне, що репрезентує вузьку верству особистостей, покликану приймати політичні рішення і організовувати їхнє виконання (Кухта & Теплоузова, 1997, с. 58). Натомість автори підручника „Елітознавство” відносять до еліти людей з підвищеною соціальною активністю, які беруть безпосередню участь у прийнятті суспільно значущих рішень (Гошовська, 2013, с. 9). Синтезуючи огляди літератури з елітознавства, наявні в ній визначення, приходимо до висновку, що еліта – це політична, інтелектуальна чи соціокультурна група осіб, яка відіграє лідерську роль у певній сфері цивільного чи військового життя і суспільства загалом, відстоює інтереси громадян, бере на себе відповідальність за

його майбутнє. Відповідно, український сегмент цієї групи можна розглядати як її етнонаціональну та соціальну складову. Поділяємо (з деякими власними акцентами) думку авторів (Жданов & Якименко, 2003; Степико & Черненко, 2017), які до характеристики української еліти відносять такі якості, як самоусвідомлення своєї українськості, відданість національним цінностям, моральний авторитет, висока освіченість і духовність, здатність формувати й реалізовувати ідею нації і держави.

До історіографії еліт тісно прилягає великий пласт праць, присвячених ідентифікаційним процесам в Україні, аналізу основних видів ідентичностей, зокрема етнонаціональної, громадянської та цивілізаційної. З-поміж них помітними є дослідження Т. Бевз, Т. Воропаєвої, С. Денисюк, А. Киридон, М. Козловця, В. Корнієнка, Л. Кочубей, Н. Кривди, І. Куцога, Л. Нагорної, М. Обушного, О. Шморгуна та ін. Їх автори зазначають, що на розвиток усіх згаданих співтовариств як суб'єктів суспільних відносин благотворно впливає зазвичай їхня передова верства – відповідні еліти, які займають ключові позиції у різних сферах розвитку суспільств. Оскільки ідентичності мають колективний характер, то еліти сприяють утвердженню в свідомості їхніх членів системи більш-менш однакових уявлень про минуле, сучасне і майбутнє спільноти, створюючи основу узгодженої, солідарної мотивації індивідуальної та групової поведінки. До найбільш усталених ідентичностей прийнято відносити національну, сформовану на цінностях, мові, традиціях, культурі тієї чи іншої етнічної спільноти, яка усвідомлює свою належність до відповідної національності (Воропаєва, 2010). У реаліях України поряд з українською ідентичністю, яка має самобутню історико-культурну, ментальну і психологічну складову представників титульної нації, функціонують ідентичності спільнот корінних народів України (кримськотатарського, караїмського та кримчацького), національних меншин: білоруської, болгарської, грецької, польської, російської, румунської, угорської та ін. зі своїми провідниками.

Сукупність уявлень людини про своє місце у певному суспільстві, визнання тих цінностей і поведінкових моделей, які утверджуються на підставі співвіднесення себе зі суспільно значу-

щими соціокультурними орієнтирами і рольовими функціями у публічній сфері, з інститутами громадянського суспільства та провідними лідерами формує громадянську ідентичність. Концепт „громадянська ідентичність” можна трактувати як колективне усвідомлення індивідуумами своєї належності до співтовариства громадян тієї чи іншої держави. Це той феномен надіндивідуальної свідомості, що є ключовою ознакою громадянської спільноти і характеризує її як колективний суб’єкт, має свідомісний, культурний та соціально-психологічний вимір (Бевз, 2018).

Важливою формою і новою якістю громадянської спільноти в Україні виступає європейська ідентичність. Нині дедалі більше українців ідентифікують себе з цінностями західноєвропейської цивілізації, а оскільки українська цивілізація, маючи локально-регіональний і порубіжний характер, всіма своїми компонентами історично і культурно укорінена в неї і є одним з її давніх сегментів, то вони сприймають європейські цінності як свої. З євроінтеграцією України, її адаптацією до стандартів Європейського Союзу контури європейських цінностей будуть дедалі більше утверджуватися в українській цивілізації як європейська ідентичність, але без відгородження від надбань і традиційних зв’язків з іншими цивілізаціями.

Український цивілізаційний проект помітно поглибили Євромайдан і Революція гідності, що дало підстави говорити про сформовану цивілізаційну ідентичність. Цивілізаційну ідентичність українства ми розуміємо як усвідомлену належність людей до української культурно-цивілізаційної спільноти, що спирається на національні та загальнолюдські цінності в межах європейського цивілізаційного простору (Рафальський, 2022). Не вдаючись до аналізу всього масиву праць про ідентичності, виокремимо в них лише ту сюжетну лінію, яка стосується їхньої взаємодії з елітами, аналізу суперечностей, конфліктів і „воєн”. У нашому розумінні, конфлікти ідентичностей – це соціокультурні суперечності, в основі яких лежать ціннісно-світоглядні відмінності і протиріччя, зумовлені кризами й трансформаціями ідентичностей. Доречною видається думка про те, що у війні Росії проти України українці відстоюють свою ідентичність (Розумний, 2020), а сама війна має характер зіткнення цивілізацій.

Еліти – це також ідентичні спільноти, які формуються на ґрунті відповідних цінностей, ідентифікуються за певними спільними ознаками, включаючи етнічні. З урахуванням сфери діяльності і на основі функцій та рейтингу ознак тих чи тих еліт відбувається їхня типологізація. Наприклад, політична або політико-управлінська еліта характеризується наявністю низки професійно-освітніх, морально-політичних, організаційних, соціальних, психологічних та інших якостей, необхідних для політичної, адміністративної, управлінської діяльності. Військова еліта – це авангард збройних сил, до якого належить не лише верхівка офіцерського корпусу армії і флоту, але й найбільш підготовлені й досвідчені молодші офіцери, сержанти і старшини, колишні атовці, які мають фахову освіту, пройшли вишкіл на міжнародних навчаннях, добре виявили себе на фронтах, дорожать Батьківщиною, нерідко ризикуючи своїм життям. Водночас кожний вид ідентичності, як-то етнонаціональна, громадянська, цивілізаційна, інтелектуальна, культурна, релігійна та ін., має своєрідний стрижень, свій авангард, елітне ядро, яке становить її засадничу, найбільш свідому частину.

З погляду розвитку і взаємодії еліт та ідентичностей, їхнього впливу на всі сегменти суспільного життя незалежної України важливо враховувати особливості постколоніального та посттравматичного суспільства, вкрай негативний, багато в чому драматичний спадок від советського минулого. Йдеться про ідеологічну заангажованість, подвійну мораль, розмитість або відсутність національної свідомості, малоросійство, маргінальність, політичний та ідейний монополізм, командно-адміністративну систему, масову злочинність, корупцію, хабарництво тощо. Без перебільшення можна сказати, що комуністичний режим привів Україну до нової „руїни”.

Подолання цієї постсоветської та постколоніальної „руїни”, розбудова незалежної держави були б неможливі без глибинних трансформаційних процесів і реформування усіх сфер суспільного життя, без формування нових еліт та ідентичностей. З позиції сьогодення у цьому процесі досить рельєфно проглядаються щонайменше три умовні етапи, зумовлені певними особливостями. Перший – трансформаційно-перехідний – від советської системи до постсоветської (1990-ті роки – початок першого десятиріччя XXI ст.).

Пріоритетне завдання цього етапу полягало в декомунізації суспільства, критичному переосмисленні советської спадщини в царині формування та функціонування еліт, руйнуванні ідеологічних стереотипів штучних ідентичностей, деколонізації мислення, створенні нової нормативно-правової бази ідентифікаційного процесу. Зрозуміло, що лідери з радянським досвідом Л. Кравчук та Л. Кучма виконати ці завдання у повному обсязі були не спроможні, тим більше, ініціативу тут перехопили олігархічно-корупційні групи і російська агентура.

Другий – реформаційний (середина першого – початок другого десятиріччя XXI ст.). Його символом стали гасла Помаранчевої революції: „Реформи заради людей”, „Свободу не спинити”, „Разом нас багато, нас не подолати”, „Схід і Захід разом”, „Закон один для всіх” та ін. Він характеризується переважно свідомісно-світоглядними змінами серед еліт у процесі проведення політичних, економічних та соціокультурних реформ, які мали сприяти оновленню еліт, їхній дерусифікації, створенню нового формату ідентичностей, спроможних чинити спротив антиукраїнським, олігархічним силам й агентам „руського міра”.

Третій етап – інтеграційний (середина другого десятиріччя XXI ст. – до наших днів). Він починався на ґрунті цінностей Революції гідності та Євромайдану, орієнтирів на євроатлантичний вибір України, на остаточну деколонізацію, дерусифікацію та декомунізацію українського суспільства, але в зв’язку з агресією РФ, окупацією Криму, частини Донецької та Луганської областей, а відтак і повномасштабною війною проти України трансформувався у воєнно-деокупаційний зі збереженням стратегічного курсу на демократизацію та євроатлантичну інтеграцію.

Підсумовуючи розгляд ролі національних еліт в ідентифікаційному процесі незалежної України, запобігання соціокультурних та інших конфліктів, можна стверджувати, що за минулі три десятиріччя сталися глибинні зміни у складі та світоглядних орієнтирах еліт України, з їх участю сформувалися етнонаціональна, громадянська та інші ідентичності, що стало чи не найголовнішим чинником консолідації українського суспільства в умовах окупаційно-геноцидної війни РФ, спрямованої на знищення національної

державності й українства загалом. В ідентифікаційному процесі цих років простежуються три етапи, на кожному з яких були свої пріоритети, виникали кризові явища і суперечності, які часом загострювалися до рівня конфліктів ідентичностей. Формування національної еліти значною мірою гальмувалося зусиллями проросійських сил і кремлівської пропаганди. Не без втручання Москви у виборчі кампанії України на президентських посадах опинилися не лише Л. Кучма і В. Янукович, але й нинішній політикум. Владні структури не протидіяли і не згортали російську присутність в інформаційно-культурному просторі України, керувалися шкідливим принципом „какая разніца”. Численні звернення українських патріотів із вимогою заборонити ті російськомовні засоби масової інформації, що поширювали атмосферу ворожнечі та ненависті до української мови, культури й ідентичності, залишалися без реагування. Тільки повномасштабна війна змусила парламент і президента звести до мінімуму російський сегмент в інформаційній та культурно-освітній сферах.

І все ж домінуючою тенденцією упродовж усього періоду відновлення та утвердження незалежності України став рух еліт національно-демократичної орієнтації за збереження і захист національної державності, єдності українського народу, цілісності його території. Війна виявилася каталізатором якісних змін у складі еліт, інструментом очищення від колаборантів і зрадників, визначила нові пріоритети політичної, військової та інтелектуальної еліт – мобілізація людських, воєнно-промислових та технологічних ресурсів на захист держави, деокупації територій, забезпечення Перемоги й моделювання повосенної стратегії, пов’язаної з відбудовою країни, зміцненням її безпеки. Дуже важливо утверджувати в суспільній свідомості розуміння, що еліти – це не привілейований прошарок суспільства, а його провідники, які несуть відповідальність за долю країни.

Наукове осмислення світоглядних і ціннісних трансформацій еліт України, зростання їх ролі в ідентифікаційних процесах, у запобіганні криз і конфліктів ідентичних спільнот залишається серед важливих та актуальних проблем як суспільно-політичної і соціокультурної практики, так і усіх галузей соціогуманітаристики. У практичній площині дуже важливо розробити науково обґрунтовану

державну програму підготовки політико-управлінської, воєнної, інтелектуальної, культурної та інших еліт загальнонаціонального характеру, об'єднаних навколо традиційних цінностей українського народу і моральних авторитетів нації. У науковій площині потребують подальшого дослідження: динаміка суспільних змін, викликаних затяжною війною, окупацією частини території, загостренням низки внутрішніх труднощів; наслідки людських втрат на фронтах і в зоні окупації; збільшення чисельності переміщених осіб, активізація еміграційних процесів; масштабні руйнування промислових і сільськогосподарських підприємств, об'єктів критичної і соціальної інфраструктури, закладів освіти і культури. Суспільствознавці, не очікуючи завершення війни, покликані зосередитися на остаточному очищенні від рецидивів постколоніалізму, науковому супроводі реалізації ідеї громадянської нації, яка дає змогу досягти консолідації суспільства зі збереженням національної самобутності етнічних спільнот та їх еліт. Така практика допомагає якщо не запобігти міжетнічним і міжконфесійним конфліктам, то залишатися над ними, виконувати роль третейського судді.

Аналіз взаємозумовленості формування української еліти та етнонаціональної, громадянської і цивілізаційної ідентичностей у контексті сучасних інформаційних, інтеграційних та глобалізаційних процесів, ескалації війни РФ проти України засвідчує, що відсутність або невизначеність лідерської ролі еліт, їхня надмірна політизація, особливо в період виборів, призводять до взаємопоборювання і стає причиною ідентифікаційних криз, конфліктів та інформаційних „воєн”. Подолання цих та інших недоліків, підвищення ролі держави і громадянського суспільства в ідентифікаційному процесі сприятиме формуванню нових генерацій і нової якості еліт та ідентичностей, їхньому порозумінню між собою заради консолідації українського суспільства, здобуття Перемоги над внутрішнім і зовнішнім ворогом. Це одна з головних передумов самозбереження України як держави і нації, повернення суверенітету на всій, визнаній світовим співтовариством території, реалізації її євроатлантичного вибору.

Бібліографічні посилання

Бевз, Т. (2018). Особливості формування громадянської ідентичності в сучасній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 3(71), 236–246.

Воропаєва, Т. (2010). Національна ідентичність громадян України та інформаційно-психологічна безпека. *Наукові записки Національного університету „Острозька академія”*. Серія: *Культурологія*, 5, 181–196.

Гошовська, В. (Ред.). (2013). *Елітознавство*: підручник. Національна академія державного управління при Президентові України.

Жданов, І., & Якименко, Ю. (2003). Україна в ХХІ столітті; виклики для політичної еліти. *Національна безпека і оборона*, 9, 2–9.

Кухта, Б., & Теплоузова, Н. (1997). *Політичні еліти і лідери*. Львів: Кальварія.

Москальова, Н., & Лінецький, Л. (2016). Категорія „національна еліта” в сучасній вітчизняній науковій літературі. *Сучасне суспільство*, 2, 128–136.

Рафальський, О. (Кер.), Калакура, Я. (Ред.), Калакура, О., & Юрій, М. (2022). *Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність*. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/tsyvilizatsijna-identychnist-ukrainstva-istoriia-i-suchasnist/>

Розумний, М. (2020, 20 лютого). Війна за ідентичність. https://espreso.tv/article/2020/02/26/viyna_za_identychnist

Степико, М., & Черненко, Т. (2017). Українська ідентичність як визначальна засада протидії російській агресії. *Стратегічні пріоритети*, 3, 178–183.

УДК 323.2:159.9:316.3(477)

Ростислав Балабан,
*кандидат політичних наук,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ*

Політико-психологічні ризики та спроможність українського суспільства

Поняття „покоління” має різні тлумачення з огляду на біологічний цикл та політичний чинник. Виходячи із другої характеристики, воно характеризується певними поведінковими особливостями, появою політичних практик та набутих цінностей, притаманних історичному періоду, особистістю політичних лідерів та знаковими подіями. Таким чином, поняття „політичного покоління” не означає, що всі, хто живе в один період, є носіями спільних політичних ідей.

До прикладу, згадаємо так зване „покоління „шестидесятників””, яке має ту назву умовно, завдяки спільним характеристикам не належності до органів влади, але спільності політичних поглядів, які стали знаковими в історії розвитку радянського суспільства. „Шестидесятники” пов’язані з зародженням дисидентського руху в СРСР (і України зокрема), хоча хронологія цього політичного руху виходить за межі 1960-х рр. і пов’язується з десталінізацією часів Микити Хрущова (перший секретар ЦК КПРС 1953–1964 рр.), а пізніше зі згортанням і приборканням таких „вольностей” за часів керування країною Леонідом Брежнєвим (перший секретар ЦК КПРС 1964–1966 рр. та генеральний секретар ЦК КПРС 1966–1982 рр.)

Дисиденти, або „інакодумці” не були і не могли бути масовим рухом в тоталітарній системі. Скажімо, в Україні (УРСР), за даними КДБ, в 1954–1964 рр. було викрито і ліквідовано 81 організацію, до якої належали 602 особи (Даниленко, 2013, с. 13). Проте ці люди, переважно з інтелігенції – здебільшого письменники, – стали знаковими особами цього часу. Саме за їх діяльності і виникло поняття „покоління 60-х”. Цікаво, що покоління 60-х не є

виключно феноменом СРСР, а проявилось у країнах так званого „соціалістичного табору” й було характерним для Заходу, країн капіталістичного світу – як феномен глобальних соціальних процесів.

Наразі ми хочемо звернути увагу на сучасне політичне покоління. Фактично, після розпаду СРСР і проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року зберігся „старий” політичний клас, для якого більше підходило визначення „номенклатура”, як найчастіше вживане поняття тих часів. Здавалося, що вже відбулися демократичні зміни, але вони не зачіпали ні кадрового складу, ні здійснюваної політики (Калакура & ін., 2017, с. 430). Зміни відбулись у тому, що за радянської політичної системи вживалося визначення „державно-партійний апарат”, оскільки на той момент партія (КПРС і її складова КПУ) існувала як єдина і, звісно, правляча. Нові дванадцять партій, що внаслідок демократизації виникли в Україні до 1991 р., не могли порівнюватись із нею ні чисельністю, ані ресурсами і не входили до кола влади, а скоріше були політичними „клубами за інтересом”, навіть не маючи права висувати кандидатів на вибори.

У суспільстві панувала думка (принаймні за це агітували), що аби ж лише прибрати з Конституції керівну роль комуністичної партії, одразу відбудеться демократизація і з’являться блага для народу. Відміна ст. 6 Конституції відбулася в жовтні 1990 р. Верховною Радою УРСР (Балабан, 2007. с. 19). Дійсно, делегітимація компартії відбувалася. Але зміна спостерігалася лише в тому, що державно-партійна номенклатура стала просто номенклатурою. Комуністи не сильно й боролися за власну ідеологічно-партійну ідентифікацію. Ті, кого називали демократами, лише поступово потрапляли в представницькі органи, а потім знову мали можливість рекомендувати наближених осіб або самим потрапляти в державні органи влади повторно. Не йшлося про представництво нових партій у державних органах, більш того – партійність не віталася, за винятком проєктів створення „партії влади”. Першою такою була НДП (Народно-демократична партія), яка за фактом була сумішшю колишніх комуністичних партійців, „нових демократів” та новоутвореної номенклатури. Вона будувалась „згори” і зростала за наявності прем’єра В. Пустовойтенка (1997–1999 рр.), здобуваючи владу через використання владного ресурсу.

Таким чином наявний політичний клас, який загально і умовно можна назвати „комуністи”, бо до того тільки вони були правлячими, – мімікрував. Частина відмовилася від ідеології, обравши збереження посад, інша частина відмовилася від ідеології на користь власного бізнесу, де колишні зв’язки давали переваги. В парламентському вимірі комуністи пішли по „політичних квартирах”, зберігаючи свою стару риторичку. В 1993 р. було створено Комуністичну партію України, яка була представлена в II–VII скликаннях Верховної Ради України та проіснувала до її прямої (повторної) заборони в 2022 р. за рішенням суду. Інші, ідейно близькі політичні сили, проявились у Соціалістичній та Селянській партіях України. Доповнені новими кадрами, вони не цілком були тотожними колишнім комуністам. Не виключалося, що колишні члени компартії і комсомолу потрапляли до нових партій, зрікаючись свого минулого. Так само частина комуністів втратила свої можливості через неспроможність адаптуватись.

Відбувалися соціальні ротації, але це не було запереченням старого політичного класу і зміною поколінь, скоріше – поступальним оновленням. Доказом цьому була відсутність люстрації де-факто (Балабан, 2018). Фактично постала нова, пострадянська модель з невизначеною стратегією. Саме тому тривалий час суспільно-політичного життя визначався як „перехідний”. Ключова причина цього стану переходу, або невизначеності, – це те, що політичні постаті та лідери не формулювали нову політичну ідею, яка б ознаменувала нову якість або хоча б прагнення до змін, реформ та перетворень. Передвиборча риторика і політичні меседжі зводилися до одного знаменника: „почекайте, ми знаємо як, і зробимо для вас краще життя”. Суспільство, у свою чергу, було патерналістським і чекало від держави і політиків робочих місць, зарплат, справедливості. До цього ж, зневірившись у правоохоронних органах, зростала довіра до неформальних інститутів, але не громадянського суспільства, а кримінальних кіл. Покоління 1990-х рр. ми би назвали поколінням очікування змін та надій на них. Суспільство очікувало на зміни, а політики просили почекати. Ця характеристика (очікування) не стала виразною цінністю і, очевидно, така назва не перспективна.

Політичні групи і ті, хто їх підтримував, поділилися на три категорії: комуністи; ті, хто виступав проти них, – демократи та незалежні; формально непартійні громадяни, в поняття „незалежний” щодо яких вкладався більш широкий семантичний зміст. Період 1990-х років став часом зародження нових соціальних груп, хоча на той момент усе ще сприймали суспільство за радянською моделлю: як робітничий клас, селянський клас і прошарок інтелігенції.

До 2000-х рр. для багатьох політиків і чиновників соціальне алібі полягало в формулі, що вони такі ж бідні, як і всі, а отже – чесні. Зберігався меседж до суспільства щодо очікування змін та можливості їх. Мейнстрімом було виявляти лояльність до владних кіл. Політичні групи, що виникали, були формою комунікацій, самозбереження і механізмом участі і приходу до влади за наявності, все ж, конкурентної основи для виборів в Україні. Партії, як електоральний інструмент, хоч і визначались як загальноукраїнські (загальнодержавні) і проголошували свою велику чисельність, лишалися партіями „головного офісу”: київського, харківського чи донецького і т. п. Вони ж реалізовували і практику лояльності своїх осередків до лідера цього „головного офісу”. Виходячи з цього, політичний клас набував нового досвіду, який не обмежувався виключно лояльністю до загального розуміння „влади”, бо це не давало 100% гарантії збереження при ній. Проте передвиборчі програми, риторика різних осередків, партій, кандидатів були досить близькими між собою та склалися з набору гасел приблизно соціал-демократичної орієнтації. Реальних програм не було, моделі оподаткування не обговорювалися, візії щодо майбутніх перспектив не було. Все це можна визначити як ознаку „перехідного періоду”, як і було названо цей етап, оскільки політики – як тоді, так і зараз – достатньо адаптивні і готові висловлювати популярні ідеї. Разом з тим, партії не стали основним каналом рекрутування та циркуляції політичних еліт (Ляшенко, 2023, с. 227). Серед інших соціальних інститутів були наявними і не формальні, природа яких надалі визначає темперамент, поведінку, цінності політичних акторів.

У суспільстві зберігається запит на зміни, хоча й не предметизовано. Однією з рушійних сил Помаранчевої революції 2004 р.

стала саме суспільна потреба змін. У цей час усе менше згадувалося про перехідний період, хоча новий етап не мав відповідного визначення. Разом з тим, політичний клас при владі також не набув нових якостей. Ішлося лише про формування двох таборів, які визначалися лише за брендовими кольорами виборчої кампанії. Це табір „помаранчевих” і табір „синіх”. Політичні актори тяжіли до двох центрів. Замість „комуністів”, „демократів” і „незалежних” постало два табори – „сині” і „помаранчеві”, але це не було зміною поколінь, а скоріше – ротацією при владі, хоча очікування і запит на такі зміни були. В подальшому табір „помаранчевих” розпався з падінням рейтингу їх лідера Віктора Ющенка і завершенням його президентської каденції (2005–2010 рр.). Табір же „синіх” залишився і був уособленим Партією регіонів та президентом Віктором Януковичем (2010–2014 рр.).

Незважаючи на політичну міграцію між цими таборами, вони розмежовувалися. „Помаранчеві” не були консолідовані, і здавалось, що „сині” прийшли надовго, якщо не назавжди. „Сині” уособлювалися Партією регіонів, яка почала поглинати інші партійні проекти, щоб запобігти виникненню „блакитної альтернативи”. Риторика очільника Партії регіонів і „синього табору” не була антидемократичною, використовувалися проєвропейські гасла, європейські орієнтири, агітувалося за „покращення вже сьогодні”, „почую кожного”, „стабільність”, „зменшення податкового тиску”. Жодних ознак нестійкості „синього табору” не було. „Регіонали” по країні змінювали кадри в різних органах, особливо тих, хто був призначений за каденцію Віктора Ющенка, вибудовуючи власне домінування. Як і в інших політичних проєктах, створювалося молодіжне крило, яке, як і в інших проєктах, існувало, поки було фінансування, але тим не менш було площадкою рекрутингу кадрів.

Революція гідності 2013–2014 рр. і наступні вибори сприяли залученню представників з громадського сектору, учасників АТО, добровольців. Суспільний запит на зміни і очищення влади втілювався в прийнятті Закону України „Про очищення влади” від 2014 р. Проте він не став реально дієвим механізмом „очищення” і зміни політичного класу (політичного покоління.) В першу чергу він використовувався як політична агітація задля усунення певних

груп чи особистостей від посад. Темп люстрації був повільним і довготривалим, а більшість учасників перебувала тим часом при владі, поверталися в інших іпостасях і т. п. Нові призначення на державні посади відбувалися не зважаючи на цей Закон.

Зміна ідеологічної палітри розпочалася не як визрівання ідей і принципів, а здебільшого – внаслідок початку агресії Росії проти України і окупації частини земель України в 2014 р. Провайдерами „русского міра”, іншими словами – прихильниками вторгнення Росії і, як пізніше виявилось – безпосередніми агентами, були політики від КПУ на чолі з Петром Симоненком.

Визнання Верховною Радою заперечення комуністичної та націонал-соціалістичної ідеологій відбулось аж в 2015 р. В українському суспільстві не було переважної більшості прихильників тієї чи іншої ідеології. Максимальні показники суспільної підтримки конкретної ідеології були зафіксовані в межах лише 5%, а абсолютну більшість респондентів становили ті, що не визначились і не підтримували жодної. Тому політикум виявився не стільки носієм ідеології, як політичним актором.

З російською агресією, продовженням військового нападу на територію України було заборонено ще партію „Опозиційна платформа – за життя” (2022 р.). І тільки в 2023 р. – Партію регіонів. Вони не були носіями названих ідеологій. Їх злочин полягав у тому, що лідери і члени були провайдерами і агентами іноземної держави-агресорки Росії. Без нападу і агресії Росії ці структури могли б існувати, навіть зберігаючи проросійську риторіку. Це говорить про наявність допустимого толерування як між політичними групами, так і в суспільстві в цілому. Більше того, після заборони партій як таких їх колишні члени залишилися у владних і представницьких органах. Понад те, і на наступних виборах вони зможуть проходити до влади через інші політичні проєкти. Наріжною ідеєю українських революцій був запит на справедливість і зміни. Зміни в широкому сенсі, такі як зміна політичного класу та політичні реформи.

Ніколи ні комунальні тарифи, ні збідніння, ані розмір зарплат не були рушійною силою подій: Революції на граніті (1990 р.), Помаранчевої революції (2004 р.), або ж Революції гідності (2013 р.).

Українські революції не були „голодними бунтами”. Їх ключовими тезами була вимога справедливості і запит на зміни. Інше питання, що політичні лідери, чи політичні групи, та навіть громадянське суспільство не генерували концепт справедливості та її імплементації в реформи. Навіть приходячи до влади на хвилі революційних подій, політичні фігури відстоювали в першу чергу корпоративні інтереси, лишаючи ідею реформ інформаційним фоном. Ключова проблема полягає в недостатності організації громадянського суспільства та бізнесу як класу, спроможного на вплив та тиснення на владу. Натомість, потрапляючи до „влади”, яка лишається головним джерелом надприбутків для її учасників, нові (старі) групи прагнули збагатитись, як їхні попередники або як ті, що лишалися при „владі”. „Нові” ж прагнули збагатитися за короткий період, як їхні попередники, за 10 і більше років. Це нова і специфічна характеристика політичних груп, які відрізнялися більшою цинічністю і персоналістським прагматизмом. Також прагнули опанувати ресурс у вигляді посад і джерел збагачення, щоб зберегти (захистити) себе при „владі” як накопичення ресурсу для нових електоральних кампаній.

Так сталося у політичній кампанії „Україна без Кучми” (2001 р.), мейнстрімом якої була ідея потреби змін; у передвиборчій кампанії Петра Порошенка 2014 р., який став президентом за ключового гасла „По-новому”; в електоральній хвилі 2019 р., за якої відбулися президентські і парламентські вибори, а одним з гасел переможців – президента Володимира Зеленського і партії „Слуга народу” була поява „нових облич”. Усі названі події мали рушійною силою суспільний запит на зміни. Тому ми констатуємо, що в суспільстві присутній сталий запит на зміни. Інше питання – чи відбулася зміна політичного класу, а з ним і політичного покоління.

Можливою є модель, за якої розрив у змінах класу і покоління є значущим, а це закладе конфліктогенність. Умовно – політичний клас законсервований, а нові суспільні запити (або політичний клас) уже модерні за архаїчністю суспільства.

Влада залишилася майданчиком надприбутків, чим не цураються „нові політики” і „нові чиновники”. Банальний доказ цьому: в 2023 р. парламентарі голосували за „закриття” декларацій, поясню-

ючи це необхідністю безпеки держави. Насправді мета – в приховуванні статків, які раптово з’явилися, бо інформація про зарплати не є секретною і за нормальних обставинах декларація (наприклад, депутатів Верховної Ради України) полягала б у сумі зарплат за дванадцять місяців і, можливо, гонорару за лекції чи книгу. І це ніяк не впливає на безпеку держави. Проте, підозрюємо, що в більшості з’явилися значні статки, природу яких не можна пояснити. Тому „влада” лишається з виразною ознакою – майданчика збагачення. Це не стосується всіх чиновників, бо працівники держапарату працюють на аналогічні зарплати, як і інші члени суспільства. Проте посади в державних і представницьких органах, які приймають, затверджують, підписують, ставлять печатку – дають геометричний, або гіперболічний ефект збагачення, що і є привабливим у політичній боротьбі.

Достатньо умовно, але матеріальна стеля бажань початку 1990-х рр. не перевищувала отримання житла і допомоги близьким влаштуватися на роботу. На кінець 1990-х рр. – це вже прагнення значних статків, комерційна власність, бізнес. Уже майже публічно в парламенті почали з’являтися доларові мільйонери. Влада ставала інструментом збагачення і збереження статків. Декларування статків політиків і чиновників впроваджено аж у 2016 р. Таке декларування і відсторонення політиків та чиновників у разі незрозумілого збагачення на початку 1990-х рр. могло змінити якість політичного класу і політичного покоління. Натомість, головним трендом того часу для політиків було очікування покращення та декларування умовної матеріальної рівності з іншими членами суспільства. Тому де-факто збагачення і приховування статків було корпоративною змовою політичного класу незалежно від політичних таборів і риторики. За 25 років фактичної беззвітності політики і чиновники різних груп сформували досить сталі ресурси і капітали. В одних випадках – як індивідуальні статки, а в інших – як корпоративні, з проникненням до різних сфер органів влади.

Зазначимо, що ми не виступаємо проти заможності, багатства і статків. Принципове питання – їх походження. Збагачення при владі відбувається через корупцію, незалежно, в яку обгортку це приховано: тендер, специфічні рішення або „співпраця” з бізнесом. Політична корупція, при збагаченні одиниць, гальмує, обмежує,

знищує цілий кластер реальних бізнесів, що за нормального розвитку дали би більше благ і продукту для більшості.

Змінилися технології, зокрема в частині інформаційних проникнень. „Гуру” агітації 1990-х рр. – це газета і листівка, пізніше борди змінилися на електронні месенджери і соцмережі. Політичні важковаговики, які десятирічною репутацією і розумом здобували свій статус, або інші важковаговики, які фінансово „засівали” округ, утримуючи соціальні піраміди, поступаються операторам інформаційних технологій, при яких ноунейм із чашкою кави або котиками здобуває миттєво більше прихильників.

Деякі бізнеси відмовилися бути представленими особисто власником, натомість делегували у політику своїх дітей, про що є реальні практичні свідчення. Клани не припинили своє існування, лишаються не публічними і прагнуть проникнути до влади або зберегти свої позиції в судових і правоохоронних органах, виконавчій і представницькій владі.

Війна, її активна фаза з 2022 р. простимулювала зростання довіри ЗСУ (Збройним силам України) і волонтерам. Деякі політики намагаються демонструвати свою дотичність до Збройних сил України і волонтерства. Скоріше всього ці інституції згенерують нові постаті або групи. Вони можуть бути інкорпоровані до наявного політичного класу, але за певних обставин ставати новою елітою. Не виключається і можливість бути неспроможними організуватись і мати належне представництво, що в суспільстві скоріше за все посилюватиме почуття несправедливості і недовіри до наявних учасників політичних процесів.

У 2023 р. в інформаційному полі тестувалася можливість проведення президентських виборів, що очевидно не здобула суспільної підтримки. Але проведення виборів без соціальних категорій, яким суспільство максимально високо довіряє і на яких покладає надії, як військові і волонтери, призведе до зневіри, недовіри до наявних політиків і відчуття несправедливості.

Висновки. Покоління „шестидесятників” за фактом пережило свою мету, а саме – становлення незалежної України. Вони були представлені в політичних колах, але з часом нівелювалися. Політикум, який формувався з 1990-х рр. в Україні, цілком можна

визнати як пострадянський, що у нових умовах зберігав номенклатуру, радянські риси і поступально оновлювався.

Характерною ознакою лишається те, що участь у владі, яка покликана управляти (бути менеджером), є більш продуктивною для збагачення, ніж бізнес-середовище, яке безпосередньо має мету створювати продукт і збагачуватися. Клієнтарно-патронажні відносини стали міцнішими за публічні політичні інститути.

Політичні групи 1990-х; „нульових”; 2010-х і 2020-х рр. перманентно декларували реформи, а за фактом вели боротьбу за дотичність до управління. За цей час змінилося шість президентів, вісімнадцять прем'єр-міністрів, дев'ять скликань Верховної Ради України. Навіть серед цієї частини політиків були талановиті письменники, вчені, підприємці, ресторатори, громадські діячі і т. д., але вони і їх чесноти не стали визначальними в характері політичних поколінь. Меседж від політичного класу де-факто не змінився. Він полягає у формулі: „почекайте, ми знаємо як робити”. Але змінюється суспільство, яке хоче і знати, і впливати. Громадянське суспільство за фактом лишається ще слабким.

Сьогодні порядок денний сформований суспільним запитом, і це – перемога, що зрозуміло в умовах війни проти України. Ми віримо, що це відбудеться, але факт перемоги не розв'яже наявну проблематику, а лише загострено проявить. Нове політичне покоління може бути поколінням переможців, але названі ризики і клієнтарно-патронажні відносини лишаються впливовими.

Бібліографічні посилання

- Балабан, Р. В. (2007). *Теорія виборчої системи*. Київ: Либідь.
- Балабан, Р. В. (2016). Люстрація по-українськи. Політологічний аспект: виклики і перспективи. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 2 (82), 117–138. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/balaban_liustratsiia.pdf
- Даниленко, В. (2013). *Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990) : Документи і матеріали*. Київ: Смолоскип.
- Калакура, Я. С., Рафальський, О. О. & Юрій, М. Ф. (2017). *Ментальний вимір української цивілізації*. Київ: Генеза.
- Ляшенко, Т. (2023). Правлячий клас як продуцент змін у політичній системі. У *Політична система України: конституційна модель та політичні практики* (с. 220–246). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

УДК 323.1(477)

Олексій Ляшенко,
*кандидат історичних наук,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ*

Ідентичність як складова етнополітичної резильєнтності України

Світ наприкінці першої чверті ХХІ ст. входить у період безпрецедентної турбулентності від часу завершення Другої світової війни. Україна, на жаль, опинилася в епіцентрі глобального протистояння й фактично стала „полем бою” в ще не визнаній офіційно черговій світовій війні. Війні, яка відбувається як із застосуванням безпосередньо збройної агресії, так і гібридних методів, коли агресор намагається зламати жертву за допомогою прихованих інформаційно-психологічних операцій, диверсій, кібервійни тощо. Одними з головних цілей таких атак є руйнація держави (шляхом атак на державний устрій), а також знищення націй (шляхом геноцидних практик і атак на національну ідентичність). Тому потреба в науковому пошуку шляхів протидії й упередження гібридних загроз українській нації й державності є актуальною й об’єктивно обумовленою умовами тривалої зовнішньої агресії.

У 1991 р. Україна здобула незалежність: 24 серпня Верховна Рада ухвалила Акт проголошення незалежності, а 1 грудня українці на референдумі переважною більшістю голосів цей Акт підтвердили. Можна припустити, що переважна більшість тих, хто брав участь у тому голосуванні, була сповнена максимально оптимістичних сподівань. Але проголошення незалежності насправді не розв’язало усіх проблем України, а навпаки – надало їм нового звучання. Крім необхідності подолання економічної кризи, перед Україною постали й інші виклики. Одним з них стала необхідність формування модерної української нації (або, як часто її називали, – політичної нації) та забезпечення стійкості щойно здобутої державності.

Термін „нація” набув політичного змісту упродовж ХVI–ХVІІІ ст. З’ясовуючи походження політичної концепції нації, слід

пам'ятати, що вона була породженням певної суспільної практики – боротьби за рівність усіх громадян під час Великої французької революції. Саме завдяки впливу цих ідей під нацією стали розуміти переважно політичну спільноту, а не етнічну. Нація дедалі більше ототожнювалася з державою, її територією й усім населенням, котре на ній проживає, незалежно від етнічного походження, культури, віросповідання. Саме таке „етатичне” (від французького *etat* – держава) тлумачення нації найпоширеніше нині в країнах Заходу, де порівняно рано сформувалися національні держави. Становлення націй як історичних спільнот тут було пов'язане з розвитком ринкових відносин, унаслідок чого формувалося громадянське суспільство, котре, власне, й є нацією. Її природа полягає у подоланні етнічної окремішності людей, залученні їх до широкої системи соціальних та культурних взаємин. Крім того, основою національної ідентичності став територіальний принцип та громадянські права, а не „народна культура”.

З іншого боку, нація – це наслідок консолідації різних етнічних і субетнічних груп, що мешкають на певній території, довкола певного, як правило, найчисленнішого етносу, наслідок усвідомлення їхньої окремішності, політичного, економічного, а іноді й військового конституювання в світі соціальних взаємозв'язків з іншими народами, конституювання своєї особливості у всезагальному, загальнолюдському. З цієї точки зору нація – це соціоцивілізаційне утворення, різноманітні аспекти якого у взаємозв'язку утворюють неповторний спосіб її буття (Сміт, 1994, с. 29). Тому інколи поділ націй на „політичні” й „етнічні” пов'язаний з існуванням у деяких країнах моноетнічних націй, або так званих „титульних етносів” у багатоетнічному суспільстві, тоді як у інших країнах ні перших, ні других немає. „Титульний етнос” дає своє ім'я країні, геополітичній площині та державі. Однак його статус у багатоетнічному суспільстві не фатальний, роль його історією навічно не фіксується, а ситуативно передається від одного народу до іншого (Ляшенко, 2012, с. 209).

Істотним чинником формування української (політичної) нації є поліетнічність України. За понад три десятиліття новітньої української державності виокремилися такі основні підходи/візії, якою є і в якому напрямі має розвиватися сучасна українська нація:

1) народ України уособлює українська етнічна нація разом з усіма корінними народами й національними меншинами;

2) в Україні сформувалися й розвиваються дві українські нації – українська етнічна та українська політична нація, що об'єднує громадян країни всіх національностей;

3) сучасну українську націю (українська громадянська нація) представляють громадяни країни української та всіх інших національностей, об'єднані сумісними з етноукраїнською більшістю національно-громадянськими цінностями й інтересами в спільноту, всередині якої зберігаються індивідуальні й групові етнічні, культурні, мовні, релігійні, регіональні, політичні та інші відмінності.

З останньої позиції нація розглядається як спільнота радше політизована, ніж політична. Політичною спільнотою, що інтегрує й консолідує багатоманітність, нація стає в кризових ситуаціях, у тому числі, коли вирішується питання її існування (Котигоренко, 2021, с. 114).

Для України питання збереження й зміцнення державності стало актуальним з перших днів після проголошення незалежності, а надто – після початку в 2014 р. російсько-української війни й російської окупації частини української національної території. Саме з того часу особливо актуалізувалося й питання національної стійкості (резильєнтності) України. У сучасних геополітичних умовах найвищу цінність країни закладено в її цивілізаційній суб'єктності, яка робить державу дійсно незалежною. Інакше незалежність стає лише формальністю. Саме тому важливою є стійкість (резильєнтність) цивілізаційної суб'єктності країни. Національна стійкість країни – це така стратегія її існування, коли вона здатна зберігати збалансованість розвитку та успішно відповідати на зовнішні і внутрішні виклики, протистояти загрозам і кризам, вчасно передбачати й ефективно реагувати на них (Пирожков & ін., 2021, с. 75). При цьому слід розрізняти такі поняття, як „стійкість” і „сталість”.

„Стойкість” – характеристика суб'єктів (як особистостей, так і спільнот). „Сталість” – характеристика об'єктів. Стойкість, на відміну від сталості, визначає змістовні й якісні характеристики буття країни як суб'єкта – спільноти, що складається із суб'єктів-громадян, які мають національну ідентичність (Пирожков & Хамітов, 2022, с. 31).

Отже, основою первинної національної стійкості є ідентичність; стійкість, яка розгортається в актуальний стан за наявності загроз та викликів. При цьому можна припустити, що національна ідентичність може бути як конструктивною, так і деструктивною для особистості й для суспільства в цілому. Так, наприклад, тоталітарна ідентичність є безумовно деструктивною в цих обох планах. Її деструктивність є абсолютною для особистості, а стосовно суспільства, то деструктивні наслідки тоталітарної ідентичності є лише відтермінованими. Конструктивна ідентичність здатна сприяти консолідації і національній стійкості. Приклад такої ідентичності – цивілізаційна ідентичність. На певному рівні зрілості суб'єктності країни національна ідентичність виростає в цивілізаційну ідентичність – цілісну ідентичність, яка охоплює економічні, політичні й духовно-культурні досягнення нації, що виходять на світовий рівень. Цивілізаційну ідентичність у сучасному демократичному світі зумовлює постановка й відповіді на ключові світоглядні питання, які еднають особистість та країну (союз країн) (Хамітов & Жулай, 2022, с. 48–49). Таким чином, маємо підстави вважати, що національна стійкість (резильєнтність) тісно пов'язана з феноменом колективних ідентичностей та самоідентифікацій груп індивідуумів.

За принципом географічно-просторового масштабу можна виділити різні рівні ієрархії базових колективних ідентичностей. Наприклад, у порядку збільшення масштабності: регіональний – національний – цивілізаційний. Також додатково виділяється надцивілізаційний або макрорегіональний рівень (на рівні дихотомії Захід – Схід). Дискусійність доцільності останнього полягає у тому, що деякі дослідники ототожнюють Схід або Захід з окремими цивілізаціями, наприклад, Схід = Росія або мусульманський світ, Захід = Європа (Куций, 2014, с. 119).

Цивілізаційний рівень ідентичності в контексті України насамперед обумовлений впливами євроатлантичної та євразійської цивілізаційних спільнот – їх цінностей, інтересів та способу життя.

Національний рівень ідентичності насамперед пов'язаний із процесом формування сучасної української нації. За роки незалежності відбулася помітна трансформація у бік посилення національно-державної (національно-громадянської) самоідентифікації українців,

причому кожен новий етап посилення саме такого самоусвідомлення відбувався у часи великих потрясінь.

Регіональний рівень ідентичності навпаки – переважно втрачав свою значущість. Але деякі регіони України не в останню чергу завдяки сильній регіональній самоідентифікації населення та особливостей етнічного складу населення стали найлегшою здобиччю для країни-агресорки.

Упродовж трьох десятиліть існування незалежної України ці рівні ідентичностей тим чи іншим чином взаємодіяли і зазнавали певної трансформації. Кожен з них має свою значущість у контексті забезпечення стійкості держави до зовнішніх та внутрішніх викликів. Так, цивілізаційна ідентичність – це визначення Україною свого місця у глобалізованому світі та відповідь на запитання „*ким ми були? ким ми є? і ким ми прагнемо бути?*”. Тож проблема набуття цивілізаційної ідентичності в процесі самоописання й самопрезентації України залишається досі актуальною (Ткаченко, 2020, с. 21–37). Загалом ці три рівні ідентичностей мають як конструктивний, так і деструктивний потенціал.

Крім рівнів ідентичностей, також слід згадати про базові типи колективних ідентичностей – самоідентифікації індивідуумів: 1) наднаціональна (європейська, радянська тощо); 2) національно-громадянська (національно-державна); 3) регіональна (регіон, область, провінція); 4) локальна (місто, селище, район) та 5) інші типи (у т. ч. етнічна, релігійна тощо).

Після проголошення державної незалежності в Україні почався умовно вже шостий період формування її цивілізаційної ідентичності. Це також час пострадянських трансформацій та інтеграційних процесів. Саме вони підтвердили, що інституційною основою ідентифікації виступає держава, її інститути, а також громадянське суспільство. Водночас консолідація української цивілізаційної та європейської ідентичностей наштовхнулася на войовничий спротив антиукраїнських сил, російську агресію, окупацію АР Крим і частини Донбасу (Калакура, 2021, с. 19).

Для національної стійкості критично важливим є співвідношення ідентичностей / самоідентифікацій, зокрема відсоток мешканців, які асоціюють себе насамперед як громадян України. Саме

ця категорія українців на окупованих РФ територіях є головним об'єктом переслідувань, саме цю ідентичність окупаційні адміністрації прагнуть будь-що знищити. Показовою у цьому сенсі є „рекламна кампанія” із закликом „очиститися від нав'язаного українського нацизму”, тобто змінити українське прізвище та ідентичність на придумане російське під час отримання окупаційного паспорта, яку в окупованому українському Мелітополі проводить окупаційна адміністрація (Шарабура, 2023). Саме тому зростання відсотка українців, які насамперед вважають себе громадянами України (табл. 1), на кожному кризовому етапі новітньої української державності: під час Помаранчевої революції, Революції гідності й початку російсько-української війни у 2014 р. та після початку широкомасштабного російського вторгнення у 2022 р. є, на наш погляд, індикатором зміцнення національної стійкості.

Таблиця 1.

**Розподіл відповідей респондентів на запитання
„Ким Ви себе перш за все вважаєте?”
(1992–2023 рр.), % до опитаних ***

	Громадянином України	Мешканцем села, району чи міста, в якому живуть	Мешканцем регіону (області чи кількох областей)	Громадянином колишнього СРСР	Громадянином Європи	Громадянином світу	Представником свого етносу, нації	Інше
1992	46	24	7	13	4	6	-	-
2000	41	31	7	12	3	6	-	-
2001	35	30	9	18	3	6	-	-
2002	41	32	6	13	1	3	3	2
2003	41	32	5	13	1	4	3	2
2004	44	31	7	11	1	2	3	1
2005	55	25	6	8	1	3	2	0
2006	52	28	7	7	1	3	2	1

Продовження таблиці 1

2008	52	25	9	9	0	2	3	1
2009	49	27	9	8	1	2	3	1
2010	51	27	7	7	1	3	3	1
2012	48	30	8	8	1	2	2	0
2013	51	29	8	7	1	2	2	1
2014	65	16	8	6	1	2	2	1
2015	58	23	6	4	1	4	3	1
2016	60	22	7	4	1	3	3	1
2017	57	25	6	4	1	3	3	1
2018	59	23	7	3	2	3	3	0
2019	60	21	5	3	2	5	4	0
2020	62	24	4	3	2	3	2	1
2021	63	21	6	3	1	3	3	2
2022	80	8	2	1	2	3	4	1
2023	80	7	3	1	2	3	3	1

* Укладено автором за результатами опитувань Інституту соціології НАН України (*Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, б д.)

Автори статті „Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз” виокремлюють такі пріоритетні напрями (структуру) стратегії національної резильєнтності України (Пирожков & ін., 2021, с. 79):

– зовнішньополітична – потребує постійного поглибленого аналізу зовнішньополітичного середовища на предмет наявності у ньому явних та гібридних загроз цивілізаційній суб’єктності України;

– військово-політична – важлива з огляду на стан війни;

– економічна – з огляду на те, що економіка є базисом цивілізаційної суб’єктності (у т. ч. енергетична – енергетика є базисом економіки);

– соціально-політична й правова – передбачає аналіз і нейтралізацію деструктивних викликів і загроз у контексті внутрішньої політики і полтикуму, взаємодії держави і громадянського суспільства, правової і правоохоронної систем;

– гуманітарна – передбачає аналіз викликів та загроз розвитку людини, забезпеченню її базових потреб і прав (у т. ч. демографічна – зважаючи на міграційні виклики);

– духовно-культурна – враховує вплив мистецького й релігійного середовища на формування світогляду;

– освітня й наукова – зважає на зовнішні впливи і загрози на ці сфери;

– мережево-інформаційна – передбачає оцінку викликів і загроз у ЗМІ і соцмережах.

В Україні, втім, як і в більшості поліетнічних країн, етнополітична / етнопонаціональна / етнокультурна сфера має помітний конфліктогенний потенціал як з погляду внутрішніх загроз, так і з огляду на загрози зовнішні. Поліетнічність, як латентна внутрішня загроза територіальній цілісності України, набуває зовнішнього виміру у разі втручання інших держав, які мають до України певні претензії етнічного забарвлення. Це Росія, Угорщина, до складу яких у певні історичні періоди входила частина українських територій і які і далі ставлять під сумнів їх належність, захищаючи інтереси своїх численних національних меншин на території України (Скрипнюк & Явір, 2022, с. 346).

Тому, на наш погляд, до цієї структури як цілком самодостатній напрям необхідно додати етнополітичну резильєнтність, яка, серед іншого, має включати ідентичнісну складову. Етнополітична резильєнтність виходить з розуміння етнополітики як системи соціуму, яка інтегрує сферу суспільних відносин, де реалізація особливих етнічних і спільних для осіб і груп різної етнічної самоідентифікації цінностей та інтересів регулюється політичними ресурсами, а також політичні відносини й політичну поведінку з приводу реалізації цих цінностей та інтересів.

Ідентичність (а точніше – ідентичнісна резильєнтність) є також одним з ключових елементів демографічної безпеки держави, здійснення якої потребує балансу глобального, національного, регіонального та персонального рівнів. Очевидно, що 30–40 років тому для політичної та інтелектуальної еліти багатьох країн світу було неважливо, як відбувається відтворення населення, головне, щоб у цілому був його приріст на загальнонаціональному рівні за

умови збереження й розвитку загальнонаціональної цивілізаційної ідентичності. Але тепер ми починаємо розуміти, що неприродний приріст населення в одних регіонах і демографічна стагнація в інших можуть бути згубними не лише для культурного різноманіття держави, а й для її національної безпеки (Пирожков & Хамітов, 2020, с. 72). У ході російсько-української війни Україна вже зазнає величезних демографічних зрушень як з огляду на мільйони українців-біженців, значна частина яких може назавжди стати емігрантами, так і зважаючи на ймовірність міграції в Україну представників інших культур по завершенні війни.

Таким чином, війна РФ проти України спочатку у локалізовано-гібридній (з лютого 2014 р. по 24 лютого 2022 р.) та, особливо, у повномасштабній (з 24 лютого 2022 р.) фазі вивела проблему ідентичності України до кола екзистенційних, пріоритетних і невідкладних з точки зору національної стійкості (резильєнтності) держави. Ще в грудні 2018 р. авторитетний американський журнал „Foreign Affairs” зазначав: „Оскільки в українського народу немає жодних шансів на успіх у військовому зіткненні з Росією – чи то на суші, чи на морі – найбільші шанси на прорив у цьому гібридному конфлікті полягають у зміцненні почуття національної ідентичності, яке допоможе країні дистанціюватися від її історичних зв’язків з Росією. Це і є головним фронтом у тій конфронтації, яка обумовлена історією цих двох країн...”. Також у публікації журнал констатував, що „слід повернути національний наратив України в центр міжнародних дебатів й нагадати західним лідерам про необхідність захищати ті цінності, котрі лежать в основі їхніх суспільств” (Ткаченко, 2020, с. 6–7).

Отже, узагальнюючи викладене вище, слід визнати, що історичний та цивілізаційний досвід української нації характеризується спорадичними сплесками набуття цивілізаційної суб’єктності на основі різних, часто різновекторних, ідентичностей. Спадком цього є сучасна ідентичнісна розмаїтість українського соціуму. У поєднанні з поліетнічністю України це становить потенційні й уже реалізовані загрози національній безпеці держави, зокрема, її етнополітичній стійкості. Тому етнополітична

резильєнтність з ідентичнісною складовою мають стати окремим напрямом у структурі національної резильєнтності України.

Наразі Україна чинить спротив агресору й має надію на перемогу та в перспективі повне звільнення всіх окупованих територій. Зокрема й тих, на яких з 2014 р. здійснювалася суттєва руйнація ідентичностей, притаманних для України, а також на тих „нових” окупованих територіях, де руйнація української національно-громадянської ідентичності здійснюється РФ особливо жорстокими, форсованими методами.

Бібліографічні посилання

Калакура, Я. С. (2021). Формування цивілізаційної ідентичності українства: міждисциплінарний дискурс. *Українознавство*, 1(78), 12–28.

Котигоренко, В. О. (2021). Національно-громадянські цінності: регіональний вимір у загальноукраїнському контексті. *Український соціум*, 4(79), 111–153.

Кущий, І. П. (2014). Категорія „цивілізаційна ідентичність” як об’єкт історіографічного дослідження: сучасні інтерпретації. *Український історичний журнал*, 6, 113–122.

Ляшенко, О. О. (2012). Українська політична нація: етнополітичний аспект. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Спеціальний випуск*, 205–216.

Пирожков, С. І., & Хамітов, Н. В. (2022). Поняття національної стійкості: структура і зміст. У С. І. Пирожков (Ред.), *Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь* (с. 18–33). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Пирожков, С. І., & Хамітов, Н. В. (2020). *Цивілізаційна суб’єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини*. Київ: Наукова думка.

Пирожков, С. І., Божок, Є. В., & Хамітов, Н. В. (2021). Національна стійкість (резильєнтність) країни: стратегія і тактика випередження гібридних загроз. *Вісник НАН України*, 8, 74–82.

Скрипнюк, О. В., & Явір, В. А. (2022). Загрози територіальній цілісності та проблеми забезпечення етнонаціональної стійкості України. У С. І. Пирожков (Ред.), *Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна*

доповідь (с. 345–360). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Сміт, Е. (1994). *Національна ідентичність*. Київ: Основи.

Ткаченко, В. М. (2020). *Наративи історичної пам'яті в політичному транзиті України та Росії*: монографія. Київ: ДУ „Інститут всевітньої історії НАН України”.

Ткаченко, В. М. (2020). Цивілізаційна ідентичність України: виклик часу. У *Academia. Terra Historiae. Студії на пошану Валерія Смоля: Т. 2. Простори історика* (с. 21–37). Київ: Ін-т історії України Національної академії наук України, ДУ „Інститут всевітньої історії Національної академії наук України”.

Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. (б. д.). Київ: Інститут соціології НАН України. <https://i-soc.com.ua/ua/edition/ukrainske-suspilstvo/>

Хамітов, Н. В., & Жулай, В. Д. (2022). Стратегія національної стійкості: проблема ідентичності та консолідація суспільства. У С. І. Пирожков (Ред.), *Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь* (с. 47–61). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Шарабура, О. (2023, 16 листопада). *Російська пропаганда у Мелітополі пропонує відмовлятися від українського прізвища зі співачкою Фіїнкою на плакаті*. Без брехні. <https://without-lie.info/factcheck/v-melitopoli-proponuiut-vidmovliatysia-vid-ukrainskoho-prizvyshcha-zi-spivachkoiu-fiinkoju-na-plakati/>

УДК 321:323.1(4+477)

Світлана Ситник,
*кандидат політичних наук, доцент,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ*

Політико-управлінський вимір формування колективних ідентичностей: європейський та вітчизняний досвід

Ідентичність на сьогодні є однією із найбільш трендових тем для наукових дискусій. Намагання розкрити природу колективної ідентичності сприяло накопиченню значного як фундаментального, так і прикладного наукового знання. Поширення у західних країнах доказової політики, як одного із інструментів формування публічних (державних) політик, своїм наслідком мало суттєве підвищення інтересу управлінців до доробку вчених. Наразі все частіше маємо справу зі спробами переведення наукових результатів у формат політичних рішень і колективна ідентичність не є винятком. Висвітлення проблем концептуалізації європейської, національної, громадянської ідентичностей, вироблення політик щодо їх формування міститься у наукових працях як зарубіжних (С. Бергбауера, Р. Брубейкера, Л. Джемісон, Ф. Купера, М. Лерч, У. Текінера, Л. Цалікі), так і вітчизняних дослідників (Б. Бевзи, Є. Бистрицького, Г. Гінкула, І. Кресіної, Л. Нагорної, М. Шульги). Що ж до практичного втілення, реалізації цього знання, то тут безперечно найбільш яскравим зразком є управлінський досвід з формування європейської ідентичності. Хоч окремі європейські дослідники свого часу зазначали, що така ідентичність не може бути „притягнута в конструктивістському запалі” директив Брюсселя. Тобто її формування „не підлягають елітарному втручанням згори, його неможливо "запровадити" адміністративними рішеннями як рух товарів і капіталу у спільному економічному та валютному просторі” (Шульга, 2010, с. 144). Між тим, останнє десятиліття демонструє активізацію окремих урядових політик, метою яких є вплив на колективні ідентичності. Безперечно, йдеться не про безпосереднє директивне

конструювання, а радше про становлення інституційного підґрунтя, створення умов розвитку європейської ідентичності. Маємо зазначити, що від появи самої ідеї щодо ролі європейської ідентичності у політичному розвитку ЄС до її втілення у реальній політиці пройшов тривалий час, перш ніж відбувся перехід від політичного дискурсу до політичного цілепокладання. Рух відбувався від розбудови європейського простору, зокрема інституційного оформлення ЄС, створення структурних умов та можливостей, а також подальшого впровадження європейської політики рамкової інтеграції (європеїзації) та відповідного їй когнітивного механізму. Рамкова інтеграція мала забезпечити зміни на когнітивному рівні, зокрема на рівні очікувань, цінностей, переконань, формування наративів як нового способу вираження Європи, її цінностей та ідеалів. Передбачалося, що участь у колективній діяльності сприятиме зміцненню уявлення про спільну європейську ідентичність як необхідну умову становлення європейського демосу.

У нашому дослідженні зупинимося на оцінці тих напрямів публічних політик, інструментальна роль яких у формуванні європейської ідентичності, на наш погляд, є найбільш виявленою. Передусім пропонуємо звернути увагу на особливості використання політики згуртованості у досягненні зазначених цілей. Закладені у Римському договорі (1957 р.) та утверджені у Лісабонському договорі (2007 р.) договірні основи політики згуртованості спонукали до необхідності розширення соціально-економічних функцій регіональної політики. У лютому 2016 р. – квітні 2018 р. в ЄС упроваджувався Проект згуртованості (COHESIFY). У підсумкових звітах вказувалося, що цей проект дав чіткі докази впливу політики згуртованості на індивідуальне сприйняття ЄС та європейської ідентичності. Ключовим висновком проекту COHESIFY стало те, що обізнаність та комунікація щодо політики згуртованості перетворюється на ідентифікацію з ЄС (Bachtler & Mendez, 2020, р. 10). У Висновку Комітету регіонів щодо „Третього звіту про економічну та соціальну згуртованість” 2004 року вказувалося, що політика згуртованості, затверджена Договорами, є найпотужнішим і найважливішим інструментом, що використовується для реалізації принципів солідарності та співпраці,

представляючи таким чином один з головних наріжних каменів інтеграції між людьми та територіями Союзу (*Opinion of the Committee of the Regions*, 2004). Поступово згуртованість набуває ціннісного виміру та трансформується у філософію регіональної політики. Зокрема, такий підхід знайшов своє втілення у новій Стратегії Європа 2020, де територіальна згуртованість – це розвиток європейської території розвитку як простору, де живуть громадяни ЄС. Проведені на замовлення Європейської Комісії заміри („Проект згуртованості” 2016–2018 рр.) довели безпосередній вплив політики згуртованості на формування європейської ідентичності.

Реформа децентралізації, яка активно почала реалізовуватися в Україні з 2014 року та тривала практично до повномасштабного вторгнення РФ, відзначилася зусиллями не одного уряду впровадити європейські підходи до змісту регіональної політики. Просторові підходи до розуміння території дозволили покласти на неї, окрім соціально-економічних, низку завдань із конструювання просторових вимірів. У перший рік старту реформи КМУ затвердив Державну стратегію регіонального розвитку на період до 2020 року (*Державна стратегія регіонального розвитку*, 2014). У ній ключовою метою реалізації державної регіональної політики визначено створення умов для динамічного, збалансованого розвитку регіонів України задля забезпечення соціальної та економічної єдності держави. Інтеграція регіонального економічного, інформаційного, освітнього, культурного простору до загальноукраїнського простору мала скласти стратегічне бачення регіонального розвитку до 2020 року. Цього ж року між Урядом України та Європейською Комісією було укладено Угоду про фінансування Програми підтримки секторальної політики – „Підтримка регіональної політики України”. Загальною метою Угоди стала підтримка соціальної, економічної та територіальної згуртованості України і підвищення добробуту громадян у всій країні. Угода мала підтримувати досягнення цілей, визначених у Державній стратегії регіонального розвитку України на період до 2020 року (*Угода про фінансування*, 2014). Варто зазначити, що „соціальна, економічна та територіальна згуртованість”, формування спільного

економічного, інформаційного, освітнього, культурного та інших просторів, як основа європейської регіональної політики, у контексті визначення цілей регіональної політики України вперше згадується саме у цій фінансовій Угоді, водночас „Державна стратегія” оперувала поняттям „соціальної та економічної єдності”. Укладена Угода дала можливості вийти за межі соціально-економічної спрямованості Стратегії, посилити культурницький напрям політики щодо регіонального розвитку, а також порушити питання формування загальноукраїнської ідентичності. Формування єдиного українського економічного, інформаційного, освітнього, культурного та інших просторів, створення загальноукраїнської солідарності між регіонами визначалося фактором досягнення соціально-економічної єдності та розвитку держави. Декларуючи таку політику щодо регіонів, Україна демонструвала визнання ключових принципів політики згуртованості ЄС.

У 2018 році у конкурсі проєктів, що реалізується за фінансової підтримки Європейського Союзу в рамках Програми підтримки секторальної політики – підтримка регіональної політики України, програм регіонального розвитку, було відібрано проєкти за напрямом „Формування привабливого образу регіонів в Україні, інтеграція регіональних ідентичностей у загальноукраїнську ідентичність”, проєкт „Схід і захід разом: будуємо довіру зі шкільної парти” з терміном реалізації 2019–2020 рр. Метою проєкту було визначено розвиток співробітництва між регіонами Східної та Західної України в освітній сфері шляхом формування цінностей учнівської молоді на засадах загальноукраїнської ідентичності та патріотизму (*Проєкт „Схід і Захід разом”*, 2019). Була ціла низка таких проєктів, які реалізовувалися за рахунок коштів державного бюджету, отриманих від ЄС. Це і „Створення Музею української книги”, і „Будівництво радіотелевізійної передаючої станції в Попаснянському районі Луганської області”, „Університетська телерадіостудія як засіб формування українського молодіжного медіапростору регіону” тощо. З семи проєктів, що рекомендовані для реалізації у 2021 році за програмою „Загальноукраїнська солідарність” за напрямом „Формування привабливого образу регіонів в Україні, інтеграція регіональних ідентичностей у

загальноукраїнську ідентичність”, упроваджувався лише один проєкт – „Сприяння інформаційній реінтеграції непідконтрольної частини Луганської області шляхом створення регіонального інформаційного агентства на базі КП “МедіаПростір””, виконавцем якого була Військово-цивільна адміністрація м. Сєвєродонецька Луганської області (*Міністерство розвитку громад та територій України, 2020*).

Наведені нами ці окремі приклади засвідчують те, що інструментально регіональна політика має потенціал для реалізації згуртованості як пріоритетної мети державної політики. Так, маємо визнати, що загальною особливістю цих проєктів була їх спрямованість на формування привабливого образу регіонів в Україні, у той час як такий напрям регіональної політики, як інтеграція регіональних ідентичностей у загальноукраїнську ідентичність, не знайшов свого належного інструментального забезпечення. Проте сама ідея загальноукраїнської згуртованості у час реалізації програми „Загальноукраїнська солідарність”, як ключової мети державної політики, була перенесена у загальнополітичний суспільний дискурс та була підтримана інститутами громадянського суспільства, стала предметом круглих столів та обговорень. Неурядові організації почали відстоювати ідею формування загальноукраїнської згуртованості та загальноукраїнської солідарності між регіонами як ключових факторів досягнення соціально-економічної єдності та розвитку держави (*Програма регіонального розвитку „Загальноукраїнська солідарність”, 2017*). На наш погляд, саме позиція громадянського суспільства, яка вимогу європейських партнерів щодо впровадження європейських стандартів регіональної політики перетворила у суспільний запит, спричинила те, що соціальна, економічна та територіальна згуртованість, формування спільного економічного, інформаційного, освітнього, культурного та інших просторів отримали належну увагу урядовців та були включені до Державної стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки, яка 5 серпня 2020 року була затверджена Кабінетом Міністрів України (*Державна стратегія регіонального розвитку, 2020*). Так, стратегічною метою державної регіональної політики до 2027 року мали стати розвиток та єдність, орієнтовані

на людину – гідне життя в згуртованій, децентралізованій, конкурентоспроможній і демократичній Україні. Досягнення четвертої оперативної мети „Розвиток інфраструктури та цифрова трансформація регіонів” стратегічної мети „Формування згуртованої держави в соціальному, гуманітарному, економічному, екологічному, безпековому та просторовому вимірах”, передбачало виконання низки завдань, серед яких – формування української громадянської ідентичності населення на основі суспільно-державних (національних) цінностей шляхом розвитку загальнодержавної системи національно-патріотичного виховання. Таким чином ця Стратегія виносить у завдання регіональної політики формування колективної ідентичності. Тут хотілося б зупинитися на проблемі оперування поняттями у стратегічних документах та пріоритетах цілепокладання у державних політиках. Вище зазначалося, що серед завдань у реалізації оперативної мети політики є формування української громадянської ідентичності. Водночас серед інших завдань оперативних цілей також зазначається, що поліпшення матеріально-технічного оснащення закладів культури в обсязі, необхідному для дотримання мінімальних стандартів забезпечення населення якісними і доступними послугами у сфері культури та перетворення їх у центри культурного розвитку територіальних громад, позитивно впливає на формування місцевої та загальноукраїнської ідентичності. Вживання понять „української громадянської ідентичності” та „загальноукраїнської ідентичності” в одному стратегічному документі ускладнює розуміння змістового наповнення ідентичності як елементу у реалізації стратегічної мети. Урядовці досить довільно оперують поняттями у означенні колективних ідентичностей. Примітним є те, що досягнення згуртованості у наведених стратегіях регіональної політики не спрямовувалося на формування національної ідентичності. Виникає відчуття, що національна ідентичність тривалий час залишалася табуйованим завданням для державних політик. Відтак публічний простір наповнювався пріоритетами громадянськості (у розумінні структурних умов і можливостей, які дає громадянство), а не націтворення. Всеукраїнське опитування, проведене Київський міжнародним інститутом соціології упродовж 6–20 липня

2022 року, показало, що на питання „Ким Ви себе перш за все вважаєте?“, що стосувалося ідентичності в територіальному та політичному контекстах, майже 85% опитаних обрали варіант відповіді „Громадянином України” і лише близько 3% вважали себе представником етносу або нації (*Показники національно-громадянської ідентичності*, 2022). Підтверджують позитивну динаміку у формуванні громадянської ідентичності і результати, отримані Інститутом соціології НАН України. Дослідники зазначають, що Революція гідності та початок війни на Сході України у 2014 р. стали точкою відліку незворотних змін у формуванні й визначенні українців як нації. Війна справила суттєвий вплив на ці зміни, можна сказати, завершила формування єдиної нації. Отже, українське суспільство протягом тривалого часу йшло до консолідації, його представники значною мірою ототожнювали себе із громадянами України та пишалися цим громадянством, а війна додатково пришвидшила ці зміни. Однією з найсуттєвіших змін, які відбулися – це зникнення регіональних відмінностей між мешканцями України у площині громадянської ідентичності (Головаха & Макеєв, 2022). Однак, на наш погляд, формування громадянської ідентичності є необхідною умовою для націєтворення, але все ж таки недостатньою – для завершення оформлення єдиної нації.

Серед урядових рішень щодо національної ідентичності – то це поняття вживається у схваленій у 2020 році КМУ Концепції Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року (*Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми*, 2020). Але, знову ж таки, маємо приклад, коли цілепокладання державної політики не співвідноситься із ідентифікованими урядовцями проблемами. Так, реалізація концепції мала б розв’язати проблему утвердження національної ідентичності громадян на основі духовних цінностей українського народу, національної самобутності. Водночас у пріоритет державної політики закладається формування української громадянської ідентичності. На проблему понятійно-термінологічного апарату також вказували фахівці під час здійснення наукової експертизи проекту закону „Про основні засади державної

політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності” (*Проект Закону України, 2021*), зокрема апелюючи до відсутності у соціогуманітарних науках єдиного усталеного поняття національної ідентичності. Незважаючи на слухні зауваження, закон був прийнятий. Насправді така проблема існує і вона потребує розв’язання. На наш погляд, утвердження національної ідентичності – це питання стійкості української державності. Маємо інші приклади, коли саме національна ідентичність визначалася пріоритетом державної політики, а її розвиток – способом забезпечення згуртованості суспільства. Так, у 2018 році Кабінет Міністрів Латвії схвалив план реалізації інтеграційної політики „Про національну ідентичність, впровадження політики громадянського суспільства та інтеграції” (*Par Nacionālās identitātes, 2018*). Відповідно до Стратегії сталого розвитку Латвії до 2030 року визнано збереження та розвиток латинської мови як один із шляхів зміцнення почуття причетності до національного для розвитку культурного простору. Відповідно, на рівні державної політики національна ідентичність має забезпечуватися шляхом поширення латиської мови та розвитку культурного простору. Наявність практичного досвіду інших країн значно полегшує напрацювання та розробку вітчизняних політик. Висловимо сподівання, що з прийняттям Закону України „Про правотворчу діяльність” (2023 р.) відбудеться рух до доказової політики у здійсненні публічної управлінської діяльності.

Бібліографічні посилання

Головаха, Є., & Makeєв, С. (Ред), Дембіцький, С., Злобіна, О., Костенко, Н., & ін. *Українське суспільство в умовах війни*. (2022). Колективна монографія. Київ: Інститут соціології НАН України.

Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки, Постанова Кабінету Міністрів України № 695 (2020) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF?find=1&text=%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%96%D1%82%D0%B8%D0%BA#n189>

Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року, Постанова Кабінету Міністрів України № 385 (2014) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF#Text>

Загальноукраїнська солідарність – ключова мета державної регіональної політики. (2017). Інститут громадянського суспільства. <https://www.csi.org.ua/news/zagalnoukrayinska-zgurtovanist-klyuchova-meta-derzhavnoyi-regionalnoyi-polityky/>

Міністерство розвитку громад та територій України. (2020, 31 грудня). Перелік проектів – переможців конкурсного відбору проектів регіонального розвитку, які можуть реалізовуватися за рахунок коштів державного бюджету, отриманих від ЄС. <https://sectoral.minregion.gov.ua/>

Показники національно-громадянської ідентичності. (2022). Пресреліз. КМІС. <https://www.kiis.com.ua/>

Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми національно-патріотичного виховання на період до 2025 року, Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1233-р. (2020) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/>

Програма регіонального розвитку „Загальноукраїнська солідарність”. Програми регіонального розвитку. (2017). <https://www.minregion.gov.ua/>

Схід і захід разом: будуємо довіру зі шкільної партії: Проект. (2019). <https://ekarpaty.com/nashi-proekty/shid-i-zahid-razom/>

Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Проект Закону України № 6341. Науково-експертний висновок. (2021). <https://itd.rada.gov.ua/>

Угода про фінансування Програми підтримки секторальної політики – Підтримка регіональної політики України. (Контракт на реформу сектору). Документ 984_019. (2014). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/>

Шульга, М. (2010). Критерії європейської ідентичності. *Політичний менеджмент*, 2, 139–147.

Bachtler J., & Mendez, C. (2020) *Handbook of Communications – Proposals for a new communication strategy for Cohesion Policy Deliverable 5.4.* <https://ec.europa.eu/research/>

Opinion of the Committee of the Regions on the ‘Third Report on Economic and Social Cohesion’ (2004). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/>

Par Nacionālās identitātes, pilsoniskās sabiedrības un integrācijas politikas īstenošanas plānu 2019–2020. (2018). <https://likumi.lv/ta/id/>

УДК 330.3:355.01(477)

Ганна Редькіна,
*кандидат політичних наук, доцент,
Дніпровський державний технічний університет,
м. Кам'янське*

Віталій Медузів,
*здобувач вищої освіти,
Дніпровський державний технічний університет,
м. Кам'янське*

Економічні кризи напередодні та під час повномасштабної війни в Україні: світовий досвід спроб подолання

Увесь світ у 2020 році поринув у черговий виток економічної кризи. Завжди різні причини: нафта, епідемії чи геополітика. Але результат завжди один – кожен бореться, у цій боротьбі зберігає або не зберігає свої позиції на ринку. Зараз, на думку експертів, світ переживає вперше таку економічну кризу, якої ще не було. COVID-19 і війна в Україні катастрофічно впливають на соціальний та економічний порядок світоустрою та домогосподарств кожної окремої родини.

Криза – що це? У давнину мудреці відзначали, що криза схожа на суд. Як проживеш, пройдеш кризу, така ти і людина. Які зміни, досвід, висновки винесеш із того, що сталося, з таким багажем і підеш, покрокуєш далі. Кожному сьогодні слід згадати свої складні періоди життя: проаналізувати, як і з чим вдалося вийти з особистісної кризи; як поводити себе у складних ситуаціях близькі люди; як поставилися до тих, кому було непросто, саме ви і як поставилися до вас близькі, й не дуже, люди?

Розмірковуючи над вищезазначеними відповідями на питання, можна зрозуміти, що саме так і є: криза – це суд для нас та інших. У випробуваннях проявляється сутність людини, те її нутро, про яке, можливо, вона сама не знала і не здогадувалася.

Розглянемо, які кризи і як уже переживала світова економіка, а отже, які уроки вона винесла. Також корисним буде приблизний план відновлення світової економіки, запропонований на підставі вже пройденого досвіду.

„Світ уже не буде таким, як раніше, бо війна”. Цей вислів досить часто доводиться чути. Так, справді, жити в нинішніх умовах непросто. Але, попри війну, потрібно прагнути здоров’я, благополуччя, успіхів. А тепер замислимося, що відбувається. У вирі того, що відбувається, ми не встигаємо і подумати, а світ постійно змінюється. Війна, соціальні та економічні зміни накрили нас цунамі. Втрачаємо близьких, сили, роботу. Намагаємося ізолюватись, але й це не рятує. А те, що раніше було звичним, тепер уже розкіш: піти на роботу, відвести дитину до школи, посидіти у кав’ярні з рідними та близькими. Зробивши один із таких вояжів, уже розуміємо, що ризикуємо. Причому не лише здоров’ям, а й життям.

Потрібно віддати належне нашим воїнам, медичним працівникам, усім тим, хто звершує постійний подвиг, виходячи на роботу. Бо вони – герої, які щодня несуть вахту. І будемо сподіватися, що впораємося. Однак поки що не можна розслабитися. День простояти і ніч протриматися, об’єднавшись. І це – не пафос. Боротьба за життя – на смерть.

Свого часу заради полегшення переживання криз було створено Міжнародний валютний фонд (МВФ) для захисту та поживлення світової економіки („Міжнародний валютний фонд”). Від того, які заходи будуть ужиті, залежить швидкість і масштабність відновлення. Представники 190 держав, що входять до складу МВФ, періодично збираються на віртуальні збори-наради для обговорення ситуації та варіантів виходу з неї (*Співробітництво України з міжнародними фінансовими інституціями*, 2023). Світова економіка потребує адекватного оцінювання поточної ситуації. Невизначеність у розумінні глибини та тривалості кризи не заважає відзначити, що світове зростання є різко негативним. Це призводить до висновку, що світова економіка переживає настільки сильний спад, який не досягав світ з часів Великої депресії.

На початку 2020 року, ще до настання пандемії, прогнозувалося позитивне зростання доходу на душу населення більш ніж у 160 країнах, що входять до складу МВФ. Реалії показали, що прогноз після настання пандемії різко змінив вектор: більш ніж у 170 країнах зростання доходу на душу населення був негативним (*У МВФ змінили прогноз впливу пандемії ковіду, 2020*). Перспективи вкрай невтішні як щодо розвинених держав, так країн, що розвиваються. Криза є об'єктивною реальністю, кордонів не знає, на обличчя не дивиться. Найбільших збитків завдано вірусом, а потім – повномасштабною російською навалою, оскільки заходи, необхідні для ліквідації зазначених проблем або, хоча б, їхнього уповільнення, серйозно позначаються на рівні світової економіки. Насамперед страждає роздрібна торгівля, готельний бізнес, транспорт, туризм. Самозайняті працівники, а також працівники малих та середніх підприємств більш уразливі, ніж інші категорії працюючих.

Слід зазначити, що криза назріла не лише у світовій економіці. Напередодні повномасштабної війни в Україні медицина усього світу вже страждала від пандемії COVID-19. Найбільше й від кризи у медицині, й від економічної кризи страждають уразливі, мало розвинені країни. Найбільшого ризику зазнають країни з низькими доходами: країни Африки, Латинської Америки, Азії, оскільки ринок у них тільки формується. Система охорони здоров'я є дуже слабкою у цих країнах, тому зазнає колосального навантаження. Ситуація ускладнюється ще й тим, що у нетрях і містах-мільйонниках неможливо соціально дистанціюватися. Убогі ресурси, борги, великі зовнішньоекономічні труднощі – всі ці чинники посилюють складний період, що переживає світ сьогодні.

Зробимо історичний екскурс у кризу сировинних цін 2014–2015 років Євразійського економічного союзу (ЄАЕС). Економіка ЄАЕС загалом здається стійкою перед кризою. Проте зниження цін на нафту (друге півріччя 2014–2015 років) спричинило дворічне скорочення ВВП ЄАЕС (на 1,6%). Вже 2016 року зниження зменшилося (до 1,3%). У 2017 році рівень 2014 року відновився. Так ЄАЕС через кризу цін на нафтовому ринку втратив два роки зростання (Пристаї, 2020). Найкращий вектор розвитку показали країни так званих малих економік: Киргизстан,

Вірменія, Казахстан. Їхній ВВП за 2015–2017 роки, навпаки, зріс на 13,5%, 11,2% та 6,5%, відповідно, порівняно з 2014 роком (Економіка Киргизької Республіки, 2023).

Криза 2014–2016 років внесла зміни до грошово-кредитної політики держав-членів ЄАЕС:

– Центральний банк Республіки Вірменія у 2015 році знизив ставку рефінансування з 10,5% до 8,75%, не припиняючи знижувати її надалі;

– Національний банк Республіки Казахстан, переходячи до режиму таргетування інфляції, встановив плаваючий валютний курс. У 2016 році інфляція становила 6 – 8% (за десять місяців);

– Киргизька Республіка пом'якшила монетарне та фіскальне регулювання економіки, внаслідок чого інфляція становила 3,4% (Бобух (Ред.), 2018).

Економічна ситуація у розвинених країнах на період 2014–2018 років залишає бажати кращого. У зазначений період збільшилося економічне протистояння. У березні 2014 року США, Канада, країни Євросоюзу, а також інші країни ввели обмеження на співпрацю з РФ через війну з Україною. Економічні та фінансові санкції негативно вплинули не лише на ситуацію у РФ, а і на економіку ЄАЕС (Бобух (Ред.), 2018). У січні 2018 року розпочинається торговельна війна між США та Китаєм. Китай скоротив темпи свого економічного зростання з 10,64% (2010 рік) до 6,57 (2018 рік) (Бондаренко & Співак, 2019). Загалом світова економіка переживає період стагнації: мікроекономічна нестабільність; нерівність у фінансах; напруженість у торгівлі; інвестиційне зниження; великі борги.

Усе вищезазначене викликає невдоволення, економічні та соціальні проблеми. Важливо зрозуміти: що, на підставі вже пережитого досвіду, можна зробити?

Отже, розглянемо чотири вектори відновлення світової економіки.

1. Перший вектор – вживати усіх можливих заходів для максимальної підтримки систем охорони здоров'я.

Не можна рятувати економіку ціною людського життя. Витрати на медицину мають бути у пріоритеті. Не повинно бути

обмежень на експорт медичного обладнання, медичного приладдя та ліків.

Яких конкретних заходів можна вжити? Тут буде цікавим успішний досвід різних країн у подоланні COVID-19. Насамперед, слід застосувати усі можливі методи, спрямовані на зниження зараження COVID-19 на роботі. Слід максимально перейти на дистанційну, віддалену форму роботи. Практично у всьому світі це вже зроблено. Треба думати про поліпшення умов і правил, а також нові можливості щодо дистанційного режиму праці.

Італія спростила процедуру переходу на віддалені форми роботи: 6 місяців можна не узгоджувати такий формат роботи з профспілками, а також не укладаючи письмової угоди. В Україні така форма роботи виправдана ще й постійною небезпекою, пов'язаною з ракетними обстрілами. Важливо надати усіх видів допомоги, як фінансових, так і не фінансових, підприємствам малого та середнього бізнесу. Це допоможе розвинути віддалену роботу як ефективний і перспективний режим праці.

У Японії компаніям надають субсидії, які покривають 50% вартості установки обладнання, необхідного для дистанційної роботи. В Італії міністерством інновацій було створено вебсайт з поданням огляду вебінструментів, які дозволяють здійснювати віддалені роботи та навчання за їхньої максимальної доступності. Підприємствам малого та середнього бізнесу, а також приватним підприємцям необхідно надати безкоштовний та швидкий доступ до засобів зв'язку та обміну. Великі технологічні компанії, такі як Amazon Web Services, Cisco, Dropbox, Google, зараз надають тимчасовий безкоштовний доступ до своїх певних інструментів зв'язку та обміну (Пшик & ін., 2020).

Якщо формат дистанційної роботи неможливий, тоді треба виробити основні принципи зниження ймовірного зараження COVID-19 співробітників на робочих місцях, а в Україні ще й стратегію праці з урахуванням загрози обстрілів (обладнання бомбосховищ та укриттів). Слід зменшити кількість працівників у зміні або вибірково перевести хоча б частину працівників на віддалений формат роботи. Пам'ятати треба і про те, що існують

країни, де житлові умови не можуть гарантувати самоізоляцію та можливість дистанційної роботи.

Жителі Латвії, Мексики, Польщі, Словаччини та інших країн живуть за умов перенаселеності. Крім цього, 25% населення десяти країн, які входять до складу Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), не мають персональних комп'ютерів.

2. Вектор другий – захист постраждалих від пандемії та війни.

Стосовно людей і компаній слід запровадити адресні заходи у податково-бюджетній та фінансовій сферах. Залежно від держави та умов її економіки, слід звернути увагу на такі характеристики, як податки, субсидії та заробітну плату, грошові трансферти, страхування, соціальна допомога, кредити та позики. Слід пом'якшити умови там, де це можливо, надавши державну підтримку. Обов'язковий захід – це надання допомоги домашнім господарствам та компаніям.

Які конкретні заходи можуть бути здійснені у напрямі зазначеного вектора? Отже:

1) гарантувати оплачувану відпустку на період хвороби працівника та членів його сім'ї вкрай важливо. Це дозволить співробітникам залишатися в режимі самоізоляції, тим самим знижуючи ризик і швидкість поширення COVID-19. Слід розширити оплачувану відпустку через хворобу для нестандартних працівників, у тому числі й самозайнятих. Зазвичай самозайнятим не оплачують відпустку через хворобу. Покрити її можна лише за допомогою особистого страхування. Німеччина запровадила на законодавчому рівні стримування поширення інфекційних захворювань. Самозайняті можуть претендувати на допомогу із заміщення доходу;

2) пролонгувати оплачувану відпустку через хворобу або відмову від загальноприйнятих періодів, узгоджуючи їх з карантинними та медичними рекомендаціями. У Нідерландах оплачують відпустку через хворобу до 2 років. Зазвичай у США та Кореї роботодавці не повинні виплачувати зарплатню у разі хвороби. Але тепер у США, за новим законом про протидію коронавірусу, введено двотижневу оплачувану відпустку через

хворобу для тих, хто заразився вірусом COVID-19. В Австрії не потрібно надавати роботодавцям медичну довідку про хворобу, оскільки працівникам не рекомендується відвідувати клініки задля зниження ризику поширення вірусу;

3) забезпечити відшкодування доходу для працівників, які перебувають у карантині та не можуть працювати вдома. В Австрії та Німеччині законодавчо встановлено, що працівники, які перебувають на карантині й не можуть працювати вдома, перебуваючи у відпустці через хворобу, продовжують отримувати заробітну плату протягом певного терміну. У Великій Британії всі працівники гарантовано отримують виплати лікарняних листів. У Португалії – отримують допомогу у разі хвороби, еквівалентну заробітній платі.

4) підтримати працівників та сім'ї з дітьми. Польща та Словаччина, Австралія та Австрія надають державні послуги для догляду за дітьми, якщо батьки працюють.

3. Третій вектор – зменшення стресу фінансової системи та запобігання ланцюговій реакції.

Слід знизити відсоткові ставки, відкрити нові своп-лінії для зменшення стресу на ринках фінансів, надати додаткову ліквідність більшому колу країн зі сформованим ринком.

4. Четвертий вектор – план відновлення економіки. Слід докладно продумати, коли можна пом'якшувати введені обмеження. Робити це треба, орієнтуючись на поведінку вірусу та послаблення пандемії, а також враховуючи воєнний стан. На сьогодні навряд чи виникне сприятлива ситуація, але, як тільки з'являться перші ознаки стабілізації економіки, негайно треба запроваджувати заходи щодо підвищення попиту. Важливості набудуть фахові заходи стимулювання бюджету. За низької та контрольованої інфляції можна продовжувати м'яку грошово-кредитну політику. Країни з великими ресурсами мають стати донорами для країн, у яких ресурси обмежені або зовсім відсутні.

Підсумовуючи, зазначимо, що у нашому огляді ми приділили більшу увагу першим двом векторам, оскільки вони найбільше стосуються людського чинника.

Бібліографічні посилання

Бобух, І. М. (Ред.). (2018). *Національні та глобальні детермінанти економічного зростання України* : наукова доповідь. Київ: НАН України, ДУ „Ін-т екон. та прогнозув. НАН України”. <http://ief.org.ua/docs/sr/299.pdf>

Бондаренко О., & Співак І. (2019). *Торгівельні війни США і Китаю: наслідки для світової економіки*. https://expla.bank.gov.ua/expla/news_0110.html

Економіка Киргизької Республіки (2023). <https://kyrgyzstan.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/296-torgovelyno-jekonomichne-spivrobitnictvo-mizh-ukrajinoju-ta-kirgizijeju/ekonomika-kirgizkoyi-respubliki>

Міжнародний валютний фонд (н. д.). <https://mof.gov.ua/uk/mvf>

Пристай, Д. (2020). *Коронавірус економіки. Чи дійсно світ спіткає нова фінансова криза та як це вплине на Україну*. <https://suspilne.media/18905-koronavirus-ekonomiki-ci-dijsno-svit-spitkae-nova-finansova-kriza-ta-ak-ce-vpline-na-ukrainu/>

Пшик, Б. І., Зварич, М. С., Кашуба, Я. М., & Слобода, Л. Я. (2020). *Фінансова безпека домогосподарств в Україні: сучасні проблеми та механізм забезпечення*. Львів: СПОЛОМ.

Співробітництво України з міжнародними фінансовими інституціями (2023). <https://mfa.gov.ua/mizhnarodni-vidnosini/spivrobitnictvo-ukrayini-z-mizhnarodnimi-finansovimi-instituciyami>

У МВФ змінили прогноз впливу пандемії ковіду на світову економіку (2020). LB.UA. https://lb.ua/world/2020/10/13/468046_mvf_zminili_prognoz_vplivu_pandemii.html

УДК 316.6'334.3:159.9

Олена Суший,
*доктор наук з державного управління, доцент,
Інститут соціальної та політичної
психології НАПН України,
м. Київ*

Про травму та стійкість: чи робить сильнішим те, що не вбиває?

Е. Hobsbawm назвав двадцяте сторіччя „епохою крайнощів” (Hobsbawm, 1994). Але те, що мислитель може дозволити собі рефлексувати як „крайнощі”, для звичайних людей становить шерегу травмивних подій, що означають їх життєвий шлях: тотальні війни, глобальні та локальні кризи, санкціоновані державами геноциди, масові депортації та репресії, бездержавні народи, холодна війна під тінню грибоподібної хмари, терористичні загрози, техногенні катастрофи тощо (Márkus, Heller, Freddi, Noonan & Sharpe, 2007). Навіть якщо завзятий скептик зауважить, що всі ці події хоч і мають місце, але вони не відбуваються всі й одразу в одному й тому самому просторі і часі, для сучасників минуле сторіччя сприймається як сторіччя посттравматичне (Felman & Laub, 1992).

Дослідження травми є надзвичайно широкою й міждисциплінарною площиною, що об’єднує різні напрями концептуалізації її змісту, природи та сутності. Сучасні соціальні теорії та підходи репрезентують різні виміри травм, серед них: психотравма (S. Freud, van der Kolk), індивідуальна та колективна (К. Т. Erikson), масова (E. McInnes, A. D. Mason), національна (A. Neal, Z. Bauman, M. Shumai), соціокультурна (P. Sztompka, J. Alexander, R. Eyerman), історична (V. Volkan, M. Roth), обрана (V. Volkan), міжпоколінна (P. Kellermann, G. Hirschberger), постколоніальна (S. Durrant, S. Craps, G. Buelens) і навіть глобальна травма (Reeder & Gundogan), що дає підстави характеризувати травму як множинний феномен.

Оперування поняттям „травма” для позначення екстраординарних досвідів та пов’язаних з ними переживань як в особистому житті людей (психічна травма або психотравма), так і колективних переживань цілої групи людей (індивідуальна та колективна

травма) потребує, на наш погляд, увиразнення соціального та психологічного змісту цього терміна.

Діалектичний характер травми, зазначають Escueta & Butterwick, що поєднує особливості і властивості як „психічної травми”, тобто вплив, який завдає конкретній людині важкий чи винятковий досвід, так і „соціальної травми”, яка передбачає, що певний історичний процес може зачепити все населення, увиразнює термін „психосоціальна травма”. Термін „психосоціальна травма” передбачає, з одного боку, що травма безпосередньо пов’язана з конкретним досвідом кожної людини, тобто зумовлюється її соціальним станом, ступенем залученості у подію, іншими особистісними характеристиками та досвідом, що, зрештою, зумовлює вплив травми на людину та можливості її опанування. З іншого боку, говорячи про психосоціальну травму, мається на увазі, що, по-перше, травма, яка вражає людей, здійснена соціально, тобто вона закорінена не в індивідуумі, а в соціумі; і по-друге, природа травми живиться та підтримується у відносинах між індивідом та суспільством через та за посередництва різних інституцій, груп та окремих осіб (Escueta & Butterwick, 2012). Іншими словами, у визначення терміна „психосоціальна травма” закладено припущення, що травматичний досвід ніколи не буває по-справжньому індивідуальним: група або спільнота зазвичай зазнають впливу цього досвіду (Martín-Baró, 1989).

Останнє уточнення істотно посилює розуміння травми як множинного феномену, що часом випускається з поля зору не лише під час трактування її психологічної та соціальної природи, але й у більш широкому фокусі, а саме – як соціально-психологічний стан масової (колективної) свідомості, що відкриває можливість для оцінювання ефектів травматичного досвіду, що сягають метарівня функціонування соціуму та впливають на його збереження, цілісність, згуртованість та відтвореність.

Згідно з нашою гіпотезою, травматичний досвід не розчиняється й не спливає з часом, а накопичується, і кожна наступна травмівна подія, нашаровуючись на попередній травматичний досвід, помножує його травмівний вплив. Переплетення різних часових й просторових травматичних досвідів становить невидиму

сміслову основу (шар) буття як окремої людини, яка все життя шукає сенс свого існування у відповідях на питання: „Що я можу знати?“, „Що я повинен робити?“, „На що я можу сподіватися?“, так і опановується від покоління до покоління у питаннях „Хто ми?“; „Що важливо для нас?“ і „Якими принципами керуємося (насправді)?“ спільнотою, яка визначає сенс свого буття як нація і держава. Мається на увазі не трансгенераційна передача травми, коли неопрацьовані травми минулого передаються нащадкам від покоління до покоління. Йдеться про метарівень травми, як динамічний фрагмент масової (колективної) свідомості, та соціетальну динаміку травми, як особливий соціально-психологічний стан масової (колективної) свідомості, що викарбовує обриси великої соціальної спільноти як нації і держави у вимірах спільної (колективної) ідентичності, соціальних установок та цінностей, інституційних утворень і практик.

Говорячи про психосоціальну травму, мають на увазі, що якийсь історичний процес може торкнутися всього населення. Однак коли соціум упродовж кількох поколінь перебуває в ситуації постійного деструктивного, руйнівного зовнішнього впливу незалежних від нього обставин, до яких змушений пристосовуватись усіма можливими способами, він здатен продукувати єдину правильну життєву стратегію, а саме – вижити за будь-яку ціну.

Наша стійкість, в усіх сенсах цього слова, і вражаючі для цивілізованого світу ознаки стійкості, що демонструють українці в умовах довготривалої широкомасштабної російської агресії, багато в чому зумовлені нашими навичками та здатністю виживати у надскладних турбулентних умовах, що загартувалися роками, десятиріччями, й цілими поколіннями. Завдання жити та вижити, у прямому та переносному сенсі, стало життєвою філософією та магістральною стратегією не для одного покоління українців. У цьому наша сила. Але й наша слабкість.

„Те, що нас не вбиває, робить нас сильнішим” – ця теза могла б бути гаслом не для одного покоління. Якби не одне „але” – не можна весь час виживати, це виснажує та руйнує зсередини. Чимало хворобливих вад розвитку українського суспільства і держави: корупція, кумівство, неформальні домовленості або просто –

„договорняки”, подвійні стандарти на всіх щаблях – це все інституціоналізовані стратегії виживання, зведені до рівня державної політики та суспільних практик. Це – червона доріжка гібридного режиму, на цьому побудований політичний популізм, цим чудово користуються політтехнологи. Ця стратегія, зведена у ранг неформальної ідеології в країні-агресорки, забезпечила трансформацію Homo sovieticus в Homo postsovieticus і, зрештою, – у Homo putinicus. Для нас цей принцип може стати смертельно небезпечним у ситуації, коли питання „бути чи не бути” є екзистенційним питанням існування нації і держави.

Коли час від часу в ЗМІ з’являються повідомлення від речників країни-агресорки, що буцімто СВО послідовно досягає своїх цілей, стає моторошно через те, що у довгостроковій перспективі так може бути, оскільки йдеться не тільки про захоплені та спустошені території, зруйновану інфраструктуру та щоденні людські втрати. Це – наші люди, переважно жінки та діти, що покинули Україну, втікаючи від війни (6–8 млн біженців, багато з яких не повернуться), це – вбиті та покалічені наші хлопці, які ніколи не стануть батьками (зібраний генетичний матеріал не заповнить дитинства, проведеного з батьком), це зросійщення та штучна зміна етнокультурного складу (заселення) окупованих територій, це – викрадені діти. Але найстрашніше – що це також ми самі і наші інституційні патології, дбайливо зрощені та віплекані формальними та неформальними практиками, що нікуди не поділися й не припиняють нищити країну зсередини на радість країні-агресорці.

Для України ця війна – на виживання. Для країни-агресорки – на виснаження та вичікування. Чи зможемо ми протистояти не тільки ворогові, а й самим собі – питання, на яке я наразі не маю відповіді.

Бібліографічні посилання

Escueta, M., & Butterwick, S. (2012). The power of popular education and visual arts for trauma survivors’ critical consciousness and collective action. *International Journal of Lifelong Education*, 31 (3), 325–340. <https://doi.org/10.1080/02601370.2012.683613>

Felman, S., & Laub, D. (1992). *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis and History*. Routledge. <https://doi-org.ezproxy.library.sydney.edu.au/10.4324/978020370032>

Hobsbawm, E. (1994). *Age of extremes the short twentieth century 1914–1991*. London: Michael Joseph.

Márkus, G., Heller, A., Freddi, J., Noonan, M., & Sharpe, M. (2007). Trauma, history, philosophy. *With feature essays*. Newcastle: Cambridge Scholars Pub.

Martín-Baró, I. (1989). Political violence and war as causes of psychosocial trauma in el Salvador. *International Journal of Mental Health, 18 (1)*, 3–20. <http://www.jstor.org/stable/41344526>

УДК 323.2:316.3:355.01(470+571):477)

В'ячеслав Яремчук,
*доктор політичних наук, доцент,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ*

Громадянське суспільство України в умовах широкомасштабної російсько-української війни (актуальні тренди трансформації)

Об'єктом аналізу розвідки є громадянське суспільство (ГС) України, яке ми уявляємо як необхідну складову й гарантію демократичного розвитку держави, як виразника та захисника інтересів і прагнень різноманітних соціальних груп та громадян, що проявляється у функціонуванні багатоманітних добровільних недержавних об'єднань (організацій).

Варто зазначити, що, незважаючи на позитивні тенденції у розвитку громадянського суспільства в Україні, рівень громадянської активності українців тривалий час помітно поступався показникам країн розвинутої демократії. Так, згідно з результатами проєкту „Європейське соціальне дослідження” (2005 р.), у якому було проаналізовано 24 країни ЄС, наприклад, у Фінляндії (вона певною мірою нагадувала Україну, адже майже 700 років перебувала у бездержавному стані) брали участь у роботі громадських організацій і об'єднань понад 35% громадян. Подібний показник в Україні на той час був у 5 разів меншим (у межах 6%) (Головаха & ін., 2006). Наведений розрив унаочнює і те, що на початку ХХІ ст. Фінляндія стала одним зі світових лідерів за якістю життя (рейтинг „Кращі країни світу”), а згідно з даними неурядової організації „Міжнародна прозорість” (Transparency International) щодо „Індексу сприйняття корупції” займала 1–2 позиції (Україна – за межею 70-ї позиції) (Васильєв & ін., 2013).

Зрозумілими видаються і причини такого еталонного стану Фінляндії, яка, безумовно, є прикладом для наслідування

Україною. В основі цих успіхів ми бачимо як наслідок відповідної державної політики, так і досягнення певної якості самого суспільного організму, просякненого почуттям громадянськості – усвідомлення кожним громадянином своїх прав і обов’язків щодо держави і суспільства, почуття відповідальності за їхній стан, наявність таких визрілих рис, як активність та цілеспрямованість, почуття солідарності, визнання належності до соціального масиву („Ми”), здатність до взаємодії з іншими заради спільних цілей, підпорядкування приватних інтересів загальним тощо.

Який же стан ГС України був напередодні широкомасштабної російсько-української війни? Виявилося, що після помітного сплеску активності, особливо після перемоги Революції гідності, структуроване суспільство в Україні і далі діяло за інерцією, значно відстаючи у реагуванні на ті виклики, що поставали перед країною і суспільством. Так, станом на 2018 р. понад 85% громадян країни не були членами жодних громадських об’єднань (Зайченко, 2018). Були помітними і відверті проблеми, які підривали розвиток ГС. Серед них – слабкий зв’язок громадських організацій (ГО) з громадами, відсутність солідарності, висока конфліктність й конкуренція, непрозоре фінансування, надмірна залежність від донорів (*2020 Індекс сталості*, 2021). Значна частина ГО мала фіктивний характер, існуючи „на папері”. Набула поширення практика заснування „кишенькових” ГО при органах влади, партіях, політико-економічних груп з метою реалізації корупційних схем або створення монополії в окремих сферах діяльності.

Згадані проблеми були відомі. Зокрема, на їхнє розв’язання були спрямовані загальнодержавні програми „Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки” та „Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки”. Їхньою метою було створення умов для комплексного вирішення завдань у сфері розвитку громадської ініціативи та самоорганізації, формування та діяльності інститутів громадянського суспільства, налагодження партнерської взаємодії між ними та органами державної влади і місцевого самоврядування, створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку організацій ГС та ін.

Однак основні заходи у цій царині до 2022 р. не були втілені в життя. Для цього не вистачало як ресурсів держави (фінансових, кадрових та ін.), так і політичної волі правлячої еліти щодо утвердження нового (партнерського) формату у взаєминах з ГС. До значних трансформацій, застосування кращого світового досвіду було неготове і саме ГС, і його функціонери та активісти (недостатній рівень мотивації, фахової підготовки тощо). Як справедливо відзначалося з цього приводу на одному з форумів експертів („Громадянське суспільство та громадяни: старі проблеми, нові виклики і перспективи. Публічна дискусія”; 2019 р.), розвитку ГС заважало „небажання брати безпосередню участь у діяльності громадських організацій і різних соціальних ініціативах”, що було наслідком як поширених настроїв патерналізму, так і низького рівня взаємної довіри громадян (*Громадянське суспільство сьогодні*, 2019).

Розуміючи наявні проблеми, експертне середовище було не лише впевнене у необхідності подальшої трансформації ГС України, але й мало певні напрацювання у цій царині. Зокрема, на переконання керівника ІСАР „Єднання” В. Шейгуса, ГС являло собою далеко не „прошарок” між владою та громадою, який вирішував функцію контролю і взаємодії з органами державної влади. Це було масштабне активне соціальне явище, поле об’єднання й самоорганізації для розв’язання проблем, комунікації і об’єднання ресурсів різних секторів. Багатоманітне середовище ГС (різні структурні ланки, типи й історія організацій), як зазначав директор Міжнародного фонду „Відродження” О. Сушко, актуалізувало потребу у розвитку діалогової культури, парадигми соціального партнерства тощо (*Громадянське суспільство сьогодні*, 2019).

Натомість, починаючи з 24 лютого 2022 р., вибуху широко-масштабної російсько-української війни, на порядок денний ГС України, як і країни в цілому, повстали цілком нові, досить звужені завдання – виживання, адаптації, пошуку нових можливостей щодо безпеки, яка набула масштабів національної катастрофи. Як зазначалося у звіті місії ООН, станом на червень 2022 р. в Україні було понад 6 млн внутрішньо переміщених осіб (ВПО), понад 5,3 млн осіб стали біженцями, близько 16 млн громадян

опинилися в зоні гуманітарної катастрофи (*Близько 16 мільйонів українців, 2022.*). Згідно з результатами соціологічного дослідження, проведеного за підсумками першого року війни у грудні 2022 р., війна торкнулася практично кожної української родини. Понад 52% українців зазначили, що члени їхніх родин, родичі були мобілізовані або пішли добровольцями до сил оборони, близько 10% – загинули або були поранені; 53% – вимушені були розлучитися з членами своїх родин; 52% потерпали від побутових негараздів (*Onip агресору, 2023*).

Початок широкомасштабного вторгнення став серйозним викликом для організацій ГС, які були вимушені у короткий термін кардинально переформатувати свою діяльність, виходячи з пріоритетів держави і суспільства. Відтепер головна увага з-понад 160 тис. різноманітних неурядових організацій, найбільш масовий сегмент з яких становили ГО (96 тис.), була прикута до мобілізації зусиль у відбитті небезпечної навали, допомоги ЗСУ, забезпеченні функціонування оборонної та цивільної інфраструктури, наданні захисту вразливим соціальним верствам, жертвам війни, ВПО (допомога в евакуації, розв'язання соціально-побутових проблем, сприяння у виїзді за кордон, надання психологічної, правової та інформаційної підтримки), документуванні воєнних злочинів тощо. Підсумкове дослідження „Громадянське суспільство України в умовах війни – 2022” зафіксувало, що провідним напрямом для 77% ГО (гуманітарно-соціального спрямування, об'єднань за інтересами, екологічного захисту, правозахисних та інфраструктурних організацій) стала допомога в обороні країни (*Громадянське суспільство України в умовах війни, 2023*).

Унаслідок такої переорієнтації відбулося згортання інших напрямів діяльності (освіта, культура, спорт, екологія, правова допомога, соціальне підприємництво, наукові і аналітичні дослідження тощо). Розуміючи нагальну потребу міліарного спрямування, ГО планували відновити свої довоєнні проєкти у більш сприятливих умовах. Водночас самі ГО у цей час були вимушені долати істотні труднощі. Серед них – неможливість реалізовувати попередні проєкти, різке скорочення обсягу та джерел фінансування, втрата організаційної та кадрової стабільності, релокація до

безпечніших регіонів України чи за кордон, безпекові ризики тощо. Особливу проблему становили виклики психологічного характеру („вигорання”, невпевненість у майбутньому). Первинний аналіз засвідчив, що на початку широкомасштабної війни близько половини ГО, які не перебували на лінії бойового зіткнення, продовжили реалізацію своїх традиційних проєктів, понад третини – лише частково. Тим не менше, більшість ГО заявила про себе як про стійкі інституції, здатні адаптувати свою діяльність до умов війни, створювати нову якість соціальних послуг, бути рушієм важливих суспільно значимих інновацій.

Війна внесла істотні корективи і в процес появи нових організацій ГС. Так, особливістю 2022 р. стало те, що в Україні різко (майже у два рази) зменшилася кількість появи нових ГО. З іншого боку, лише за 10 місяців 2022 р. державну реєстрацію отримало 6,4 тис. благодійних організацій (БО), перевершивши показники попереднього року у майже 8 разів (*Громадянське суспільство України в умовах війни.*, 2023). Останнє, як відзначали експерти, було свідченням мобілізації громадянського суспільства на відсіч ворогу, бажанням надати ефективну і швидку допомогу ЗСУ та мирному населенню.

Величезні масштаби війни, гуманітарна катастрофа, яка охопила мільйони українців, виявили неспроможність діючих соціальних інститутів справлятися з напливом проблем. Це призвело до того, що розв’язання значної частини з них лягла на плечі громадянського суспільства, його інституцій – офіційно зареєстрованих організацій та численних ініціативно виниклих об’єднань індивідів, а також спонтанних дій окремих осіб, призвівши до вибуху волонтерського та благодійного рухів, які охопили всі регіони України. Швидке розгортання організацій цього напрямку стало прикладом для самоорганізації суспільства, каналом акумуляції ресурсів мільйонів громадян в ім’я спільної мети. Уже у перші дні війни була сформована ефективна логістика діяльності БО, спрямована на допомогу силам оборони. Вона включала як моніторинг потреб, акумуляцію коштів, придбання та доставку в Україну високотехнологічної техніки та зброї, так і швидку передачу допомоги безпосередньо військовим частинам. Вже у перші тижні війни волонтерський рух України трансформувалася з

рівня, який нагадував стихійну самоорганізацію активістів та груп, до централізованого системного руху, який у своїй діяльності оперував сучасними інструментами логістики та менеджменту. Відповідні настрої українського суспільства відображали і оперативні соціологічні дослідження. Одне з них (березень–квітень 2022 р.) зафіксувало, що майже половина громадян країни (постійно чи спорадично) займалася волонтерством (*Суспільно-політичні погляди в Україні, 2022*).

Головним донатором (жертводавцем) на оборонні потреби України стало українське суспільство. Через БО (серед них найпотужніші – „Повернись живим”, „Фонд Сергія Притули” та ін.) з початку „великої війни” українці переказали на потреби оборони України (станом на травень 2023 р.) 54,6 млрд грн (*Ціна перемоги, 2023*), що в разі перевищувало пожертви з боку приватних компаній та банків. За перші два найбільш критичні місяці російсько-української війни саме на структури ГС припадало понад 80% гуманітарної допомоги, яка надійшла до України з-за кордону (*Військові адміністрації, 2022*).

Ефективні дії організацій ГС в умовах широкомасштабної війни підтвердили не лише їхній нерозривний зв'язок з широкими верствами українського народу, а й значний позитивний вплив на суспільні настрої, консолідацію та мобілізацію українських громадян на відбиття смертельно небезпечного ворога, що супроводжувалося зростанням довіри до держави та соціальних інститутів, одного з ключових факторів досягнення перемоги.

Ці тенденції були зафіксовані у спільному соціологічному дослідженні Фонду „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва та Центру Разумкова у серпні 2022 р., що умовно підбило підсумок перших пів року російсько-української війни. На той час рівень довіри суспільства до волонтерських організацій зріс до 77% (4-та позиція у рейтингу довіри серед державних органів і соціальних інститутів), ГО – до 44% (8-ма позиція). Загальний позитивний баланс рівня довіри до згаданих соціальних інститутів, порівняно з 2021 р., зріс у 1,5–4 рази (*Довіра до держави, 2022*).

Позитивна динаміка довіри до ОГС зберігалася і у 2023 р. Так, близько 41% громадян вважали, що, окрім Сил оборони України,

всього українського народу, основний внесок у відбиття російської навали у перші місяці війни зробили волонтери, найбільш патріотичні громадяни (*Символи, події та особистості*, 2023). Ця довіра трансформувалася у стійкий ресурс, перетворивши ГО на перспективний канал рекрутування політичної еліти України. Вже влітку 2023 р. представникам ГС були готові довірити владу після перемоги 42% громадян (друга позиція після військових – 51%) (*Оцінка громадянами ситуації в країні*, 2023).

В умовах стабілізації ситуації в діяльності організацій ГС уже на зламі 2022–2023 рр. дедалі відчутніше почала проявлятися тенденція переходу до програм, пов'язаних з мирною відбудовою країни. Останнє зумовило активізацію діяльності інфраструктурних ГО (Міжнародний фонд „Відродження”, ІСАР „Єднання”, ЦЕДЕМ та ін.), які спеціалізувалися на питаннях розбудови демократії в Україні, розвитку громадянського суспільства, наданні організаційно-методичної допомоги його інститутам, формалізації громадської ініціативи, налагодженні партнерських відносин між громадянським суспільством і владою. Сферою їхньої діяльності стала допомога у налагодженні кооперації ГО, міжсекторальної співпраці, освоєнні нових інструментів для покращення ефективності діяльності – франдрейзинг, соціальне замовлення, покращення комунікації та використання коучингу, поєднання оперативного та довгострокового планування, поглиблення міжнародного співробітництва з метою адвокації України, зміцнення міжнародної коаліції, сприяння у євроінтеграції тощо.

Згадані напрацювання щодо участі організацій ГС у відновленні країни, створення нової якості життя широко втілювалися у життя. Так, уже у 2023 р. ГО брали участь у 22 сферах відновлення країни (створення інформаційних систем та реєстрів, відкриття аналітичних центрів та координаційних експертних майданчиків для супроводу відновлення, підготовка аналітичних планів та навчальних програм, залучення мешканців громад до планування і участі у відновленні, адаптація ветеранів тощо) (*Дослідження ініціатив у сфері повоєнного відновлення*, 2023). Як відмічалось експертами, ГС було готове до реалізації не менше 25% всіх проєктів, які надавалися країні міжнародними донорами, стати

надійним партнером для всіх 1469 об'єднаних територіальних громад у розробці і реалізації місцевих програм комплексного відновлення (URC, 2023).

Значну роль організації ГС відіграли і у сфері продукування позитивного іміджу України на міжнародній арені. Зокрема це було відображено на Міжнародній конференції з питань відновлення України у Лугано (Швейцарія, липень 2022 р.), Лондонській конференції відновлення України (червень 2023 р.), які засвідчили про велику довіру до нашої країни, її вірність принципам демократії, спроможності перемогти у війні.

Загалом початок широкомасштабної війни у 2022 р. погіршив середовище ГС в Україні, зокрема за такими індикаторами, як право на приватність, державна допомога, доступ до фінансування, безпека та ін. Попри це заходи держави щодо підтримки „третього сектору”, зміни законодавчої бази, включаючи ухвалення на початку 2023 р. „Плану заходів до 2024 року щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки” у поєднанні з ініціативою та самоорганізацією широких верств суспільства, надали потужного імпульсу подальшому розвитку ГС, яке заявило про себе як про надійну опору держави, ЗСУ та мільйонів громадян, які опинилися у скрутні через війну.

Зростаючий авторитет і вага організацій ГС, виявлені в умовах російсько-української війни, їхня здатність до адаптації та саморегуляції, перетворення в органічного повноправного суб'єкта національного життя, одну з ключових ланок збереження країни як демократичної, соціальної, правової держави обґрунтовано вказували на те, що становлення ГС в Україні у його розвинутих формах відбулося. ГС засвідчило високий рівень своєї інституційної спроможності, чому сприяли не лише віра українців у перемогу, їхня згуртованість навколо соборницьких ідеалів, а й здобутки розвитку України за роки державної незалежності, успішної (хоча і далеко не завжди послідовної) політики держави, спрямованої на підтримку громадської ініціативи.

Нині на порядку денному є як подальший розвиток ГС, застосування практичного досвіду, отриманого упродовж воєнних лихоліть 2022–2023 рр., так і формування його нової якості –

культури громадянськості (з такими усвідомленими характеристиками його первинної ланки на рівні індивідів, як набуття ними автономно-суверенного статусу, прихильності до ліберальних цінностей, відкритості, політичної активності, прагнення до суспільного блага), що має позитивно впливати на розвиток громадянської активності, самоорганізації на різних рівнях, реального впливу громадян на діяльність влади, а в цілому – створити сприятливі умови для консолідації всього суспільства у відповідь на виклики, які постають перед державою. Перспективи розвитку ГС України, його інститутів залежатимуть від врахування низки проблем, освоєння нових горизонтів діяльності, що мають забезпечити досягнення перемоги у російсько-українській війні, подальший динамічний розвиток держави і суспільства під час мирної відбудови, продовження курсу реформ, перетворення України на конкурентоспроможну європейську державу.

Бібліографічні посилання

2020 Індекс сталості організацій громадянського суспільства. (2021). Агентство США з міжнародного розвитку, Бюро з питань демократії, конфліктів та гуманітарної допомоги, Український незалежний центр політичних досліджень. https://drive.google.com/file/d/1QGzzMczF56w8Vv_sIjSsvw9wBhRULyK/view

Близько 16 мільйонів українців потребують гуманітарної допомоги – ООН. (2022, 30 червня). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3518714-gumanitarnoi-dopomogi-nini-potrebut-majze-16-mln-ukrainciv-oon.html>

Васильєв, Г. Ю., Воднік, В. Д., Волянська, О. В., & ін. (2013). *Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку*. Харків: Право.

Військові адміністрації отримують менше 20% від усієї гуманітарки в Україні, – Офіс Президента. (2022, 4 травня). Delo.ua. <https://delo.ua/uk/politics/viiskovi-administraciyi-otrimuyut-mense-20-vid-usijeyi-gumanitarki-v-ukrayini-ofis-prezidenta-397047/>

Головаха, Є., Горбачик, А., & Паніна, Н. (2006). *Україна і Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Громадянське суспільство сьогодні: довіра – висока, активізму – поменшало, але активні стали ще активнішими. (2019, 19 жовтня). Фонд

„Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва. https://dif.org.ua/article/gromadyanske-suspilstvo-sogodni-dovira-visoka-aktivizmu-pomenshalo_2

Громадянське суспільство України в умовах війни. (2023). КМІС. <https://ednannia.ua/attachments/article/12447/pdf>

Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги. (2022, 15 вересня). Фонд „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва, Разумков Центр. <https://dif.org.ua/uploads/pdf/1851886569643e9639568ef4.85152060.pdf>

Дослідження ініціатив у сфері повоєнного відновлення. (2023, 21 липня). КМІС. https://ednannia.ua/images/Master_version_UKR_Rebuilding.pdf

Зайченко, С. (2018, 13 квітня). *Громадянське суспільство України: цифри і факти.* Європейський простір. <https://europostir.org.ua/stories/133521>

Опір агресору, волонтерство, обстріли інфраструктури: як повномасштабна війна вплинула на життя українців. (2023, 24 лютого). Фонд „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва. <https://dif.org.ua/uploads/pdf/2005394607643dac7fea2797.37532999.pdf>

Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади. (2023, 26 липня). Разумков Центр. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r>

Символи, події та особистості, які формують національну пам'ять про війну з Росією. (2023, 8 травня). Фонд „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва. https://dif.org.ua/article/simvoli-podii-ta-osobistosti-yaki-formuyut-natsionalnu-pamyat-pro-viynu-z-rosieyu#_Toc134379507

Суспільно-політичні погляди в Україні: 30 березня – 2 квітня. (2022). Соціологічна група „Рейтинг”. https://iri.org.ua/sites/default/files/editor-files/2022_April_Survey_UA.pdf

Ціна перемоги. Які благодійні фонди зібрали найбільше донатів на ЗСУ – велике дослідження. (2023, 28 травня). NV. https://biz.nv.ua/ukr/economics/skilki-zvichayni-ukrajinci-zadonatili-na-zsu-yaki-blagodiyni-fondizibrali-naybilshe-50327840.html?code=3e0df9fe-bfe1-4a7f-876e-bb34d9a997eb&fbclid=IwAR2xz_vtiRal72K61Op_wx7BARRwAF6eVZW-NnTlqSfVJE6W7Y38UM2WEDI

URC: Максим Лаціба про роль громадського суспільства у відновленні України. (2023, 20 червня). УНЦПД. <http://ucipr.org.ua/ua/novyny/ukraine-recovery-conference-maksim-latsiba-pro-rol-gromsuspilstva-u-vidnovlenni-ukrajini>

УДК 323.2:316.3:355.01(470+571):477)

Алла Шаповалова,
*кандидат політичних наук, доцент,
Таврійський національний університет
імені В. І. Вернадського,
м. Київ*

Роль громадянського суспільства в політичному розвитку України під час російсько-української війни

Російсько-українська війна триває вже майже десятиліття і є визначальною сторінкою в сучасній геополітичній історії. Громадянське суспільство, яке охоплює різноманітні масові організації, активістів і неурядові організації, відіграє багатогранну роль під час війни. Його вплив на політичний розвиток України під час війни є досить вагомим, слугуючи як каталізатором змін, так і оплотом стійкості проти зовнішнього тиску. Розуміння ролі громадянського суспільства в контексті російсько-української війни є необхідним щодо багатовимірної динаміки політичного ландшафту України.

Окрім владних структур, організації громадянського суспільства виступають життєво важливими посередниками між урядом і населенням, сприяючи прозорості, підзвітності та громадській активності. Їхні ініціативи охоплюють різноманітні сфери, починаючи від розподілу гуманітарної допомоги та соціально-економічної підтримки до адвокації реформ, спрямованих на зміцнення демократичних інститутів.

Метою цієї публікації є висвітлення ролі громадянського суспільства в політичному розвитку України під час російсько-української війни та його вагомості під час повоєнної відбудови. У дослідженні нами було використано метод спостереження, метод аналізу та синтезу для виділення особливо важливої інформації, індуктивний та дедуктивний методи для розпізнавання закономірностей та особливостей теми, над якою працюємо. Усі зазначені методи допомогли нам отримати чітку та вичерпну картину

того, яким чином громадянське суспільство розвивається в умовах війни та впливає на політичний розвиток нашої держави.

Почнемо з того, що громадянське суспільство втілює колективну сферу за межами уряду та комерційних секторів, охоплюючи різноманітний набір організацій, груп та осіб, об'єднаних спільними інтересами, цінностями чи цілями. Воно діє незалежно від держави та ринку, часто керуючись громадською активністю, захистом суспільного добробуту та прагненням до спільних справ. Ця обширна галузь охоплює некомерційні організації, масові рухи, групи захисту інтересів, релігійні установи, культурні асоціації тощо. За своєю суттю громадянське суспільство є життєво важливим посередником між державою та громадянами, сприяючи інклюзивності, представництву та соціальній згуртованості всередині нації.

Роль громадянського суспільства в державі багатогранна та динамічна, адже діє як важливий механізм стримування та рівноваги, притягуючи уряди до відповідальності за їхні дії та політику, одночасно відстоюючи права та інтереси різноманітних спільнот. Завдяки своїй адвокаційній діяльності громадянське суспільство часто виступає каталізатором соціальних змін, стимулює реформи та кидає виклик суспільним нормам для створення більш справедливого суспільства (Кононенко, 2023, с. 71–72). Крім того, організації громадянського суспільства часто заповнюють прогалини в державних послугах, надаючи необхідну допомогу, підтримку та ресурси маргіналізованим групам, тим самим доповнюючи зусилля уряду щодо вирішення суспільних потреб.

У контексті України громадянське суспільство відіграє важливу роль, особливо в умовах російсько-української війни. Їхня роль виходить за межі безпосередньої допомоги й охоплює захист прав людини, демократичних цінностей і національного суверенітету, виступаючи потужною силою у формуванні політичного розвитку України в умовах складного геополітичного ландшафту. Зазначимо, що повномасштабна війна, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, спонукала українське громадянське суспільство реагувати на нові виклики. Непередбачувана ситуація змусила громадські організації оперативно адаптуватися до вели-

кого обсягу термінових потреб, що у багатьох випадках перевищували можливості держави. Активність українського громадянського суспільства, особливо у підтримці євроінтеграційних процесів, здобула визнання на міжнародному рівні. Навіть у сучасних складних умовах організації продовжують свою діяльність.

Складна суспільно-політична ситуація змусила громадянське суспільство не лише стати єдиним механізмом, але й перебрати на себе значно більші функції, ніж це буває зазвичай. Громадянське суспільство України активно взаємодіє з урядом, його роль виходить за межі традиційних функцій створення законів, сприяння їх прийняттю та допомоги у виконанні. Це також посередник між урядом і громадянами, спрямований на поліпшення якості життя та виконання безлічі інших завдань. На нашу думку, після початку повномасштабної російської агресії у 2022 році українська влада взяла на себе більше обов'язків у захисті своїх громадян. Громадянське суспільство стало ключовим гравцем, на якого населення сподівається більше, ніж у звичайних умовах в інших країнах. Згідно з дослідженнями Інституту аналітики і адвокатури: „...повномасштабна війна призвела до змін у роботі громадських організацій. Тепер вони більше співпрацюють, ніж конкурують одна з одною. Це простежується в зростанні спільних ініціатив для допомоги українському суспільству, і в боротьбі з агресором. Війна також вплинула на роботу громадських організацій і те, як їх сприймає суспільство. Тепер українці більше сподіваються на уряд і на один одного через особисті зв'язки і структури громадянського суспільства, і ці очікування зростають” (Мигаль, 2023).

Як бачимо, вплив громадянського суспільства на політичний розвиток України в умовах російсько-української війни є глибоким і багатограним. Ці неурядові актори слугують каталізаторами змін, формуючи політичний ландшафт країни кількома основними способами.

По-перше, громадянське суспільство відіграє важливу роль у розвитку та зміцненні демократичних цінностей серед складної парадигми війни. Ці організації постійно ратують за прозоре управління, підзвітність і захист прав людини, виступаючи в ролі

сторожових псів, щоб оскаржити дії уряду, які підривають ці принципи. Посилоючи голоси громадян і сприяючи інклюзивній участі, громадянське суспільство сприяло стійкості демократичних інститутів в Україні.

По-друге, роль громадянського суспільства у забезпеченні нашої перемоги не можна недооцінювати. Серед таких організацій слід виокремити: „Армія SOS”, котра підтримує українське військо з 2014 року, „Народний Тил”, „Українська Жіноча Варта”, „HEROU”, „Help Army”, „Ініціатива Е+” та ін. Усі вони активно допомагають нашому війську стримувати ворога та надавати всю необхідну допомогу. Окрім того, це також діє на політичний дискурс, адже показує суспільству не лише самовідданість, але й симбіоз дій держави та громадян (*Перелік організацій та фондів, 2022*).

Значимо, що організації громадянського суспільства відіграють ключову роль у наданні необхідної гуманітарної допомоги, допоміжних послуг та захисту інтересів внутрішньо переміщених осіб та постраждалих громад. Їхня здатність мобілізувати ресурси, координувати зусилля з надання допомоги та задовольняти потреби вразливих верств населення полегшила деякі людські страждання, спричинені війною, тим самим сприяючи соціальній стабільності та стійкості. Серед значної кількості цих організацій, задля наочності згадаємо такі: „ЄДопомога”, Благодійний фонд „Щаслива дитина”, „Співдія”, БФ „У матусиних долонях” та ін.

Велику увагу громадянське суспільство приділяє і питанню відновлення. Як зазначає Інститут аналітики і адвокації, після початку повномасштабної агресії громадські організації активно розпочали працювати на різних рівнях для розв’язання проблем, що виникли у країні. Наголосимо, що „Антикорупційний штаб” створив проєкт „Карта руйнувань і відновлення”, де збирається інформація про пошкоджені об’єкти та роботи з відновлення. В той же час, Київська школа економіки та інші українські організації запустили проєкт „Росія заплатить” для фіксації збитків, завданих Україні. Слід також зазначити, що коаліція RISE Ukraine спільно з державними органами створила національну цифрову екосистему для підзвітного управління відбудовою DREAM, яка допомагає відслідковувати реконструкційні проєкти.

У цьому аспекті цікавим видається дослідження Міжнародного фонду „Відродження”, де, власне, акцентувалося питання того, як громадянське суспільство бачить свою роль у відновленні України (*Якісне дослідження, 2023*). Згідно з наданим звітом, громадський сектор розглядає відновлення України як комплексний процес, що включає три ключові аспекти: перш за все, відновлення фізичної інфраструктури; також важливою є реабілітація людських ресурсів, включаючи повернення біженців та допомогу постраждалим від війни; і, нарешті, створення умов для їхнього розвитку, яке включає гарантування безпеки, відродження економіки та добробуту, доступ до якісної освіти й медичних послуг, а також захист прав людини. Не менш важливим є відновлення зв'язків – як соціальних, економічних, так і міжнародних. Ці три аспекти взаємопов'язані, і відновлення має відбуватися на місцях, враховуючи потреби людей, для підвищення спроможності та потенціалу громад.

Безперечно, громадський сектор відіграє значну роль у процесах відновлення і може виявлятися у різних формах: у формі партнерства – наданням експертної підтримки та реалізації проєктів; через моніторинг – контроль за прозорістю та етичністю використання коштів; а також шляхом адвокації інтересів громад, висвітлення інформації та поширення усвідомлення (Оберенко, 2023).

І насамкінець, громадянське суспільство фактично стало нашою дієвою та ефективною зброєю, що особливо важливо в період довготривалої війни на виснаження. Громадські організації і надалі активно об'єднуються, організовуються, створюють мережі і тісно комунікують з державою, з органами державної влади.

Отже, російсько-українська війна підтверджує незамінну роль громадянського суспільства у формуванні політичного розвитку та впливу на подальшу відбудову країни. Завдяки адвокації, моніторингу, мобілізації громадян, гуманітарній допомозі та міжнародній участі організації громадянського суспільства слугують опорами стійкості, сприяючи розвитку демократичних цінностей, захищаючи права людини та пом'якшуючи вплив війни на постраждалі громади. Їхня активна участь, незважаючи на склад-

ності та виклики війни, підкреслює ключову роль громадянського суспільства у впливі на політику, сприянні підзвітності та підтримці демократичних прагнень у бурхливих геополітичних обставинах.

Бібліографічні посилання

Кононенко, Н. (2023). Легітимність влади: чинники детермінації у повоєнній Україні. *Політичні дослідження*, 1 (5), 68–86. <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/280389>

Мигаль, М. (2023, 17 жовтня). *Розвиток громадянського суспільства в умовах війни: рекомендації для міжнародних партнерів*. Інститут аналітики та адвокації. <https://iaa.org.ua/articles/civil-society-development-in-times-of-war-recommendations-for-international-partners/>

Оберенко, О. (2023, 11 серпня). *Як громадянське суспільство бачить свою роль у відновленні України? Результати дослідження*. Міжнародний фонд „Відродження”. <https://www.irf.ua/yak-gromadyanske-suspilstvo-bachyt-s/>

Перелік організацій та фондів, які допомагають українцям під час війни. (2022, 14 червня). Соціальний захист. <https://auc.org.ua/novyna/perelik-organizacij-ta-fondiv-yaki-dopomagayut-ukrayincyam-pid-chas-viyny>

Якісне дослідження „Відновлення України: пріоритети, ризики, включеність”. (2023). Міжнародний фонд „Відродження”. <https://drive.google.com/file/d/1D1KV8zQ0w9uMo9UkXXgtNZYfyUALcC2s/view>

УДК 323.2:355.01(470+571):477)

Тетяна Андрійчук,
кандидат політичних наук,
Секретаріат Кабінету Міністрів України,
м. Київ

Держава та інститути громадянського суспільства: особливості взаємодії в умовах російсько-української війни

Взаємодія органів державної влади та інститутів громадянського суспільства – невід’ємний складник системи відносин „державна – суспільство” в умовах демократії. Різні форми такої взаємодії покликані підвищувати якість державної політики, наближати її до потреб та інтересів громадян, сприяти доброчесності державного сектору та його підзвітності суспільству. В Україні розвиток взаємодії державного і громадського сектору триває всі роки незалежності паралельно зі становленням самих цих секторів, які досі не є інституційно сталими. Разом з цим у 2022 році до політичних, економічних, культурних чинників, що впливають на таку взаємодію, додався й чинник повномасштабного вторгнення Російської Федерації та оголошення воєнного стану.

З об’єктивних причин активні воєнні дії послабили українські державні інституції. Перед органами державної влади постали нові завдання, пов’язані з військовим захистом, евакуацією, соціальною підтримкою значної частини населення, адвокацією міжнародної підтримки на тлі поширених за кордоном передбачень швидкої поразки України. При цьому потрібно забезпечувати і виконання поточних завдань державної політики (в охороні здоров’я, освіті, пенсійному забезпеченні тощо), що мало б засвідчити спроможність Української держави і впливати на рішення держав-партнерів допомагати зброєю та фінансами.

Разом з цим початок повномасштабної війни „мобілізував” громадський сектор, особливо у сферах, де оперативне реагування державних інституцій або органів місцевого самоврядування

ускладнювалося браком ресурсів та негнучкими процедурами. Якщо до вторгнення пріоритетами діяльності більшості громадських, благодійних організацій були питання культури, спорту, туризму, освіти, то у 2022 році їх заступили такі напрями роботи, як допомога армії й ветеранам та жертвам війни і переселенцям. Саме на них повністю сфокусували діяльність понад 60% новостворених громадських і благодійних організацій. А більшість (56%) організацій, створених до 2022 року, почали поєднувати таку роботу з довоєнними пріоритетами (*Громадянське суспільство в Україні в умовах війни, 2023, с. 9–10*).

Крім допомоги захисникам та постраждалим, низка інститутів громадянського суспільства, особливо на національному рівні, активізувала діяльність в інших важливих для країни сферах. Питання адвокації інтересів України на міжнародній арені, боротьби за постачання зброї й справедливе міжнародне правосуддя, європейської інтеграції, міжнародних санкцій проти російського агресора перестали бути прерогативою держави. Українські громадські організації, ініціативи, коаліції (Центр „Нова Європа”, Центр протидії корупції, Мережа захисту національних інтересів „АНТС”, Центр громадянських свобод, Коаліція „Реанімаційний пакет реформ”, Коаліція „Україна. П’ята ранку” та ін.) стали впливовими суб’єктами у контактах України з інституціями Європейського Союзу, керівництвом інших держав і міжнародними організаціями.

Громадяни відреагували на активізацію громадського сектору значним підвищенням рівня довіри до інститутів громадянського суспільства: у 2022 році він зріс до 78% (третє місце у рейтингу суспільної довіри після Збройних сил (96%) та Президента України (82%)) (*Оцінка громадянами ситуації в країні, 2022*). Позитивний імідж українського громадського сектору формується і в очах міжнародної спільноти. У впливових закордонних медіа виходять статті за назвами „Громадянське суспільство – таємна зброя України проти Росії” (Melchior, 2022), „Неформальні волонтерські групи, які очолюють допомогу в Україні” (Koshiw, 2022), „Друга українська армія. Під загрозою російського загарбника

громадяни крокують вперед, щоб зробити те, чого не може український уряд” (Applebaum, 2022) та ін.

„Видимість” діяльності інститутів громадянського суспільства сприяла й посиленню фінансової підтримки з боку іноземних урядів і міжнародних організацій, умови отримання якої під час повномасштабної війни значно спростилися. Це, в свою чергу, мало мультиплікаційний ефект і посилило сектор загалом. Саме у 2022 році, в складних умовах повномасштабного вторгнення, вперше за 4 роки покращився Індекс сталості інститутів громадянського суспільства в Україні, зокрема, збільшилися показники за критеріями фінансової сталості, надання послуг, секторальної інфраструктури й публічного іміджу (*Громсуспільство України сьогодні*, 2023).

Як вплинули ці зміни на взаємодію органів державної влади та інститутів громадянського суспільства і чи збільшилися практики міжсекторальної співпраці, враховуючи активність громадського сектору? З одного боку, на рівні уряду зростання впливу інститутів громадянського суспільства „символічно” відзначено запровадженням у 2023 році щорічного національного Тижня громадянського суспільства. Також запроваджено конкурс кращих практик міжсекторального партнерства та популяризацію успішних історій (*Презентовано кращі спільні проекти*, 2022). З другого – дослідження свідчать, що на практиці рівень державно-громадської співпраці суттєво не змінився. Кількість громадських і благодійних організацій, які отримали запрошення до співпраці з боку органів державної влади, порівняно з періодом до початку повномасштабної війни, навіть дещо скоротилася – з 59% до 42%. Лише близько третини таких організацій оцінили, що їм вдалося добре/дуже добре налагодити контакти з центральними органами влади (*Громадянське суспільство в Україні в умовах війни*, 2023, с. 49–50).

У цьому контексті відзначимо, що як на будь-яку суспільну практику, на взаємодію державного та громадського секторів впливають політичні, економічні, культурні та інші чинники. Відповідно, окремий чинник повномасштабного вторгнення не зміг спричинити „революційний” стрибок у відносинах двох секторів, а скоріше – розпочав новий, „еволюційний” етап розвитку.

Суттєвий вплив, на наш погляд, мало й те, що форми відповідної співпраці в попередні періоди не встигли набути належної усталеності, яку можна було б масштабувати протягом короткого періоду.

Орієнтуючись на стандарти громадської участі Ради Європи (*Кодекс кращих практик участі громадськості*, б. д.), можемо відзначити, що основні форми міжсекторальної взаємодії протягом останніх 10–20 років розвивалися в Україні здебільшого на двох важливих, але нижчих рівнях – „інформація” та „консультації”. Була створена певна законодавча рамка (закони України „Про доступ до публічної інформації”, „Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності”, постанова Кабінету Міністрів від 03.11.2010 р. № 996 „Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики” та ін., а також прийнятий у першому читанні урядовий законопроект „Про публічні консультації”). Водночас практика реалізації відповідних норм стикалася з низкою проблем та потребувала подальшого вдосконалення, про що, зокрема, свідчать завдання Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки (Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства, 2021).

При цьому вищі рівні громадської участі – „діалог” (більш „поглиблена” та тривала комунікація для обміну поглядами, досягнення консенсусу й прийняття спільних рішень) та „партнерство” (спільні проекти, залучення інститутів громадянського суспільства до виконання завдань державної політики) – розвивалися в межах лише окремих сфер (наприклад, соціальні послуги, молодіжна політика) або стратегічних документів й ініціатив (Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, Національна стратегія зі створення безбар’єрного простору в Україні на період до 2030 року, Ініціатива „Партнерство "Відкритий Уряд"”).

Як уже зазначалося, повномасштабна війна не може докорінно змінити взаємодію держави та інститутів громадянського суспільства, однак, як будь-яка криза, надає суттєвого імпульсу для важливих перетворень за умови врахування низки особливостей та

реагування на них як політичного керівництва, так і корпусу державної служби.

По-перше, важливо враховувати, що помітна активізація інститутів громадянського суспільства суттєво впливає і на їх суб'єктність у відносинах з державними органами та визначає як точки можливої співпраці, так і протистояння. При цьому, з огляду на рівень суспільної довіри до громадського сектору, його позиція у конфлікті з державними органами буде користуватися більшою підтримкою з боку громадян, що може формувати нові лінії розколу у виснаженому війною суспільстві. Саме тому увага має приділятися „вищим” рівням громадської участі („діалог” та „партнерство”), що демонструватимуть належне визнання з боку уряду суб'єктності та потенціалу інститутів громадянського суспільства. Актуальність цих напрямів засвідчують як позитивні, так і негативні приклади з досвіду державно-громадської взаємодії під час повномасштабної війни.

Наприклад, значна кількість (80%, за одним із опитувань (*Громадянське суспільство в Україні в умовах війни*, 2023, с. 11)) громадських, благодійних організацій має бажання долучитися до відбудови України. Саме це прагнення вже об'єднало 30 потужних українських і міжнародних інститутів громадянського суспільства в Коаліцію „RISE Ukraine”. Відповідно, ігнорування такого запиту урядом могло б стати критичним, а налагодження повноцінної співпраці – навпаки, історією успіху міжсекторальної співпраці на найвищому рівні громадської участі („партнерство”). Саме тому Коаліція „RISE Ukraine” була залучена до розроблення Цифрової екосистеми для підзвітного управління відновленням, а також підготовки плану дій з впровадження Ініціативи „Партнерство \"Відкритий Уряд\"” у 2023–2025 роках (Про затвердження плану дій, 2023) для спільного формулювання завдань щодо організації залучення громадськості до відновлення та розвитку регіонів і територіальних громад. Важливо, що виконання згаданих завдань також передбачає співпрацю з широким колом заінтересованих інститутів громадянського суспільства.

Позитивним прикладом визнання ролі інститутів громадянського суспільства та налагодження з ними партнерства стало й

нешодавнє залучення громадських організацій (насамперед, аналітичних центрів) на рівні з органами виконавчої влади до проведення масштабної експертизи українського законодавства на предмет його відповідності праву ЄС (*Опубліковано звіт за результатами первинної оцінки, 2023*).

З другого боку, серед негативних прикладів можемо згадати спроби додаткового врегулювання чутливих для громадського сектору сфер, зокрема, впровадження нового порядку ввезення гуманітарної допомоги, що суттєво позначився на волонтерській діяльності, або розроблення законопроєкту „Про добротесне лобювання”, перші версії якого стосувалися також громадської адвокації. Відповідні новації мали позитивну мету (зменшення ризиків недобротесної поведінки), однак їх підготовка без належної співпраці з громадським сектором спричинила не зовсім доречну під час війни публічну боротьбу з боку інститутів громадянського суспільства (відкриті заяви, петиції, апелювання до Європейської Комісії, критичні публікації в медіа та соціальних мережах тощо). Як наслідок, виникла потреба налагоджувати додаткову комунікацію із заінтересованими інститутами громадянського суспільства, щоб в оперативному порядку відреагувати принаймні на частину критики. Цього напруження у стосунках, що негативно вплинув на рівень довіри до державних інституцій, можна було б уникнути, вчасно застосувавши належні форми взаємодії (на рівні діалогу чи принаймні публічних консультацій).

По-друге, особливістю взаємодії держави та інститутів громадянського суспільства в умовах війни є необхідність балансування між обмеженнями воєнного стану та розвитком уже наявних демократичних механізмів і процедур. Слід віддати належне – незважаючи на можливість більш жорстких обмежень, сфери доступу до інформації та публічних консультацій після повномасштабного вторгнення були обмежені лише частково. Законодавством не було скасоване загальне право подавати запити на інформацію до органів державної влади, а введені обмеження стосувалися здебільшого доступу до відкритих даних і державних реєстрів.

Однак і тут активна позиція й тиск громадянського суспільства (через відкриті звернення, петиції, публікації в медіа) спонукали парламент і уряд протягом 2022–2023 років поступово

переглядати зазначений підхід. За цей період відбулося поступове відкриття даних та важливих реєстрів (Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань, Державного реєстру речових прав, Державного земельного кадастру, Єдиного державного реєстру декларацій та ін.). Водночас інтереси органів державної влади та інститутів громадянського суспільства у цій сфері вдалося поєднати в новому плані дій із упровадження Ініціативи „Партнерство "Відкритий Уряд"”, завдання якого передбачають удосконалення оприлюднення відкритих даних із залученням громадських організацій та ініціатив (Про затвердження плану дій, 2023).

З введенням воєнного стану обов'язок органів виконавчої влади проводити публічні консультації також не був суттєво обмеженим. Порядок проведення консультацій, затверджений постановою Кабінету Міністрів від 03.11.2010 р. № 996 (Про забезпечення участі громадськості, 2010), змін не зазнав. Лише зміни до Регламенту Кабінету Міністрів визначили, що публічні консультації в умовах воєнного стану не проводяться щодо проектів актів з питань забезпечення обороноздатності держави та з інших питань, пов'язаних із виникненням загрози життю та/або здоров'ю населення (Про внесення змін до Регламенту, 2021).

Однак практика проведення публічних консультацій органами виконавчої влади в умовах війни є неоднозначною. З одного боку, після „кризового” 2022 року, коли кількість проведених консультацій впала майже вдвічі (з 2780 у 2021 році до 1463 у 2022 році), у 2023 році кількісні показники консультацій повернулися фактично на рівень до повномасштабного вторгнення (*Інформаційно-аналітичні матеріали*, б. д.). З другого боку, не сприяє належній взаємодії з громадським сектором те, що більшість таких консультацій (близько 80%) міністерства проводять лише в електронній формі (через розміщення проектів рішень на власних вебсайтах). Це може задовольнити потребу громадського сектору в інформації про очікувані зміни, водночас не сприяє ретельному обговоренню, роз'ясненню інтересів та потреб, обміну аргументами.

У свою чергу, це також провокує додаткові лінії конфлікту уряду з громадянським суспільством, яких було б варто уникати під час виснажливої війни. Активне „виборювання” інститутами

громадянського суспільства належного проведення публічних консультацій стало однією з тенденцій 2023 року. Відповідні публічні заяви, звернення, критичні публікації в медіа громадських організацій, ініціатив, благодійних організацій, асоціацій містили вимоги щодо ґрунтовного обговорення важливих для певних галузей питань і документів (наприклад, у випадку розроблення Національної стратегії доходів, Стратегії державної політики щодо наркотиків, Стратегії розвитку кіно, експериментального проєкту з відбудови Каховської ГЕС та ін.).

Підсумовуючи, відзначимо, що збереження і розвиток демократичних практик в умовах повномасштабної війни загалом є складним завданням. У сучасному світі відсутній релевантний досвід, який можна було б „скопійовати”, водночас саме Україна демонструє можливість боротьби з агресором не лише за територію, але й за право бути у спільноті демократичних країн. У воєнних умовах підтримка навіть „мінімальних” форм державно-громадської взаємодії може стикатися з проблемами та ризиками. Але для забезпечення стійкості країни пріоритетом державних інституцій має стати подальше розширення форм та механізмів громадської участі, особливо на рівнях діалогу й партнерства. Нехтування зростаючим потенціалом громадянського суспільства, провокування конфліктів з його інститутами через недостатню комунікації і залучення може, навпаки, послаблювати державу, виснажувати її ресурси та знижувати рівень суспільної довіри, що небезпечно в умовах тривалої виснажливої війни.

Бібліографічні посилання

Громадянське суспільство в Україні в умовах війни – звіт за результатами дослідження. (2023, 22 лютого). ICAP Єднання. <https://ednannia.ua/news/nashi-novini/12447-gromadyanske-suspilstvo-ukrajini-v-umovakh-vijni-2022-zvit-za-rezultatami-doslidzhennya>

Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політико-ідеологічні орієнтації громадян України в умовах російської агресії. (2022, 28 жовтня). Разумков центр. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykoideologichni->

oriantatsii-gromadian-ukrainy-v-umovakh-rosiiskoi-agresii-veresen-zhovten-2022r

Громсуспільство України сьогодні: вперше за 4 роки показники сталості ОГС покращилися. (2023, 27 жовтня). УНЦПД. <http://www.ucipr.org.ua/ua/novyny/gromsuspilstvo-ukrajini-sogodni-vpershe-za-4-roki-pokazniki-stalosti-ogs-pokrashchilisy>

Презентовано країці спільні проекти організації громадянського суспільства, бізнесу та органів державної влади. (2022, 12 грудня). Урядовий портал. <https://www.kmu.gov.ua/news/prezentovano-krashchispilni-proekty-orhanizatsii-hromadianskoho-suspilstva-biznesu-ta-orhaniv-derzhavnoi-vlady>

Кодекс кращих практик участі громадськості у процесі прийняття рішень, ухвалений Конференцією міжнародних неурядових організацій Ради Європи. (б. д.). Урядовий портал. https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/rubrik_rekomehdation/kodeks-krasch-practik.pdf

Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, Указ Президента України № 487. (2021) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/go/487/2021>

Про затвердження плану дій із впровадження Ініціативи „Партнерство "Відкритий Уряд"” у 2023–2025 роках, Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1049. (2023). (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/go/1049-2023-%D1%80>

Опубліковано звіт за результатами первинної оцінки стану імплементації актів права ЄС. (2023, 14 грудня). Урядовий портал: <https://www.kmu.gov.ua/news/opublikovano-zvit-za-rezultatamy-pervynnoi-otsinky-stanu-implementatsii-aktiv-prava-ies>

Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, Постанова Кабінету Міністрів України № 996. (2010). (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/go/996-2010-%D0%BF>

Про внесення змін до Регламенту Кабінету Міністрів України, Постанова Кабінету Міністрів України № 1454. (2021). (Україна). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1454-2021-%D0%BF>

Інформаційно-аналітичні матеріали про проведення консультацій з громадськістю органами виконавчої влади. (б. д.). Урядовий портал. <https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/gromadyanske-suspilstvo-i-vlada/konsultaciyi-z-gromadskisty/informacijno-analitichni-materiali>

Applebaum, A. (2022, August 10). *The other Ukrainian army. Imperiled by Russian invaders, private citizens are stepping forward to do what*

Ukraine's government cannot. The Atlantic. <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2022/08/ukraine-volunteer-army-russia-odesa/671088/>

Koshiw, I. (2022, July 1). *The informal volunteer groups leading Ukraine's aid effort.* The Guardian. <https://www.theguardian.com/world/2022/jul/01/the-informal-volunteer-groups-leading-ukraines-aid-effort>

Melchior, J. K. (2022, April 4). *Civil Society is Ukraine's Secret Weapon Against Russia.* The Wall Street Journal. <https://www.wsj.com/articles/civilian-volunteer-ukraines-refugees-work-training-weave-bulletproof-war-russia-invasion-defense-fortification-antitank-11649083101>

УДК 323.2:316.3:94«1991/2014»(477)

Оксана Зорич,
*кандидат політичних наук,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ*

Дискурс соборності у діяльності громадських організацій в Україні (1991–2014 рр.)

Україна сьогодні перебуває на шляху розбудови демократичних інститутів, пошуку власної моделі соціального розвитку, яка б могла гармонізувати інтереси держави, різноманітних суспільних груп та окремих індивідів. Ці аспекти вимагають ретельного аналізу власної новітньої громадянської історії, її набутоків і втрат.

Результати авторського дослідження соборницького дискурсу у „післяперебудовчий” період новітньої української історії представлені у фаховому політологічному виданні (Зорич, 2023). Метою цієї публікації у збірнику наукових праць за підсумками роботи науково-практичної конференції „Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь” є аналіз суспільно-політичних процесів, які відбувалися протягом 1991–2014 рр., та виокремлення тих чинників, які вплинули на формування нинішнього покоління – того, яке зі зброєю в руках боронить Україну.

Перші роки незалежності, починаючи з 1991 р., були позначені активним розвитком громадянського суспільства, появою нових, вільних від радянських штампів і кліше громадських організацій, які прагнули всебічного розвитку українського суспільства у напрямі його ціннісної, політичної демократизації та лібералізації економічного життя. Це був потужний імпульс для багатоаспектних проявів громадянської солідарності, єднання нації та ціннісної ревізії колективного „я” українського народу з метою розбудови незалежної європейської України.

Важливо, що основи громадянської єдності українців транслювалися у роботі низки організацій патріотичної спрямованості ще задовго до розпаду Радянського Союзу. Серед них, зокрема, Українська Гельсінська спілка (правозахисні групи на теренах України працювали починаючи з 1976 р.), Товариство української мови ім. Тараса Шевченка (1989 р.), Товариство захисту колишніх в'язнів тоталітарного режиму „Меморіал” (1989 р.), Українське добровільне культурно-просвітницьке правозахисне благодійне товариство „Меморіал” імені Василя Стуса (1989 р.), Спілка незалежної української молоді (1990 р.) тощо. Серед ключових ціннісних орієнтирів цих організацій були, зокрема, відкриті методи політичного суперництва, верховенство прав людини і громадянина, реабілітація національної історії тощо.

Прикметно, що вищезазначені організації починали свою роботу переважно як опозиційні осередки інтелігенції ще в Радянському Союзі, поступово розширюючи силу та ареал впливу на формування громадянської єдності українського народу. Так, Українська Гельсінська спілка ставила перед собою мету визнання України як суверенної європейської держави, Товариство української мови ім. Тараса Шевченка прагнуло всебічного відродження й утвердження української мови в Україні й серед українців зарубіжжя, Товариство захисту колишніх в'язнів тоталітарного режиму „Меморіал” було ініціатором утворення Антикомуністичного Антиімперського Фронту. Спілка незалежної української молоді виступала за застосування форм ефективної участі громадськості в законотворчому процесі з питань, що пов'язані із захистом прав та основоположних свобод людини (Зорич, 2023). Таким чином, проголошення незалежності України стало каталізатором процесу „виходу з тіні” низки неформальних громадсько-політичних об'єднань та рухів, які не мали юридичного статусу в радянський період, однак на початку 1990-х рр. поступово стали легальними інститутами громадянського суспільства, пропагуючи ідеї ненасильницької громадянської солідарності, політичного самовизначення, культурної самобутності українського народу.

Паралельно, прагнення до якісного оновлення політичної еліти та утвердження демократичного режиму в країні мало своїм

наслідком перетворення окремих громадських об'єднань у політичні партії. Така трансформація відбулася, зокрема, із Українською Гельсінською спілкою, на базі якої була утворена Українська республіканська партія (1990 р.). За аналогією, громадсько-політична організація Народний Рух України за перебудову була переформатована в альтернативну щодо КПРС політичну силу – політичну партію Народний Рух України (1993 р.).

Суспільний капітал, акумульований довкола громадських осередків в Україні, прагнення до національного зростання, зокрема у економічному та культурному вимірах, провокували необхідність налагодження діалогу між державою та громадськими організаціями. Проте ці процеси були значною мірою ускладнені через брак правових норм, з одного боку, та ретроградність політичної волі вищого керівництва країни – з іншого. Так, перший нормативно-правовий акт, спрямований на врегулювання діяльності громадських організацій в Україні, був прийнятий лише у 2012 р. Це була „Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та Плану першочергових заходів з її реалізації” (*Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства, 2012*). Цей документ заклав номативно-правові основи партнерства між державою та інститутами громадянського суспільства, які були спрямовані на створення належних умов для забезпечення свободи думки і слова в Україні, вільного висловлення поглядів і переконань, свободи об'єднань, свободи зборів, участі громадян в управлінні державними справами та місцевому самоврядуванні.

Стратегія засвідчила узгодження національного законодавства у сфері регулювання діяльності громадських організацій, зокрема, із Загальною декларацією прав людини, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та відповідних протоколів до неї, Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, Міжнародним пактом про економічні, соціальні та культурні права, Конвенцією про доступ до інформації. Таким чином, Українська держава де-юре регламентувала основи демократії участі лише через понад 10 років після проголошення незалежності України, що уможливило, в тому числі, появу специфічного

вакууму в громадському секторі у першу декаду незалежності та істотною мірою загальмувало процеси модернізації та сталого розвитку громадського сектору в Україні.

Цей вакуум у структурі взаємовідносин між громадським простором та державними інститутами став пусковим механізмом для розбалансування націєтворчих ідей, застосування маніпулятивних технологій у суспільному просторі країни. Так, від початку 1990-х рр. в Україні стабільно зростала кількість громадських організацій, що виступали на захист російського мовно-культурного середовища. Якщо у 1995 р. в Україні функціонували одне Всеукраїнське та двадцять чотири регіональних національно-культурних російських товариства (Міністерство України у справах національностей, 1995. с. 36), то за неповних десять років, станом на кінець серпня 2014 р., в Україні діяло вже близько 80 проросійських громадських організацій, офіційно зареєстрованих Міністерством юстиції України. Серед них Українське товариство російської культури „Русь” (1992 р.), Всеукраїнська громадська організація „Руська Рада України” (1999 р.), Всеукраїнська громадська організація „Руський Рух України” (1999 р.), Громадська організація „Російська община України” (2000 р.), Всеукраїнська громадська організація „Росіяни України” (2005 р.), Громадська організація „Фонд "Руські збори"” (2009 р.) тощо.

Крім того, на початку 1990-х рр. спостерігався сплеск громадської активності проросійських громадських організацій із „культурно-просвітницькою місією”, зокрема Українське товариство російської культури „Русь” (1992 р.), яке визначало своїми статутними завданнями збереження, розвиток, пропаганду російської культури. Однак за „гуманітарною місією” проросійських організацій часто-густо приховувались ідеї, що виходили за контекст просвітництва, відверто підривали основи конституційного ладу в державі, сприяючи тим самим „розмиванню” кордонів громадянської ідентичності та єдності українського народу. Серед основних тем, що порушувалися проросійськими організаціями та разом із тим підривали систему стримувань і противаг у державі: конституційне закріплення російської мови як державної, запровадження подвійного громадянства, спільний

інформаційний простір Росії та України, збереження російськомовної освіти. Ці гасла були об'єднані спільною ідеологічною платформою, т. зв. „порятунку” росіян та російськомовного населення, що зазнало утисків у незалежній Україні.

При цьому, базовим принципом ведення громадської роботи була своєрідна боротьба за визнання росіян державотворчою нацією, а не міноритарним етносом в Україні. Громадські організації російського спрямування взяли на озброєння тезу, що їхня мета – боротьба, насамперед боротьба понятійна, тож хто виграє битву за усталення стереотипів, громадянських орієнтирів, ціннісних настанов українського народу, врешті-решт, контролюватиме колективне „я”, свідомість громадян, матиме доступ до решти ресурсів – земельних, виробничих, фінансових, політичних тощо. Саме в цьому напрямі була розгорнута пропагандистська робота переважної більшості проросійських громадських організацій.

Проросійські структури переважно позиціонували себе як організації „соотечественников”, не вдаючись до аналізу самого поняття Вітчизни, систематично апелюючи у своїй роботі до теми мовної та культурної єдності російськомовних українців та етнічних росіян. Ключовою передумовою появи цих організацій у „післяперебудовчий” період в Україні стала зміна панівного статусу росіян у політичному та культурному просторі: фактично з домінуючої більшості, привілейованої, „титової” нації, що була „першою серед рівних”, вони перетворилися на меншину у новоствореній Українській державі. Сприйняття українців як вторинного етносу, нездатного на самостійні політичні дії, втратило свої логічні та історико-політичні підстави. Росіяни, що мешкали на території України, зіштовхнулися із реаліями, які О. Майборода кваліфікував як „випадок самоорганізації групи в умовах зміни її політичного статусу, коли група-представник панівної більшості наддержави перетворюється на етнічну меншину в новоутвореній національній державі” (Майборода, 1999, с. 4).

Прецеденти непрямого, завуальованого впливу на свідомість громадян від імені „ідеологічно незалежних” організацій громадського сектору відкривали безліч можливостей для політичних спекуляцій довкола тем національної історії, культурної традиції,

територіальної цілісності та перспектив розвитку українського суспільства. Саме тому громадські організації перманентно перебували у центрі уваги політичних сил та часто здійснювали свою роботу під тиском значної інструменталізації, коли від їхнього імені висловлювалася „суспільна думка” з того чи іншого питання, визначалися „свої” та „чужі” в геополітичних орієнтирах, виокремлювалася „історична правда” та „історичні наклепи”, розрізнялися „ідоли” та „ідеали” у колективному „я” українського народу (Зорич, 2023).

Ідея соборності таким чином поступово вводилася в контекст реконструкції СРСР. Особливим внеском в утвердження цієї картини світу стало, зокрема, те, що власну реінкарнацію на українських теренах пережила Ленінська Комуністична Спілка Молоді України – всеукраїнська молодіжна організація, що існувала в Українській Радянській Соціалістичній Республіці у 1919–1991 рр. та відновила свою роботу в незалежній Україні у 1997 р. Прикметно, що, замість забуття в умовах незалежності Української держави, цю організацію чекала активна підтримка на вищому державному рівні на початку 2000-х рр. Так, у 2004 р. Верховна Рада України прийняла постанову № 1559-IV „Про 85-річчя ЛКСМУ та посилення ролі молодіжних громадських організацій у виховній роботі з молоддю”, у якій було зазначено, що „26 червня 2004 р. виповнюється 85 років з дня заснування комсомолу України, школу якого пройшли мільйони юнаків та дівчат. Чимало з них і сьогодні працюють на справу розбудови незалежної Української держави... комсомольські організації виховували у підростаючого покоління любов до Батьківщини, повагу до старших, сприяли виробленню у юнаків та дівчат активної життєвої позиції” (Про 85-річчя ЛКСМУ, 2004). Такий історичний сумбур, що був запропонований як обґрунтування доцільності відзначення 85-річчя ЛКСМУ на державному рівні, змішував патріотичні почуття з історичним минулим радянської України, культивував образ Батьківщини в історичному контексті існування СРСР, що не мало жодного логічного та історичного зв’язку із дійсним міжнародним статусом України як незалежної та суверенної країни. Власне, цей законодавчий акт був яскравим

прикладом чергового офіційного акту деструкції ідеї соборності Української держави. При цьому, активісти комсомолу зі зразковим ентузіазмом збирали кошти на відновлення пам'ятника Леніну, характеризували Україну як державу, в якій підтримується та процвітає фашизм і расова нетерпимість тощо.

Однією із провідних тенденцій у цьому контексті стала мімікрія – уподібнення (і, як наслідок – єднання) українців та сусіднього російського народу у численних риторичних практиках. Зокрема, в Україні упродовж 1990-х рр. неухильно зростала кількість громадських організацій т. зв. „соотечественников”, що систематично апелювали у своїй роботі до теми мовної, культурної, історичної єдності російськомовних українців та етнічних росіян, у назвах та офіційних документах цих громадських організацій часто фігурували такі поняття, як Русь, Руський рух, Руська рада, Руські збори тощо. Провідним завданням цих організацій було створення видимості масового проросійського руху, що спочатку маскувався під виглядом руху за захист російської мови. Також ці організації виконували й ідеологічну роботу: поширювали проросійську агітацію, де-факто відстоювали російську культурну гегемонію в Україні (Зорич, 2023).

Велику кількість громадських організацій, які мали проросійські орієнтації, було зареєстровано на території Автономної Республіки Крим. Так, Фонд розвитку економічних та гуманітарних зв'язків „Москва – Крим”, що був створений за розпорядженням мера Москви у 1996 р., заснував у Криму громадську організацію „Російський культурний центр”, серед статутних завдань якого – „збереження та розвиток російської культури та мови в автономії, укріплення стосунків Криму та Росії, допомога співвітчизникам у реалізації їхніх прав, налагодження міжнаціональних стосунків” (*Крым для россиян*, б. д.). Аналогічні за буквою та духом ідеї пропагувала „Російська община Севастополя”, зокрема такі: „всебічний правовий та соціальний захист своїх членів, пропаганда російської культури, мови, традицій” (*Объединились в общину*, 1999). Таким чином проросійські організації в Україні вели понятійно-пропагандистську війну, що була спрямо-

вана на культурно-політичну асиміляцію, ментальну, а згодом і територіальну окупацію України.

Спекулятивні дискусії, дискримінаційна риторика довкола концепції єдності української політичної нації з плином часу трансформувалися у політичну технологію підриву соборності України, зокрема на рівні популяризації ідеї „несумісності” та „взаємовиключності” Заходу і Сходу України, їх економічних, культурних, зовнішньополітичних орієнтирів. Політичні маніпуляції, помножені на істотні фінансові та організаційні ресурси, призвели до зародження і посилення регіональних політичних режимів, актуалізації дезінтеграційних сепаратистських політичних проєктів. Громадські організації виступили при цьому як агентом, так одночасно й інструментом загострення внутрішніх суперечностей українського суспільства.

Дезінтеграційні ідеї, які активно насаджувалися за посередництва проросійських організацій в Україні, прямо та опосередковано культивували одновимірне та нераціональне сприйняття реальності серед широких верств громадськості, що у переважній більшості не мала достатнього рівня медіа-освіти для аналітичного сприйняття та осмислення антидержавних інтенцій, які транслиували проросійські громадські осередки. У цій ситуації українські громадяни переважно виступали пасивним реципієнтом інформаційних атак на Україну, посилюючи інертність громадського поля. Репресивний медіа-дискурс, неготовність до консолідованої роботи щодо протидії антиукраїнській інформаційній війні спровокували поглиблену дезінтеграцію українського суспільства, розбалансувавши систему стримувань та противаг у царині інформаційної та інституційної безпеки держави.

Бібліографічні посилання

Зорич, О. (2023). Концептуалізація ідеї соборності в незалежній Україні: генеза смислотворення. *Політичні дослідження*, 2(6), 7–33. <https://ipriend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/12/1-Oksana-Zorych.pdf>

Крым для россиян. Информационный сервер „Крым для россиян” (б. д.). <https://crimea.ru/russskiy-kulturnyy-tcentr.htm>

Майборода, О. (1999). *Російський націоналізм в Україні (1991–1998 рр.)*. Київ.

Міністерство України у справах національностей, міграції та культур (1995). *Інформаційний бюлетень*, 1, 37–72.

Об'єдинились в общину. (1999, 7 августа). *Слава Севастополя*, 150.

Про 85-річчя ЛКСМУ та посилення ролі молодіжних громадських організацій у виховній роботі з молоддю, Постанова Верховної Ради України № 1559-IV (2004) (Україна). <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1559-15>

Про Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації. Офіційний вебпортал парламенту України. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/212/2012#Text>

УДК 323.2:327

Юрій Шаповал,
доктор історичних наук, професор,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ

Корекція колективної пам'яті. Неочікуваний польський досвід 2023 року

У творах П'єра Нора можна знайти тезу про протиставлення колективної та історичної пам'ятей, як свого часу класична психологія протиставляла афективну та смислову (образну) пам'ять. Колективна пам'ять – це те, що залишається від минулого в пережитому досвіді груп, або те, що ці групи роблять із минулим. Для цих груп пам'яті становлять „невідчужуване і контрольоване благо, знаряддя боротьби і влади, ефективну та символічну мету” (Нора, 2014, с. 189). *Історична пам'ять* – єдина; власне, це колективна пам'ять групи істориків, вона аналітична і критична, точна й виразна, залежить від розуму, що навчає, не переконуючи. Історична пам'ять об'єднує, а колективна роз'єднує. П'єр Нора писав, що історична пам'ять „фільтрує, накопичує, капіталізує й передає; колективна пам'ять певний час зберігає спогад про непередаваний досвід, стирає й перекомпоновує за своїм бажанням, залежно від потреб моменту, законів уявного та повернення витісненого” (Нора, 2014, с. 189).

Якщо розміркувати у категоріях П'єра Нора, можна констатувати, що колективну пам'ять про операцію (або акцію) „Вісла” у Польщі у 2023 році спробували відкоригувати у несподіваний і дивний спосіб. Як не дивно, цю пам'ять спробували комунізувати з метою зменшення польської суспільної емпатії до трагедії, що її пережили українці в Польщі у 1947 році.

28 квітня того року було розпочато примусове виселення українців (близько 150 тисяч осіб) у глиб Польщі. Їх переселяли із так званого Закерзоння, тобто з давніх українських земель (Холмщина, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина), що опинилися на польському боці лінії кордону. Саме цю лінію запропонував ще у

1920 році міністр закордонних справ Великобританії у 1919–1924 роках лорд Джордж Керзон урядові більшовицької Росії як межу для припинення наступу Червоної Армії. У вересні 1944 року ця лінія і справді стала прикордонною, а за три роки по тому було ухвалено рішення про насильницьку депортацію українського населення з цих територій.

З того часу дії комуністичної влади у Польщі були неодноразово засуджені. У 1990 році згадану антигуманну акцію засудив сенат Республіки Польща. У 1997 році президенти Леонід Кучма й Олександр Квасневський підписали спільну заяву „До порозуміння і єднання”, в якій було засуджено тих, хто призвів до страждань й українців, і поляків. 2002 року президент Польщі Олександр Квасневський висловив співчуття з приводу проведення акції „Вісла”. 27 квітня 2007 року Президент Польщі Лех Качинський і Президент України Віктор Ющенко у спільній заяві, оприлюдненій у Варшаві, також засудили депортацію українців.

Проте згодом з’явилися перші тривожні сигнали. У 2012 році польський Сейм відмовився засудити акцію „Вісла”, а у 2017 році Об’єднанню українців у Польщі було офіційно відмовлено у державній підтримці в організації заходів на річницю депортації українців. І ось наступний крок.

28 листопада 2023 року на сайті Інституту національної пам’яті Республіки Польща (ІНП РП) було оприлюднено рішення, яким прокурор відділу комісії розслідування злочинів проти польського народу в Ряшеві припинив розслідування рішення про переселення в 1947 році в рамках акції „Вісла” мешканців південно-східної території Польщі. Розслідування депортації українців було розпочато ІНП РП у 2013 році на прохання Об’єднання українців у Польщі й Об’єднання лемків.

Десять років знадобилося прокурорам, які працюють в ППН, на чолі з Анджеєм Позорським, щоб зробити таку заяву: „З висновків слідства випливає, що евакуація осіб української, лемківської та польської національностей мала превентивний і захисний, а не репресивний характер. Вона була проведена у зв’язку з масовими вбивствами, вчиненими проти місцевого населення підрозділами Організації українських націоналістів (ОУН)

та Української повстанської армії (УПА). Слідство не знайшло підстав для висновку, що переселення було злочином проти людяності або комуністичним злочином” (*Акція „Вісла”*, 2023).

Така заява є спробою виправдати злочини комуністичного режиму у Польщі, які демократична польська влада вже неодноразово засуджувала на найвищому політичному рівні. Така заява вступає у суперечність з напрацюваннями, що були зроблені в останні десятиріччя тими, хто детально вивчав перебіг і наслідки операції „Вісла”. Серед них – Гжегож Мотика, Анджей Фрішке, Рафал Внук, Ігор Галагіда, Євген Місило, Богдан Гук, Маріуш Зайончковський, Томаш Стриек, Ян Пісулінський, Кшиштоф Персак та багато інших польських і українських дослідників. Їхніми зусиллями створено солідний історіографічний доробок, який неспростовно доводить антигуманний характер дій польської комуністичної влади щодо українців у 1947 році.

Довелося долучитися до вивчення важливих аспектів операції „Вісла” і мені разом з іншими членами спільної польсько-української робочої групи, яка з 1996 року готує спільну видавничу серію „Польща та Україна в 30–40-х роках ХХ століття. Невідомі документи спеціальних служб”. Ця група створена Інститутом національної пам’яті Республіки Польща і Галузевим державним архівом Служби безпеки України. Світ побачили вже 11 томів. Кожен з томів зазвичай містить недруковані раніше документи з архівів польських і українських комуністичних спецслужб. Один з томів серії був присвячений саме операції „Вісла”. Він з’явився друком у 2006 році і дозволив глибше зрозуміти причини, технологію і наслідки операції „Вісла”.

Ця операція стала продовженням тієї широкомасштабної переселенської акції щодо поляків і українців у 1944–1946 роках. Ось чому доцільно бодай коротко зупинитися на історії питання про згадані переселення. Влітку 1944 року тодішній партійний лідер і очільник комуністичного уряду України Микита Хрущов намагався приєднати до території УРСР Підляшшя, Холмщину, Надсяння. Однак сталінської згоди на це не було. Натомість 26 липня 1944 року постав новий польсько-радянський кордон.

Із санкції Сталіна 9 вересня 1944 року в Любліні між Урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення (ПКНВ) було підписано угоду про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. Ця ситуація вирішальним чином вплинула на рішення керівників Української повстанської армії (УПА) взяти під захист українське населення. Наприкінці березня 1945 року керівництво (Головний провід) Організації українських націоналістів (ОУН) виділив на польській території окремий організаційний край, який отримав назву „Закерзоння”.

Заходи польських і радянських каральних органів та регулярного війська проти УПА не дали в 1945–1946 роках бажаних наслідків. УПА здійснювала десятки акцій, спрямованих проти переселень. Українські селяни часто допомагали українському підпіллю, яке прагнуло оборонити їх від переселень. Залучення війська до переселенської акції не забезпечило повної депортації всіх українців. Наприкінці 1946 року на південно-східних територіях Польщі мешкало, за різними даними, 150–200 тисяч осіб українців. Дії УПА стимулювали жорстку лінію польської влади проти потенційних „націоналістів”, до яких тепер легко було зараховувати мешканців фактично кожного українського села.

У польському керівництві поступово почала формуватися думка про необхідність виселення з південно-східних воєводств Польщі всього українського населення. Таким чином планувалося знищити підґрунтя, на якому діяла УПА, а з ним і саме українське підпілля.

У січні 1947 року військові відділи на території південно-східних воєводств одержали наказ скласти списки українських сімей, що не переселилися у 1944–1946 роках. Через місяць заступник начальника Генштабу Стефан Моссор уже запропонував план переселення українців у західні землі, що за рішенням Потсдамської конференції відійшли від Німеччини до Польщі. Ідеться про так звані „ziemie odzyskane” (повернуті землі), тобто про Південну Пруссію та Сілезію. Саме на цих землях українці повинні були асимілюватися з поляками.

У проєкті цієї операції, яка спочатку називалася „Схід”, однозначно зазначалося: „Завдання: остаточно вирішити українську проблему у Польщі” (Польща та Україна, 2006). Разом з тим у цьому документі було вказано на те місце, що його повинні були займати дії проти УПА: „Одночасно з кампанією по виселенню повинна бути проведена операція по активній ліквідації банд УПА, які після закінчення евакуації повинні бути безумовно знищені” (Польща та Україна, 2006).

Підготовку виселення українців прискорила загибель 28 березня 1947 року від рук УПА віцеміністра Національної оборони генерал-полковника Кароля Сверчевського. До цього додалося вбивство 1 квітня 1947 року знов-таки українськими загонами між Тісною і Балигородом солдатів і офіцерів Військ Охорони Прикордоння. Саме ці події були використані польською комуністичною владою для обґрунтування рішення про якомога швидку і цілковиту ліквідацію українського підпілля, а також про виселення українців на західні і північні землі Польщі.

Документи, які ми свого часу опрацювали з польськими колегами, дозволяють відтворити технологію операції „Вісла”. Усі ключові рішення ухвалювалися на рівні Політбюро ЦК Польської Робітничої Партії. 24 квітня 1947 року ухвалу в справі акції „Вісла” прийняла Президія Ради Міністрів Польщі. Командування військовою операцією було доручено заступникові начальника Генерального штабу генерал-майорові Стефану Моссору.

Було побоювання, що під час операції окремі особи і цілі групи українців проникатимуть на територію сусідніх країн. Тому міністр національної оборони Польщі маршал Міхал Роля-Жимерський у середині квітня звернувся до міністрів національної оборони Чехословаччини і Радянського Союзу з проханням щільно заблокувати зі свого боку східний і південний польські кордони. Не можна не побачити зв'язок між акцією „Вісла” та здійснюваною в УРСР операцією „Захід”. Під час останньої вглиб СРСР було переселено у жовтні 1947 року понад 77 тисяч українців, яких обвинуватили у пособництві УПА (докладніше: Когут, 2021, с. 216).

Операція „Вісла” проводилася військом – 5 дивізіями піхоти (3, 6, 7, 8, 9), 1 дивізією Корпусу Внутрішньої Безпеки (КВБ) та

3 додатковими полками (піхотний, самоходний і саперний) – разом 7 дивізій. Оперативна група „Вісла” нараховувала понад 20 тисяч військових. Війську допомагала Обивательська Міліція, Добровольчі Резерви Обивательської Міліції та Управління Безпеки. Радянське командування перекинуло з Львівської області одну танкову дивізію, спеціальні партизанські загони і заблокувало прикордонними військами українсько-польський кордон, а чехи вислали одну гірську бригаду.

Фактично кожного українця польською владою було потрактовано як співучасника УПА, як „націоналіста”. Це розв’язувало польським воякам руки. У звітах польських органів громадської безпеки стверджується, що акція застала населення, яке підлягає переселенню, невідповідним: „Завдяки добре дотриманій військовій таємниці населення загалом було дезорієнтоване і до останнього часу працювало на полях” (Misylo, 2013, s. 147). На збори людям давали всього 2–3 години, селян довго тримали у пересильних пунктах, на нових місцях, як правило, їм надавали найгірші землі. Не лише влада, а сусіди ставилися до них переважно вороже, вважали і називали „українськими бандитами”. Переселення обезлюднило Бескіді, знищило культуру польсько-українського прикордоння.

Акція „Вісла” тривала до кінця липня 1947 року. Однак переселення продовжувалось у серпні, вересні і навіть у жовтні 1947 року. Окремі особи, тимчасово затримані або відлучені від своїх родин, приїздили на нове місце проживання ще в січні 1948 року. Останньою групою переселенців були 32 родини, переселені між січнем–квітнем 1950 року.

У квітні 1947 року Політбюро ЦК ПРП ухвалило створити для остраху українців табір праці у Явожно, використавши для цього будівлі колишнього гітлерівського концентраційного табору „Аушвіц”. Тут було ув’язнено 3873 особи, в тому числі 823 жінки, 22 греко-католицькі та 3 православні священники. За час функціонування концтабору (травень 1947 – січень 1949 року) загинуло понад 150 в’язнів (Павлишин, 1991, с. 15).

Оперативна група „Вісла” з квітня до липня 1947 року провела 357 бойових акцій, було ліквідовано 1509 повстанців,

знищено 1178 бункерів і криївок (Польща та Україна, 2006, с. 42). Водночас польською владою було заарештовано майже 2 800 осіб з цивільної мережі ОУН і УПА у Закерзонні (Польща та Україна, 2006, с. 42). Депортація українського населення позбавила збройну боротьбу УПА в Закерзонському краї основної мети – збройного захисту цього населення. УПА припинила боротьбу на Закерзонні. Не слід також забувати, що в ході акції „Вісла” польська комуністична влада дала розпорядження вести дії і проти польського національно-визвольного підпілля.

Оцінюючи переселення, авторитетний український дослідник Юрій Киричук слушно зауважував: „Переселення з Польщі українців ліквідувало для Москви небезпеку появи для неї за межами СРСР нового українського "П'ємонт". У свою чергу, виселення українців означало для польських комуністів можливість знайти місток єднання між ними та неприхильно налаштованими до них широкими колами польської громадськості” (Киричук, 2000, с. 15). Отже, „остаточне розв’язання українського питання”, як вони його самі назвали, було для комуністів важелем зміцнення влади, демонстрацією свого патріотизму із цілком шовіністичним забарвленням, тобто прагненням деукраїнізувати тодішню Польщу.

Тим не менш, навіть комуністи в той час до певної міри схаменулися за умов десталінізації середини 1950-х років. Тоді постало питання про те, як оцінювати акцію „Вісла” і, взагалі, чи не варто повернути виселених українців у попередні місця проживання. Самі українці часто висловлювали своє ставлення дуже простим способом – вони просто поверталися на давні місця проживання.

Збереглася надзвичайно цікава „Довідка про українське населення”, підготовлена для службового користування у травні 1956 року. У ній, зокрема, констатувалося, що ситуація українського населення досить складна. Згаданий документ містив не тільки аналіз наявної ситуації, а й рекомендації щодо поліпшення становища українців.

Автори довідки критично ставилися до акції „Вісла” і давали їй таку оцінку: „З точки зору МВС проведення операції "В" було

невірним і принесло неповоротні втрати. Використання невластивого для соціалізму принципу колективної відповідальності усієї частини населення за діяльність банд (*йшлося про діяльність підрозділів УПА. – Авт.*), що виявилось у масових репресіях (примусове переселення), йшло поруч із серйозними порушеннями ленінських принципів національної політики. Проведення операції "В" принесло в результаті крім господарських збитків (втрата і нищення майна виселених) серйозні, не виправлені до сьогодні політичні втрати, а власне: сильне почуття несправедливості у виселених і зріст націоналістичних настроїв як серед виселених, так і серед польського оточення. Закріпленню такого стану речей сприяла не усунута до сьогодні дискримінація в різних сферах життя" (Польща та Україна, 2006, с. 44).

Далі у довідці пропонувалися заходи задля поліпшення становища українців, а саме: збільшення матеріальної допомоги переселенцям, подолання тенденції до повернення на попередні місця проживання, поліпшення роботи в українському середовищі з метою роз'яснення позиції польських урядових кіл у питанні переоцінки характеру і результатів акції „Вісла”.

Однак такі підходи не знайшли розуміння. Це, зокрема, засвідчує протокол засідання Колегії Міністерства внутрішніх справ Польщі від 5 червня 1956 року. Тут думки розділилися. Якщо дехто із учасників засідання (а це були впливові особи на керівних посадах) пропонував оцінити акцію „Вісла” як „велику помилку стосовно українського населення”, то інші не вважали за необхідне виступати із критикою, оскільки, крім іншого, „така оцінка була б неправильною, тим більше, що ми не маємо практичної можливості повної компенсації” (Польща та Україна, 2006, с. 44). Тобто комуністи залишилися самими собою.

Маріуш Зайончковський спеціально аналізував висвітлення акції „Вісла” та українського підпілля у пресі СРСР, Польщі та Чехословаччини. Більшість тодішніх текстів була прямою пропагандою, яка працювала у трьох напрямках. По-перше, демонструвалися зв'язки українського націоналізму з німецьким нацизмом та антикомуністичним польським підпіллям. Підкреслювалося, що всі ці сили управляються із Заходу і прагнуть розв'язати Третю

світову війну. Пропаганда вказувала й на участь або співучасть українських націоналістів у нацистських убивствах поляків та євреїв. По-друге, акцентувалася потреба знищення УПА, тому в пресі широко описували жорстокість бандерівців, які „сяють звірячою ненавистю до польського народу та держави” (Сподарик, 2021). По-третє, ці тексти закликали поляків до поселення на територіях, що залишили українці, у південно-східній частині держави. „Врешті будували також стереотип українця – доброго в УРСР і поганого, який надалі залишається на території після-воєнної Польщі” (Сподарик, 2021), – зазначав Маріуш Зайончковський. Він також підкреслював, що комуністична пропаганда прагнула, аби суспільство не розрізняло УПА та українців, зокрема лемків, які залишилися в Польщі після 1947 року. Тогочасна преса, пишучи про українських фашистів та їхні злочини, хотіла кинути підозри на всіх українців. Це дозволяло комуністам застосовувати принцип колективної відповідальності щодо усього нібито ворожого населення.

Цю саму схему, по суті, відроджує здійснена прокурорами з Інституту національної пам’яті Республіки Польща у 2023 році корекція колективної пам’яті про акцію „Вісла”. Ці дії відроджують ресентимент поляків щодо українців. А тому вельми доречною видаються слова зі статті Івана Лисяка-Рудницького за назвою „Польсько-українські стосунки: тягар історії”, надрукованої у 1980 році. „Існує потенційна небезпека, – писав І. Лисяк-Рудницький, – що, як і в минулому, Польща може піддатися спокусі надужити своєї більшої сили, відновляючи територіальні претензії на українські землі, саме тоді, коли вся енергія українського народу буде потрібна для вирішального розрахунку з Росією” (Лисяк-Рудницький, 2019, с. 157).

У Польщі немає територіальних претензій до України. Проте цілком очевидно, що певні сили розпалюють польсько-український антагонізм у момент того самого „вирішального розрахунку” України з Росією, який розпочався після 24 лютого 2022 року. А тому, на мою думку, слова І. Лисяка-Рудницького доцільно пам’ятати, коли йдеться про польсько-українські тягарі минулого, зокрема про такий, яким була операція „Вісла”.

Бібліографічні посилання

Акція „Вісла” була злочином проти людяності. (2023). Збруч. <https://zbruc.eu/node/117125?fbclid=IwAR3YG66UjGcONSELvKJc70215-OfJ2R7YpTD99WcKbPkXO-CBhNb1wnQ4II>

Киричук, Ю. (2000). *Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років ХХ століття*. Львів.

Когут, А. Підсумки та результати депортації „Запад” за документами МДБ УРСР (2021). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ, 1(55)*.

Лисяк-Рудницький, Іван. (2019). *Історичні есе*. Том 1. Вид. 2-ге. Київ.

Нора, П. (2014). *Теперішнє, нація, пам’ять*. Переклад із французької Андрія Репи. Київ.

Павлишин, А. (Ред. і упор.). (1991). *Україна і Польща: між минулим і майбутнім*. Львів.

Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. (2006). У *Том 5. Акція „Вісла”. 1947*. Варшава–Київ: Інститут національної пам’яті Польщі.

Сподарик, Григорій. (2021, 29 травня). *Поганий українець залишився у Польщі...* Наше слово. <https://nasze-slowo.pl/poganyj-ukrayinecz-zalyshyvsa-u-polshhi/>

Misylo, E. Wstęp, wybór i opracowanie dokumentów. (2013). *Akcija „Wisla”. 1947. Dokumenty i materialy*. Warszawa.

УДК 323.2:74(477)

Валерій Солдатенко,
*доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ*

Основні етапи соборності України: до еволюції підходів і наукових уявлень

Фактологічний бік справи добре відомий. Концентруючи увагу на наймасштабніших подіях у реалізації соборницьких задумів і планів, є обґрунтовані підстави виділити три історичні періоди: революційну добу 1917–1920 рр., роки Другої світової війни і сучасний етап, який розпочався в 2014 р. і триває донині. Окремий важливий епізод – акт входження Криму до складу УРСР в 1954 р.

Природно, хронологічно охоплюючи більше століття, історичний досвід був об'єктом уваги й оцінок різних поколінь українства. Аналіз їхнього сприйняття й оцінки складових унікального процесу можна звести до кількох головних лапідарних спостережень і узагальнень (Гошуляк, 2009, с. 172–178).

Гадається, в 1917 р., коли здійснювалися перші кроки запровадження автономії України і вирішувалися питання про межі державності, а Тимчасовий уряд намагався розірвати етнічну територію навпіл, більше генетичні почуття, ніж наукові обґрунтування, чи організовані пропагандистські акції зумовили повсюдні протестні виступи, особливо у „відмежованих” шовіністами регіонах.

Після Брестської мирної конференції, на якій було домовлено про приєднання до УНР Холмщини і Підляшшя, злучення в „коронний край” Східної Галичини й Північної Буковини в складі Австро-Угорщини, на західноукраїнських землях виник масовий рух підтримки ухвалених за ініціативи і під дипломатичним тиском делегації, направленої на конференцію Центральною

Радою Української Народної Республіки, договорів (Рідне слово, 1918).

Хоча проблема статусу і питання адміністративного підпорядкування Донецько-Криворізької радянської республіки остаточно вирішувалися в лютому–березні 1918 р. у Москві, у сепаратистів не вистачило ресурсу, щоб подолати етнографічну єдність України, відірвати регіон від природного національно-державного утворення. Їм просто ні на що (в розумінні народної підтримки) було спертися в реалізації своїх упереджених задумів (Солдатенко, 2015).

Домінантними настроями населення Східної Галичини, Північної Буковини, Придунайських земель і Закарпаття в момент розпаду Австро-Угорської імперії наприкінці 1918 р. – на початку 1919 р. було тяжіння до єднання зі спорідненим східноукраїнським етнічним масивом. Це зумовило прийняття 22 січня 1919 р. Акта Злуки УНР і ЗУНР, відповідні зусилля на цьому напрямі. Водночас із глибоким розчаруванням в обох частинах України були сприйняті кроки, що здійснювалися всупереч духу і смислу історичного рішення, призвели до односторонньої його денонсації в грудні 1919 р. Нерозуміння, значні нарікання і протести викликав Варшавський договір 21 квітня 1920 р., реалізація якого створила нездоланні перешкоди на шляху дальшого соборницького процесу (Мазепа, 2002, с. 117–133).

У 20-ті – 30-ті роки ХХ століття ідея єднання східних і західних гілок українства постійно нуртувала в його свідомості. Боротьба за соціальне й національне визволення українців у Польщі, Румунії й Чехословаччині з намірами дальшого єднання зі східними братами по крові отримувала співчуття, моральну й певну політичну підтримку останніх. Суспільна думка щодо бажаного, неодмінного, закономірного єднання доволі визріла й принципово, з ентузіазмом була підтримана в надзвичайно складних, неоднозначних, суперечливих і трагічних обставинах Другої світової війни, коли відбувалося входження до складу УРСР Східної Галичини з Західною Волиню восени 1939 р., Північної Буковини з українськими анклавами Молдавії і Придунайськими землями навесні – влітку 1940 р., а також Закарпаття влітку 1945 р. (Мартинюк, 2010).

Незважаючи на неймовірні труднощі часів тоталітаризму, українці в єдиній родині спільно, в незмінній регіональній взаємодопомозі, підтримці, пошані інтенсивно долали колосальні вершини економічного і культурного розвитку. Такі самі почуття панували і щодо жителів Криму, які органічно поповнили республіку.

На рубежі 80-х – 90-х рр. ХХ століття виникла непроста ідейно-політична колізія щодо визначення пріоритету двох вищезгаданих соборницьких етапів. Дискусії різних політичних таборів (наукові аргументи не надто бралися до уваги) привели до появи 21 січня 1999 р. Указу Президента України Л. Кучми „Про день Соборності України”. Директивним документом встановлювалося щорічне відзначення Дня Соборності України 22 січня – у день проголошення в 1919 р. Акта Злуки (*Українська соборність*, 1999, с. 3).

З того часу згаданій даті приурочуються масові заходи на кшталт „живого” людського ланцюга між Києвом і Львовом, наукові конференції і публікації тощо. Схоже, протиставлення в історіографії двох дат все ж не змогло абсолютно нівелювати соборницькі здобутки умовно позначеного другого етапу. А наукові дослідження досвіду соборності, віддаючи шану першій спробі реалізації життєдайної ідеї, логічно й правомірно пролонгуються на наступні часи – аж до сьогоднішнього дня. Про це свідчать як проведені за останні тридцять років численні наукові акції – конференції, круглі столи, публічні читання, так і здійснені різноманітні видання (*Соборність України*, 2015). З належним розумінням і підтримкою вони сприймаються і оцінюються усім українським загалом.

Як глибинну закономірність, справедливу історичну данність сприйняла вітчизняна громадськість незалежну соборну Україну в контурах 1991 р. (*Соборність України*, 2002, с. 190–235). Те, що сталося, починаючи з 1914 р. і привело до агресії з боку Російської Федерації проти України, кривавої, спустошливої війни, сприймається українським народом як зазіхання на нашу незалежність, державний суверенітет і етнографічну цілісність.

Розцінюючи історичні надбання соборництва як надзвичайно високу, непорушну цінність, народ піднявся на справедливу війну

проти загарбників і готовий вести її до перемоги, відстояти кожну п'ядь рідної землі, яких би зусиль це не коштувало.

Крім згаданого вище штучно вибудовуваного, що зовсім не означає нещирого, а лише символічного, демонстративно-яскравого ланцюга, який наочно-дедуктивно закликає до єдності наддіпрянців і галичан у свята соборності, є сенс згадати ще про один, не менш важливий суспільно-психологічний феномен.

Більше як сто років перманентно формувався, з кожним кроком зміцнювався, гартувався інший ланцюг. Він надійно єдне не одне покоління українських громадян, для яких турбота про збереження національної соборності завжди була, є і залишатиметься непорушною, священною. Гадається, є достатньо вагомих, переконливих аргументів, усупереч традиційним претензіям до молодших поколінь, що переймають естафету історичного поступу сьогодні, висловити обґрунтовану впевненість, що в означеній площині проблем не виникатиме. Принаймні видимих причин для їх появи не існує.

Свою дуже поважну роль тут має відігравати наука, особливо її гуманітарні сегменти. Звертаючись до уроків минулого, не можна не зізнатися, що, скажімо, історикам, політологам, соціологам, філософам та й репрезентантам інших не менш поважних серйозних галузей знання вдавалося завжди опинятися на висоті становища, забезпечувати суспільні запити високофаховими дослідженнями, методологічно й емпірично бездоганними, чесними працями. Серед іншого, свої нашарування тут іноді залишала мінлива кон'юнктура, прагнення підлаштуватися під потреби, які не завжди з плином часу виявлялися істинними, об'єктивними, суспільно зумовленими.

Сьогоднішнє суспільство чекає і, навіть, вправі вимагати від науковців, очевидно, передусім фахівців з історії держави і права, обґрунтованих теоретичних концепцій перспективного розвитку української державності, зокрема тих, які безпосередньо стосуються соборницьких аспектів. Усім відомо, що саме на ґрунті проявів регіоналізму і сепаратизму більше як тридцять останніх років, власне – з моменту завоювання незалежності, час від часу виникали дискусії щодо можливої федералізації України. Їх

ініціатори вбачали в такому варіанті гіпотетичні шляхи консолідації мешканців усіх куточків країни через розширення можливостей урахування і ефективної практичної реалізації регіональної специфіки, особливостей територіально-економічного і духовно-культурного розвитку (Толочко, 2016, с. 94–110).

Свої резони, слухні застереження енергійно висловлювали і прибічники зміцнення унітарної моделі дальшого поступу України, рішуче заперечуючи, відкидаючи федералістські концепції (Скрипнюк & Богів, 2023, с. 245–263).

До переконливих переваг однієї зі сторін, як і до компромісного консенсусу, як відомо, так і не дійшло. Однак в умовах війни цей державотворчий аспект набув особливої ваги і значення. Чіткість, ясність у питаннях перспектив статусу деокуповуваних територій, повернення Криму в лоно України є могутнім мотиваційним, мобілізуючим чинником уже сьогодні. Мабуть, ці обставини мають враховувати у своїй діяльності й професійні соціологи та психологи. Їхні наукові висновки, ретельні розрахунки і рекомендації можуть відіграти свою чималу роль.

Хочеться сподіватися, що дослідження, творчі дискусії, які ведуться нині, будуть позбавлені тих прикрих недоліків, про які доводиться згадувати, а сьогоднішнє наукове зібрання, виправдовуючи своє високе призначення, зробить свій внесок у наближення до істини, ідеологічне озброєння національного загалу невідпорними, максимально переконливими аргументами в непростій гібридній війні. Є надія на те, що це дійсно матиме практичне значення.

Бібліографічні посилання

Гошуляк, І. Л. (2009). *Тернистий шлях до соборності (від ідеї до Акту Злуки)*. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2009. С. 172–188.

Мазепа, І. П. (2002). *Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. Кн. II*. Дніпропетровськ: „Січ”.

Мартинюк, А. (2010). *Возз'єднання. Кроки до заповітної української мети*. Київ: ТОВ „Друкарня "Бізнесполіграф””.

Рідне слово. (1918, 23 лютого). Брест.

Скрипнюк, О. В., & Богів, Я. С. (2023). Український унітаризм: тенденції розвитку, сучасний стан, загальні та специфічні ознаки.

Правова держава. Щорічник наукових праць Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 34, 245–263.

Соборність України. На шляху до об'єднання та утвердження української державності. (2002). Кн. 2. Київ: Видавництво „Бібліотека українця”.

Соборність України: історичний контекст і виклики сьогодення. (2015). Київ: Інститут історії України НАН України.

Солдатенко, В. (2015). Феномен утворення Донецько-Криворізької радянської республіки. *Світогляд. Науково-популярний журнал, 4 (54), 70–77.*

Толочко, П. П. (2016). *Федералізація України: угроза распаду или путь консолидации. Заблудилие.* Киев: Издательский дом Дмитрия Бурого.

Українська соборність: ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 р.). (1999). Київ: ІПіЕнД.

УДК 316.7:323.2(477.54)

Валентина Сушко,
*кандидат історичних наук, доцент,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології імені М. Т. Рильського НАН України,
м. Київ*

Культурно-антропологічний ракурс етноідентифікаційних практик харків'ян після 24 лютого 2022 року

Спротив українців повномасштабному вторгненню Росії в Україну свідчить про існування української політичної нації, катализатором консолідації якої й стала ця війна. Події першої половини 2014 р. підштовхнули багатьох харків'ян активніше взяти участь у суспільно-політичних процесах, проте 24 лютого 2022 р. перевернуло долю всіх. Офіційна статистика, яку подали харківський міський голова Ігор Терехов та очільник Харківської військово-цивільної адміністрації Олег Синегубов, стверджує, що на 24.02.2022 р. кількість населення міста сягала понад 2 млн осіб, на березень того ж року у місті лишалося 300 – 400 тис. осіб (тобто кількість жителів скоротилася у 5–7 разів), а до початку 2023 р. у місті було вже 1,1 млн мешканців (*Суспільне. Харків*, 2023).

У нашій розвідці ми спираємося на власні польові матеріали, отримані як шляхом безпосередньої участі та спостереження, так і інтерв'юванням та опитуванням; матеріали з відкритих джерел – офіційні канали Харківської обласної військово-цивільної адміністрації, Харківської міської ради та міського голови, харківської поліції та комунальних служб і волонтерських об'єднань. Крім того, ми залуцаємо особисті блоги та сторінки зі соціальних мереж воїнів-харків'ян. Виставлені у засобах масової інформації матеріали, здебільшого, публікації з „Суспільне. Харків”, не акцентують увагу глядача на етнічному походженні респондента, проте дають точні й важливі свідчення про настрої місцевої людности та події війни. Опитування проводилися у Харкові впродовж осені 2022 – зими 2023 рр.

За нашими спостереженнями та результатами інтерв'ю, ми можемо стверджувати: більшість харків'ян до 24.02.2022 р. були

мешканцями цього міста у другому поколінні, тобто народилися у місті від батьків, які переїхали до Харкова, або й у першому поколінні. Значною мірою зв'язок з родом та місцем походження був утрачений або свідомо та повністю, або частково через віддаленість. Припускаємо, що саме через це в Харкові такий стійкий був стереотип: „ми тут – невідомо, чи й українці, а от там (на Західній) – насправді українці”. Адже діти, приїжджаючи до бабусь у село на Харківщині чи Сумщині, Волині чи в Карпатах на канікули, бачили святкову та привабливу сторону життя, тим більше, коли на вакації приїздили ті, хто покинув малу батьківщину й облаштувався в мегаполісі. Можливо, саме тому виявився таким стійким ще один давній, народницький, стереотип про „село як колицку й джерело нашої культури”. До речі, у Харкові були до війни діячі галузі „культура”, які свідомо заперечували будь-який пієтет до „селянської культури”, були категоричними противниками руху автентичного виконавства, розвинуеного у Харкові з 1970-х років, вважаючи все це шароварщиною.

Для нашої розвідки ми залучали матеріали харків'ян віком переважно 40–65 років, тобто народжені у 1958, 1967, 1969, 1970 та 1972, 1977 роках, хоча були й старші. Основний загал наших інформантів жінки. Етнічно це були як українці, так і євреї, росіяни, білоруси, болгары, казанські татари, німці та поляки). Всі люди беруть участь у зборах коштів або речей для воїнів, плетуть сітки чи опікуються іншими видами волонтерської діяльності, чим підтверджують слухність нашої гіпотези про постання української політичної нації: харків'яни різної етнічної належності не просто відчули вартість власної держави, а й на ділі довели рішучість відстоювати цю державу як свою, рідну. Хоча більшість з наших інформантів – люди, народжені в радянський час, а дехто й прожив значну частину свого життя у той період, проте вони не мають жодних ілюзій та замилювання щодо цього часу. На нашу думку, належність до політичної нації визначається виключно самосвідомістю, а ознаки, що були характерними для носія етнічної нації, втрачають своє значення.

Від початку лютого розмови про можливий напад на Україну ставали все частішими. Навіть 6 лютого 1922 р., на проведенні „Маршу єдності”, який мав продемонструвати небажання

харків'ян „асвабжаца”, в приватних розмовах харків'яни переконували одне одного, що „нападу не буде!”, й попереджали, що „солідні люди звідти” повідомили, що таки буде, що „через два тижні тут буде російський рубль”. Саме тому від 5-ї години у перші ж години 24 лютого 2022 року чимало харків'ян – власники особистого транспорту – виїхали з міста. Дуже багато чоловіків вивезли або відправили родини з міста, лишившись у ньому. Багато хто бажав – і таки доєднався якщо не до ЗСУ чи Нацгвардії, то до ТрО. Були такі, як відомий харківський історик, науковий співробітник Харківського відділення Українського інституту національної пам'яті Едуард Іванович Зуб, який просто прийшов до частини і лишився там (Зуб, 2022)

Українці – чоловіки і чимало жінок призовного віку – засвідчили свої національні почуття, ставши на захист Батьківщини. Масовість добровольців у місцях рекрутування до війська ми бачили на власні очі наприкінці лютого 2022 р. (до удару по ХОДА) й про це розповідали наші інформанти. На наше переконання, навіть масовий виїзд людей з Харкова наприкінці лютого – на початку березня 2022 р. свідчить не тільки про страх перед обстрілами, а й не бажання потрапити в окупацію, загрозу якої довів вхід ворожих колон до міста 27 лютого 2022 р. Упродовж кількох днів кінця лютого – початку березня кількість жителів міста скоротилася, за відомостями Харківської міської ради, з понад 2 млн до 300–400 тисяч осіб. На цей же час припадає масова взаємодопомога харків'ян, які лишилися: від банальної закупівлі продуктів сусідам, до копання окопів та готування їжі для наших захисників – той час позначений надзвичайною уважністю та доброзичливістю одне до одного, дієвою готовністю допомоги навіть цілком незнайомим людям. Саме в той час почали створюватися волонтерські групи, які згодом переросли у сталі об'єднання, що визначилися зі спрямуванням (допомога тваринам, старшим людям, вивезення з особливо небезпечних місць, допомога із укриттям пам'ятників та з консервацією будівель тощо). Загальним об'єктом різноманітної допомоги (збори коштів та закупівлі усього необхідного) є, звичайно, Сили оборони України.

Хоча інфраструктура (опалення, подача світла, води та газу, вивезення сміття), де було можливо, відновлювалася навіть у

холодні дні початку березня, коли після досить теплого й безсніжного лютого різко похолодало і випав сніг, проте така можливість була далеко не всюди. У масовій свідомості жителів інших областей України створилося хибне враження, ніби від обстрілів та бомбувань потерпали тільки жителі Салтівки та Північної Салтівки, що далеко не так: дуже складно було й на Олексіївці та Павловому Полі, Малій Данилівці, Жуках (селище Жуковського), Горизонті та селищі ХТЗ і Нових будинках (південно-східна частина міста); обстрілювався Центр та Тюрінка й Петінка, Холодна Гора – тобто все місто було під ударами ствольної та реактивної артилерії, ракет та авіабомбардувань. Усі наші інформанти погоджуються, що навіть „Гради” (такий стояв у 2 км від Північної Салтівки у с. Циркуни Харківського району і тероризував місто до вересня 2022 р.) та „Калібри” не можуть порівнятися з авіаударами, яких ворог завдавав на початку березня 2022 р. Велику радість пережили усі „коридорні війська” (на той час уже цілком було відоме й практикувалося „правило двох стін”, і багато містян удень і вночі перебували у коридорах. Хоча в блочних „хрущобах” та брежнєвських дев’ятиповерхівках квартири часто-густо навіть таких, умовних, двох стін – перегородок на мають), коли наші захисники збили й упіймали ворожого льотчика Криштопа Максима Сергійовича – виродка, який бомбив житлові квартали Харкова (Харків – Україна, 2022).

Сміх є вагомим засобом подолання стресової ситуації, а 2022 р. був часом понад звичайного стресу та невизначених обставин – містяни не могли планувати не те що ближчу перспективу в обсягах тижня, ба навіть доби чи години. Попри сучасні закиди в „невірному” ставленні до ворогів як до недолугих чмонь, сміхом та жартами були пересипані записи воїнів. Уже в перші дні війни з’явилися анекдоти та меми про окупантів. Предметом осміяння стають нападники – форма боротьби з загарбниками, які стають не страшними та жорстокими, а огидними та нікчемними.

Ще однією формою реакції на стрес є героїзація власного міста. Візуальний образ міста, яке не кориться загарбникам, створив Микита Титов – „Харків – залізобетон”, яке з плакатів та постів з інтернету перейшло на футболки, худі та інші товари масового вжитку. Згодом таких знакових зображень стає дедалі

більше: „Рускій военний корабль...”, „Паляниця” (із зображенням полуниці), „Гуси”, „Доброго вечора, ми з України”, „Зберігайте спокій – чистіть кулемет!”, Тризуб та синьо-жовті й червоно-чорні прапори, фенечки, стрічки тощо.

Усі опитані говорять або говорили російською мовою, яка у Харкові переважає й нині пропри те, що чимало жителів міста свідомо перейшли на українську від 2014 року, а особливо – від 24.02.2022, або розмовляють російською, але пишуть українською. Сприяє дотриманню мовної державної політики вимога спілкуватися у сфері послуг українською. Багато працівників відкритих з весни 2022 р. закладів свідомо розмовляє виключно українською. Так, у районі проспекту Науки чи не найпершою відкритою кав'ярнею в травні 2022 р. став „Львівський круасан”, де від самого початку обслуговували лише українською.

Більшість з наших інформантів у 2022 р. були підписаними читачами усіх відкритих телеграм-каналів, які були і є доступні у Харкові: „Олег Синегубов, голова Харківської ОДА”; „Труха – Харків”; „ДЖКГ Харків Public Chat” (чат комунальних служб міста Харкова, куди можна повідомити про якісь негаразди); „Поліція Харківської області”; „Суспільне Харків” та інші. За нашими спостереженнями, саме багатоплатформовий месенджер „Телеграм” став основним постачальником новин, на противагу „Viber” та іншим месенджерам. Значно скоротилася впродовж 2022 р. серед харків'ян кількість підписників на „Whats App”. Велика кількість наших інформантів є підписниками Facebook та месенджера, проте багато хто користується ними не надто активно. Військові користуються новітнішим месенджером „Signal”, який є захищенішим.

За нашими спостереженнями, від заміни телерадіомовлення у 2000-х роках суспільним, а особливо – від лютого 2022 року інтернет замінив у побуті харків'ян телевізійні канали: розважальні та науково-популярні програми, матеріали для дітей та дорослих глядач отримує в інтернеті. Так само більшість переглядає новинні канали за допомогою інтернет медіа, де значна кількість віддає перевагу „Еспресо TV”, „24-й канал”, „ТСН”, „Телеканал Прямий” та інші. Є люди – навіть старшого віку, – які

переглядають передачі Ірини Фаріон та „Говорить Великий Львів”. Ситуативно, залежно від запрошеного мовця, переглядають „Жовті кеди...” та інші. Великою популярністю користуються програми та подкасти харківської „Медіа групи "Накипіло"”, яка з 2023 р. відновила роботу на значній частині території Харківщини. Деякі канали, як-от "Труха", на початку повномасштабного вторгнення збільшили коло читачів та підписників, проте з весни–літа 2023 р. багато хто з харків’ян відмовився від їхніх послуг. Разом з тим упродовж 2023 р. повернули собі популярність російськомовні канали – такі як „Інсайдер UA| Новини”, „KHARKOV-News” та інші.

З політичних оглядачів популярність у глядацько-читацького кола впродовж місяців повномасштабного вторгнення змінювалася: спочатку багато людей стежили за виступами пана Арестовича, згодом популярності набув Олег Жданов, є ті, хто стежить за виступами п. Світана, авторитетом є полковник Петро Черник. Серед журналістів та їхніх передач вирізняються Сергій Стерненко, Олена Курбанова та Ольга Лень з „Хроніками інформаційної війни”. На наш подив, мало хто нині дивиться „Військове телебачення України”, хоча про офіційні зведення Генерального штабу так чи інакше довідуються усі і дуже швидко.

Значний загальний наших інформантів – люди, які до війни з огляду на вік були мало залучені до соціальних мереж. Здебільшого вони мали сторінки в „Однокласниках” до 2014 р. для підтримки стосунків з родичами, у фейсбуці з такою самою метою чи для роботи (до війни більшість шкільних учителів таким чином звітувала про проведені масові заходи). Під час карантину педагогам довелося опановувати вайбер для контактів зі школярами та їхніми батьками. Проте й вони приблизно з літа 2022 р. активно долучилися до мережі „Тікток”, адже там багато військових викладали власні відео. Серед власних харківських каналів досить популярними є „Незламний гуртожиток” (канал молодих людей, які тримали в с. Липці притулок для тварин, що дуже постраждав від обстрілів та під час окупації села, а власникам за допомогою волонтерів вдалося виїхати з-під окупації); „Kharkiv” (канал молоді пари – любителів котів); „Kharkov geou”, де виставляються

відео поїздок Харковом упродовж місяців повномасштабного вторгнення, або довоєнні ролики садів, парків та площ Харкова. Дразливим слід визнати контент, який виставляли у лютому – березні 2022 р. у фейсбуці харків'яни, які виїхали з міста, в якому порівнювали місця до війни та після обстрілів.

Більшість інформантів за місяці війни знайшли собі основне джерело інформації, експертів, яким довіряють, і нині вже тримаються саме їх. Якщо на початку війни таких майданчиків було небагато і на них були підписані всі, то наприкінці 2023 р. таких ресурсів багато й кожен може обирати на свій смак. Є люди, яким мало того, що демонструє Олена Курбанова, й вони дивляться через VPN російські канали – насміхаючися з російських пропагандистів, які вважають „зазомбованими, затурканими пропагандою” українців, які насправді дивляться саме росіян і найбільше відчувають відразу до російського, безпосередньо споглядаючи їх в „усій красі”.

Слід зазначити, що, на нашу думку, від самого 24.02.2022 р. більшим авторитетом користується голова Харківської обласної військово-цивільної адміністрації Олег Синегубов (102 тисячі підписників) (Синегубов, 2023), оскільки міська адміністрація ще від попередника нинішнього міського голови сприймалася більшістю інтелігенції вкрай критично, адже тодішній мер показав себе здатним на всілякі маніпуляції та оборудки. Оскільки Ігор Терехов вийшов із кернесівського клану, то й ставлення до нього відповідне. Вкрай суперечливими видалися харків'янам і його заяви та суди щодо української мови. Влітку 2023 р. у Харкові навіть відбулася така акція, коли люди – переважно старшого віку – приносили твори російської літератури задля її утилізації.

З осені 2022 р. в Харкові телеграм-канали стали пропонувати курси вивчення української мови, і просте спостереження за містянами, що прогулюються алеями, скверами, садами та парками, засвідчує значно зрослою кількість тих, хто розмовляє українською. Особливо це стосується родин із дітьми, які спеціально переходять на українську заради дітей. Від осені 2022 р. у Харкові додалося й переселенців з традиційно україномовних сіл та містечок півночі та сходу Харківщини – Деркачів, Вовчанська,

Куп'янська, з яких після звільнення території області почалася евакуація через постійні обстріли окупантів. При цьому питання віровизнання та конфесії усе ще лишається невирішеним: навіть знайомі військові висловлювали незадоволення заборонами РПЦ. У Харкові понад тридцять років функціонує храм Святого Івана Богослова Православної церкви України та Свято-Дмитрівський храм, який тривалий час належав до Української автокефальної церкви, а згодом його церковна громада вирішила приєднатися до Української греко-католицької церкви. Проте більшість церков і нині належить до Української православної церкви Московського патріархату. Серед харківської інтелігенції цілком поширений атеїзм та постійне трактування буддистських вірувань, а також юдаїзм. Проте, за нашими спостереженнями, так само, як і православ'я, юдаїзм наймовірніше є системою святкувань, набором ідей, а не релігійно-містичним стилем життя.

За нашими спостереженнями, більшість сучасних євреїв та єврейок середнього віку не знають ідиш, зрозуміли, що сімейні традиції були єврейськими народно-релігійними традиціями тільки у дорослому віці. Більшість ознайомлені з науковими та культурними досягненнями єврейського народу, пишастся ними, навчає цьому дітей, віддавши їх у 1990-ті роки у єврейський дитячий садок та школу № 170 з поглибленим вивченням єврейської традиції. Нерідко саме дитина, повернувшись з такого садочка, питала: чому не запалюються свічі, коли будуть святкувати Пурім (веселе свято з розвагами та подарунками для дітей) тощо. Велику роботу виконували харківські Бейт Дан та хоральна синагога, яка і до війни допомагала людям старшого віку, самотнім, організовувала подорожі до Ізраїлю та мовні табори для дітей і молоді тощо. Під час повномасштабного вторгнення працівники хоральної синагоги – другої за розмірами в Європі – звернулися до всіх харків'ян, поза релігійною та етнічною належністю, із запрошенням приходити переховуватися у синагозі та отримувати гуманітарну допомогу. Нам довелося чути про харківських бабусь, які під обстрілами влітку 2022 р. встигали сходити по „гуманітарку” до храму у Саржиному Яру та до синагоги й порівняти – порівняння було на користь синагогальної допомоги.

Серед маркерів традиційної культури (архітектура, костюм, кухня, традиційна обрядовість) до 1990-х, за нашими спостереженнями, переважна більшість містян мала певні уподобання у кулінарії та обрядовості, пов'язані з традиційною релігією родини, однак здебільшого спостерігалася відмова від етнічного та наслідування уніфікованих, установлених у пізньорадянський період, стандартів: у міській квартирі поділ дому на жилий простір (безпосередні вихідці з села називали одну з кімнат „зАла”), в якому мала бути „стінка”, кухню та ванну кімнату, в яких з покращенням фінансового становища ставало все більше побутової техніки європейського та китайського виробництва, та коридор-„прихожую”.

Після осені 2022 р., коли була визволена майже вся Харківщина, до міста було евакуйовано чимало жителів північної та східної частини області (Золочівщина та Деркачівщина, Вовчанщина, Куп'янськ та Куп'янщина, Борівщина). Оскільки вдома мовою їхнього спілкування була українська (суржик), вони додали кількість україномовного населення міста.

З осені 2022 р. місто відчуло гостру потребу у відновленні культурного життя. Тому такою вагомою подією став концерт – творча зустріч поета-„россомахи” Павла Вишебаби та парамедика Катерини Поліщук – „Пташки Азовстали” у червні 2023 р., концерти та відкриті репетиції фольклорного дослідницько-виконавського гурту „Муравський шлях” (керівник – заслужена артистка України Г. Лук'янець). Відкрила нове мистецьке життя виставка творів епохи війни харківського живописця, Народного художника України, голови Харківського відділення Національної спілки художників України Віктора Івановича Ковтуна у Харківському художньому музеї, яка представила героїв нашого часу – генерала В. Залужного, генерала О. Сирського, українських воїнів, харківських медиків, комунальників – увесь незламний український Харків.

Бібліографічні посилання

- Зуб, Едуард (2022, березень 29). *Facebook*. <https://www.facebook.com/Синегубов, Олег> (2023). *Офіційний телеграм-канал голови Харківської обласної державної адміністрації Олега Синегубова*. t.me/synegubov
- Суспільне. Харків* (2023). t.me/suspilne_kharkiv
- Харків – Україна. „Вбивця”. (2022, 7 березня). *Youtube*. <https://www.youtube.com/@user-fk5jc6qg8b>

УДК 124.5:329.11'12

Михайло Гордієнко,
*кандидат політичних наук, доцент,
Яготинський інститут ПрАТ ВНЗ „МАУП”,
м. Яготин*

Аксіологія консерватизму як альтернатива екзальтованому волюнтаризму

Суспільно-політичне буття української нації пронизане перманентною боротьбою за здобуття свободи й утвердження суверенної держави. Після розпаду радянської імперії, здавалося, у нас з'явився шанс реалізувати мрію багатьох поколінь українців – позбутися імперського гніту й утвердити вільне суспільство на демократичних засадах. Однак на перешкоді цьому стали одвічні для нас деструктивні фактори: внутрішні чвари й зовнішня московська інвазія. В період екзистенційної кризи, коли українське суспільство опиняється перед загрозою неоімперського поневолення рашизмом, загострюється питання пошуку нових ціннісних парадигм буття нашого соціуму. Це спонукає до трансформації політичних пріоритетів відповідно до сучасних викликів. Під впливом гібридної війни і варварського терору москвитів абсолютно нівелюються віками насаджувані Кремлем наративи слов'янської єдності, міфологія братнього народу, проєкти економічного співробітництва. Відбувається девальвація цінностей російської політики, культури, ментальності тощо. Війна кардинально змінює попередній ідейно-політичний ландшафт і ставить на порядок денний питання побудови нової ієрархії політичних цінностей, що базуються на субстраті питомо української автентичності, жертвої боротьбі з колоніальною експансією й радикальному дистанціюванні від токсичних відносин із Кремлем.

З моменту утвердження незалежності України наша спільнота проходить періодичну перевірку на соціальну міцність й державотворчу стійкість. Першим випробуванням політичної зрілості української нації була відносно спокійна й еволюційна сепарація

від радянського союзу й проголошення суверенітету на початку 90-х років минулого століття. Але формальне утвердження суверенної державності не супроводжувалося аксіологічною трансформацією свідомості людей. Це призвело до суттєвого гальмування демократичного розвитку пострадянської України. Спроба нав'язати авторитарну модель правління, що заперечує європейську інтеграцію і намагається зблизитися із Москвою, спричинила різкий супротив української спільноти. Свавілья влади не просто обурює українців, але й спонукає до активних протестів. Прагнення до свободи й утвердження європейських цінностей мотивує людей вийти на Майдан і зупинити сповзання нашої держави в орбіту кремлівського неоколоніалізму. Це друга біфуркаційна точка визвольних змагань українців новітньої доби. Апогеєм майданного опору стала Революція гідності, що започатковує безпрецедентно жертовну парадигму боротьби за вільну Українську державу й відкрите суспільство.

На авансцену політичного життя виходить нова генерація українських громадян, свідомість яких не заангажована атавізмами комуністичної епохи. Натомість вона прагне переосмислити роль і значення таких цінностей, як права людини, свобода, демократія, справедливість, приватна власність, відкрите суспільство тощо. В українців є досвід перемог на Майдані, але бракує навичок практичної реалізації майданних здобутків. Постреволюційна ейфорія у нас завжди змінюється реваншем олігархічної влади, яка знову повертає авторитарні методи управління й атавістичні цінності неоімперського минулого. Сьогодні ми переживаємо третій, кульмінаційний етап боротьби за політичну суб'єктність українців – війну проти путінської Московії. Її успіх напряду корелюється з нашою єдністю. А національну єдність може забезпечити нова аксіологічна парадигма, що апелює до генетичного коду українців, наших традицій, культури, релігії і звияжної національно-визвольної боротьби попередніх поколінь та адаптує їх до нових політичних реалій.

У цьому дослідженні ми аргументуємо ідею про те, що консолідуючу роль в умовах мілітарного протистояння з переважаючими силами кремлівської орди спроможні забезпечити не так ідеї

плюралістичної демократії, як притаманні кризовому буттю соціуму аксіологічні ресурси консерватизму. Значно потужнішому, як у мілітарному оснащенні, так і в людських ресурсах ворогові українці можуть протиставити свою єдність і згуртованість. Парадигму консолідуючої національної ідеї сьогодення необхідно формувати на досвіді національно-визвольних змагань усіх попередніх поколінь українства та сукупних рефлексіях, що детерміновані світоглядно-ментальними й духовно-культурними традиціями нашого народу. Адже з давніх часів московити прагнули підкорити українців духовно, світоглядно, аксіологічно. Коли це не вдавалося, вони йшли проти нас війнами, голодоморами, соціально-економічними й політичними утисками. Треба усвідомити просту істину про те, що допомога наших союзників – держав антипутінської коаліції – може сприяти нам здобути ситуативну перемогу над ворогом. Але забезпечити стратегічний успіх – це прерогатива звияжної боротьби усієї української спільноти, що перед смертельними викликами об'єднується визвольним духом предків і спільною парадигмою ціннісно-світоглядних орієнтацій.

Потреба трансформації цінностей актуалізується там, де відбуваються радикальні пертурбації політичного буття соціуму. Масштабні **екзистенційні виклики** сьогодні переживає українська спільнота. Для виживання українців в умовах гібридної війни потрібна не лише загальна мобілізація до війська, постачання зброї, фінансова підтримка союзників, але й активізація мотиваційних важелів ціннісного характеру. Також для цього необхідно стимулювати нові світоглядні імпульси, аксіологічні ребуси, що модернізують усталені формати національної ідеї відповідно до викликів сьогодення. „Національна ідея, – пише А. Колодій – це синтез духовного буття і духовної творчості народу, "згусток" його колективної свідомості, концентрований вираз уявлень нації про спосіб і головний напрям власного самоствердження, проте, як і заради чого вона існує, яке її місце серед інших народів, у чому її специфіка і цінність для людської цивілізації. Не чистий "націоналізм", а національна ідея в поєднанні з загальнолюдськими цінностями й ідеалами стає дієвим чинником національної

консолідації на державній основі. Національна єдність не може виникнути лише на базі усвідомленої необхідності самоствердження. Вона формується у процесі реалізації цілей і цінностей, закладених в національній ідеї, які, зрозуміло, мають бути правильно інтерпретовані політичними лідерами нації” (Колодій, 2008, с. 224). Наразі актуалізується потреба теоретичного обґрунтування та поширення тих політичних цінностей, що інтегрують націю й сприяють зміцненню української ідентичності.

Ми схильні вважати, що консолідуючі імперативи для сучасного українського політогенезу треба шукати у площині консервативної парадигми. У ній послідовно і переконливо фіксується формат тих політичних цінностей, які органічно притаманні нашому хліборобському етносу. Саме хліборобський клас, на думку В. Липинського, є основним продуцентом української візії й кровно зацікавлений у захисті своєї землі. Вчений стверджує: „Часи революції вже минають. І на цій руїні, що по ній залишилась, знов той самий український плуг, як це робилося віками, мусить нові пустирі, нові пожарища зайняти, розорати й засіяти. А це вже не революція, це повільна, тяжка, будуюча праця. Для праці цієї потрібні спокій, лад і порядок... Тепер тільки на клас, що ніколи в революцію не вірив і її упадком не здеморалізувався – на хліборобський клас, що ладу й порядку найбільше потребує, випаде завдання будувати Українську Державу такою, якою він по духу, по психології, по звичаям своїм привик державу мати й бачити” (Липинський, 1995а, с. 42). Абсолютно резонно В. Липинський наголошує, що соціальною основою розбудови української державності є хліборобська клас, який зберігає тяглість аксіологічних імперативів української нації.

Але для того, щоб розбудовувати Українську державу, її треба захистити і звільнити від ворога. Вирішення цієї екзистенційної проблеми корелює з амбівалентним світоглядом наших громадян. Радикальні ескалації соціуму – революції, бунти, війни – ніколи не толерувалися хліборобською етикою українців. Але нинішня воєнна експансія кремля спрямована не лише проти ідейних цінностей свободи і демократії, за якими прагне розвиватися постмайданна Україна, але, насамперед, Московія здійснює геноцид української нації. Тому український пацифізм у боротьбі з москалями постає як

жертвний патріотизм. У цьому контексті важливу роль відіграє **консервативна аксіологія**, на основі якої органічно синтезуються минуле і майбутнє, індивідуальне й колективне, матеріальне та ідеальне, актуальне й потенційне, реальне і віртуальне. Згідно з теоретичними рефлексіями С. Гантінгтона ієрархія консервативних пріоритетів має такий вигляд: „1. Людина, по суті, – релігійна істота, а релігія – це основа громадянського суспільства. Божественна санкція пронизує законний наявний соціальний порядок. 2. Суспільство – це природний, органічний результат повільного історичного розвитку. Наявні інституції втілюють мудрість попередніх поколінь. Право – це функція часу... 3. Людина – це витвір інстинкту, емоцій, а також розуму. Розважливість (*prudence*) передсуд (*prejudice*), досвід і звичка (*habit*) – кращі проводирі, ніж розум, логіка, абстракції й метафізика. Істина існує не в загальних твердженнях, а в конкретному досвіді. 4. Спільнота вища за індивіда. Права людини походять від її обов'язків. Зло закорінене в людській природі, а не властиве якимось конкретним соціальним інституціям. 5. Із погляду моралі, люди не рівні між собою... Диференціація, ієрархія та лідерство – неодмінні риси будь-якого громадянського суспільства... Характерні елементи консервативного мислення – "божественна тактика" в історії, право давності і традиція; нелюбов до абстракцій і метафізики; недовіра до індивідуального людського розуму, органічна концепція суспільства, наголос на злі, притаманному людині, визнання соціальної диференціації – все це служить головній меті виправдання усталеного порядку. Сутність консерватизму – раціональне пояснення наявних інституцій на основі історії, Бога, природи і людини” (Гантінгтон, 2008, с. 124–125). Отже, в умовах війни важливо правильно вибудувати й артикулювати ієрархію цінностей. Наразі пріоритетом мають стати смислові імперативи консерватизму, що імплікують автентичні цінності, які зараз активно нищить путінська орда.

Ієрархія аксіологічних домінант консерватизму базується на історичних та духовно-культурних архетипах нації. Витоки теоретичного обґрунтування світоглядно-ціннісних засад консерватизму здійснює Е. Берк. Його ключову ідею розуміння консерватизму можна рефлексувати такою сентенцією – „змінювати

заради збереження”. Щоб забезпечити стабільний розвиток держави, треба захищати такі цінності, як традиція, ієрархія, авторитет, релігія, еліта. Особливо це набуває актуальності в умовах глобалізованого світу. Принциповий постулат консерватизму – недовіра до людського розуму й теоретичних концепцій, побудованих на його інтенціях. Феномен раціоналізму став провідним трендом постренесансної Європи і зберігає свою значущість донині. Спробуємо з’ясувати його сутність за допомогою аргументів британського консервативного мислителя М. Оукшота, який вважає, що майже вся політика нині стала раціоналістичною. Вчений стверджує, що „загальний характер і риси раціоналіста визначити не важко. Передусім він обстоює (він завжди обстоює) незалежність розуму за всіх обставин, думку, вільну від зобов’язань перед будь-яким авторитетом, крім авторитету "розуму". Обставини, серед яких він опинився в сучасному світі, зробили його сварливим: він – ворог влади, передсудів, ба навіть усього просто традиційного, усталеного або узвичаєного. В душі він водночас і скептик, і оптиміст: скептик, бо немає так міцно закорінених і таких поширених тверджень, звичаїв, думок, у яких він завагався б засумніватись і які б він не зважував своїм, як він каже, "розумом"; оптиміст, бо раціоналіст ніколи не сумнівається в спроможності свого "розуму" (якщо його застосовано слушно) визначити вартість якоїсь речі, істинність певного судження або слушність конкретних дій. Крім того, його зміцнює віра в "розум", спільний для всього людства, в колективну силу раціональних міркувань, і ця віра править за основу й джерело натхнення його аргументації” (Оукшот, 2008, с. 554). Узагальнена позиція стосовно раціоналізму має амбівалентний характер. З одного боку, раціональні дії є прогнозованими і прагматичними. А з іншого боку, раціональність у політиці приховує в собі небезпеку упередженого ставлення до національних традицій, моральних авторитетів, народних звичаїв, на що звертають увагу консервативні мислителі й пропонують свої альтернативи.

Для консерватора різкі зміни в усталених соціальних відносинах – це занурення у пільму, наслідки якого передбачити дуже складно. У більшості консервативних текстів є чіткі рефлексії

того, що маси або більшість схильна до емоцій та ескалації, а не до конструктивної діяльності. Тому влада повинна належати меншості кращих людей – еліті, яка має досвід управлінської діяльності і спирається на традиції та репрезентує тяглість націогенезу свого народу. В ієрархії консервативної ідеології **еліта є носієм ціннісних імперативів соціуму**, адже її селекція здійснюється за такими аксіологічними критеріями, як досконалість, фаховість, моральність, авторитет, інтелект. Тому еліта апіорі має бути транслятором добра і шляхетних цінностей. Якщо ця функція не виконується, тоді еліта перетворюється у псевдоеліту. Високий соціальний статус еліти консерватори пояснюють наявністю в неї організаційно-креативного потенціалу для стабільної динаміки сучасного суспільства. Особливого значення якість політичної еліти набуває в перехідному етапі розвитку суспільства, коли існує реальна загроза його територіальній цілісності й суверенітету.

Аксіологічний ресурс провідної верстви суспільства є ключовим ресурсом державотворення. Тому меритократичний вимір елітизму був у центрі уваги науковців різних епох. Ми звертаємо увагу лише на окремі дослідження у цій сфері. Дихотомія еліти, як носія соціокультурних цінностей, і масового суспільства, яке виражало свої інтереси шляхом нівелювання інтелектуально-креативних здобутків соціуму, була ключовою темою наукової концепції іспанського мислителя Х. Ортега-і-Гассета. Вчений переконаний, що „політичні новини недавніх років означають ніщо інше, як політичне панування мас... Сьогодні ми свідки тріумфу гіпердемократії, в якій маса діє безпосередньо без закону, з допомогою матеріального тиску, накидаючи свої прагнення й смаки... Для сьогоднішнього дня характеристично, що простий ум, знаючи, що він простий, осмілюється проголошувати своє право на простацтво і, де хоче, накидає його... Маса розчавлює під собою все, що відмінне, незвичайне, індивідуальне, кваліфіковане й добірне. Хто не схожий на всіх, хто не думає як усі, ризикує, що його усунуть” (Ортега-і-Гассет, 1994, с. 20). Отже, Ортега-і-Гассет диференціює суспільство на маси та на добірні меншини і вважає, що у наш час плебс переважає еліту. Маса висувається на передній план суспільного життя і перебирає чинності, властиві добірній меншості.

Ця тенденція властива і для політичних реалій постімперського простору. У наш час селекція політичної еліти і здобуття влади здійснюються не на основі аксіологічних преференцій моралі, рівня кваліфікації, професійного досвіду, а шляхом корупційних схем та тіншового лобіювання. Наразі змінюються носії ціннісних парадигм. У цьому контексті українські вчені слушно помічають такий парадокс: „Утримання влади позбавляє еліту можливості бути ініціатором трансляції цінностей, продукувати їх самостійно. Сьогодні найбільш значущі культурні цінності стали здобутком середнього прошарку, тоді як еліта обмежила свій вплив сферою економічних інтересів. Відтак ціннісний критерій використання еліти виявився суто нормативним. Змінилися не самі цінності, а їх носії... Трансформації суспільства призвели до того, що ціннісний підхід до еліти вичерпав себе... Роль еліти зводиться до відстоювання певними соціальними групами власних егоїстичних інтересів, фінансових і владних. Визнається, що "бути кращою", обраною – зовсім не роль і не завдання еліти. Передбачається, що, маючи в руках владу, еліта захищає насамперед власні інтереси, а вже потім – усі інші. Відтак основним чинником елітарності стає співвідношення елітарності та влади, при цьому саме фінанси, вміння їх накопичувати та захищати надають авторитет та змогу володіти необхідними інтелектуальними ресурсами, які дозволяють утримати владу” (Кремень та ін., 2011, с. 319–320). Зазначена тенденція свідчить про девальвацію аксіологічної сутності еліти. Духовно-культурні й інтелектуальні цінності сьогодні не є прерогативою еліти. Вона втрачає монополію задавати інтелектуальні алгоритми буття соціуму. Глобалізований світ рухається до постелітарного суспільства. Щоб не втратити свою соціальну місію, політична еліта повинна мати авторитет у суспільстві й користуватися довірою своїх громадян. Наявність притомної еліти дає змогу пізнати тренди розвитку навколишнього світу й адекватно реагувати на них. Відповідальна еліта робить націю дієвою, забезпечує її активне позиціонування в системі міжнародних координат.

Реалії життя засвідчують, що войовничі практики й охлократичні тренди, які посилюють кризу і фрагментацію українського простору, сьогодні на марші. На противагу цьому існує великий запит суспільства на мир, добробут, справедливість і збереження

української самобутності. Відтак аксіологічні ресурси консерватизму, що зорієнтовані на захист традиційних цінностей, автентичної культури, релігії, елітарних прошарків соціуму, актуалізуються самим життям. Теоретик українського консерватизму В. Липинський звертає увагу на кореляцію вольових чинників еліти з ефективністю державотворчих процесів. Учений переконаний, що „коли Україна і на далі матиме таку безвольну провідну верству; – коли одна, консервативна, частина цієї верстви не зуміє своєю свобідною волею свої стихійні, здержуючі і організаторські інстинкти в собі в українським напрямі розвинути, а друга – поступова і революційна – не зуміє такою-ж свобідною волею свої рухові і руйнінські стихійні хотіння обмежити – то можна з певністю сказати, що ані держави, ані нації української ніколи не буде. Будуть, як і досі, мільйони співаючих, плачущих та взаємно себе вирізуючих пристрастних і безвольних українських тубольців, якими правитимуть нації волеві, тобто посідаючі провідні верстви з сильно розвиненим волюнтаризмом, з умінням організувати себе і керувати своїми хотіннями, почуттями та пристрастями” (Липинський, 1995а, с. 351). Отже, за В. Липинським, саме патріотична меншість – „національна аристократія” своєю активною позицією, що ґрунтується на культурних, моральних і політичних цінностях, здійснює формування нації й утвердження державності. Через належне функціонування еліти нація пізнає, усвідомлює себе, здійснює управлінські функції, налагоджує організаційні заходи, процеси навчання, налагоджує механізми захисту.

Консервативна доктрина артикулює ідею про те, що якісний склад політичного класу формує національну ідентичність. Окрім цього, чутливим маркером ідентичності є релігія. Професор історії Мічиганського університету Стівен Тонсор вважає, що „консерватизм зобов’язаний робити все, що в його силі, аби зміцнити і підтримати релігію... Релігія важлива для демократичної держави не тільки тому, що зберігає кістяк суспільства, а й тому, що є найпотужнішою силою, спроможною протистояти тенденціям агресивності, централізації й тоталітаризму, властивим державі у нові часи. Без сильної релігії, яка перебуває поза межами владних структур і від них незалежна, громадянську свободу годі собі й уявити. Влада церкви часто врівноважує та нейтралізує владу

держави. Для особистої свободи найбезпечніше у тій ділянці, яку не можуть знайти й підбити під свою владу ні церква, ні держава” (Тонсор, 2008, с. 471). Щоб уникнути абсурду буття, на думку С. Тонсора, людина повинна просуватися до царства порядку, цінностей, цілей та віри.

Аксіологічна значущість християнської релігії в консервативній доктрині В. Липинського полягає в тому, що трансцендентальні субстанції спроможні приборкати егоїстичні інстинкти людини. При цьому, релігійні цінності тісно вплетені в державотворчі процеси. В роботі „Релігія і церква в історії України” В. Липинський зауважує: „Кожній людині – отже, і тим, що правлять, і тим, якими правлять: і сильнішим і слабшим – вроджений інстинкт егоїстичний... Щоб збудувати і зберегти державу, треба ці інстинкти егоїстичні обмежити, однаково як у тих, що правлять, так і в тих, ким правлять. Бо необмежений егоїзм правлячих веде до руйнуючого державу зловживання владою і силою. Знов необмежений егоїзм тих, ким правлять, веде до так само руйнуючого бунту, до анархії... Але, як вчить той самий досвід, одних лише політичних, світських законів для обмежування людських егоїзмів не вистачає. Зроблене людьми, людьми може бути легко попсоване і знищене. Тільки понад всіма людьми стоячий, для всіх людей однаковий і однаково їх зобов’язуючий Божий закон громадської моралі і тільки авторитет влади духовної, яка цей Божий закон береже і за його виконанням стежить, в стані обмежити людські егоїзми, однаково як сильніших, так і слабших” (Липинський, 1995b, с. 15). Спираючись на консервативні рефлексії В. Липинського, можна сформулювати сентенцію про те, що регуляцію соціальних відносин поствоєнної України слід здійснювати як раціонально-правовими механізмами, так і за допомогою морально-етичних і трансцендентальних субстанцій, які апелюють до почуттів та емоцій людей.

Узагальнюючи вищесказане, треба відзначити, що сучасне українське суспільство має великий запит на парадигми стабільності, відновлення і збереження. Ці запити перебувають у фокусі консервативної ідеології, яка артикулює цінності порядку, дисципліни та ієрархії супроти анархії, егалітаризму і хаосу. Безперечно, ціннісна ієрархія консерватизму має коригуватися з урахуванням викликів

часу. Сьогодні, коли Україна потерпає від війни і ворог чинить відвертий геноцид проти нашого народу, ми змушені спиратися на зовнішню допомогу, запозичувати їхній досвід, посилювати комунікацію і партнерство. При цьому як ніколи важливо пам'ятати та зберігати свої традиції, національну ідентичність й культурну самобутність. Геноцидна війна, розв'язана путінською деспотією проти нескоренного українського народу, не лише фізично вбиває наш етнос, але й масово нищить питомо українські культурно-історичні артефакти, руйнує аксіологічну шкалу пам'яті, щоб повністю стерти архетипи нашої свідомості. Перемогою для нас у гібридній війні з москалями може бути лише одне – утилізація рашизму. Усунувши цього імперського монстра, ми розчищаємо життєвий простір для стабільного буття української спільноти.

Бібліографічні посилання

Гантінгтон, С. (2008). Консерватизм як ідеологія. У *Консерватизм: Антологія* (с. 122–141). (2-ге вид.). (Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий). Київ: ВД „Простір”, „Смолоскип”.

Колодій, А. (2008). *Національний вимір суспільного буття*. Львів: Астролябія.

Кремень, В. Г., Ільїн, В. В., Пролєєв, С. В. & ін. (2011). *Еліта: витоки, сутність, перспектива* (Ред. В. Г. Кремень). Київ: „Знання” України.

Липинський, В. (1995а). *Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму*. Київ; Філадельфія.

Липинський, В. (1995b). *Релігія і церква в історії України*. Київ: Рада.

Ортега-і-Гассет, Хосе. (1994). *Бунт мас. Вибрані твори* (с. 11–139). (Пер. з ісп. В. Бурггардта, В. Сахна, О. Товстенко). Київ: Основи.

Оукшот, М. (2008). Раціоналізм у політиці. У *Консерватизм: Антологія* (с. 554–579). (2-ге вид.). (Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий). Київ: ВД „Простір”, „Смолоскип”.

Тонсор, С. (2008). Консервативний пошук ідентичності У *Консерватизм: Антологія* (с. 460–471). (2-ге вид.). (Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий). Київ: ВД „Простір”, „Смолоскип”.

УДК 323.39:355.01(477)

Тетяна Ляшенко,
*доктор політичних наук,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ*

Українська еліта під час війни: ціннісні пріоритети та імідж держави

Повномасштабне воєнне вторгнення РФ поставило низку негайних завдань для політичного класу України. Рішучий український спротив продемонстрував світові міць ЗСУ та стійкість суспільства, а активні дії політичного класу довели ефективність державних інститутів України. Ці факти дозволили в короткий термін перетворити нашу країну з об'єкта в чужій грі на впливового і самостійного учасника міжнародних відносин.

Роль правлячого класу та політичної еліти під час війни є критично важливою, оскільки вони приймають стратегічні рішення, що впливають на військові операції, економічну мобілізацію та підтримку національного духу. Політична еліта – це група людей, яка справляє значний вплив на прийняття стратегічних рішень у країні. Вплив політичної еліти обумовлений тим, що вони мають більше можливостей, ніж широка громадськість, формувати структуру та функціональність ключових політичних інституцій, які дозволяють впливати на функціонування режиму, тим більше під час війни. Політична еліта відіграє важливу роль у формуванні та реалізації стратегій країни. Її вплив і відповідальність поширюються на всі сфери суспільства, включаючи політику, економіку та безпеку. Хороша робота політичної еліти може призвести до стабільності та процвітання країни, в той час як невдалі дії можуть привести до серйозних проблем та кризових ситуацій.

Світ останнім часом зазнає широкомасштабних криз на багатьох фронтах. В Україні – найгостріший її прояв – збройна агресія з боку Російської Федерації. Усі складні виклики

створюють зручне середовище для популістської політики та, у деяких випадках, сприяють виникненню та успіху популістських партій. Ці події збігаються з висновком, що популізм зазвичай виникає в рамках кризового сценарію.

Поява популістських політичних партій та їхнє лідерство в демократичних суспільствах, а тим більше в державах з нестійкою демократією, може призвести до глибокої трансформації політичних еліт. Демократичний відкат через обрання політиків-популістів характеризується відсутністю послідовної та передбачуваної зміни політичних партій на чергових виборах. При цьому „популістське захоплення влади не є революційним у тому сенсі, що воно руйнує панівний інституційний порядок. Саме демократичний інституційний порядок дозволяє популістам розпочати захоплення ключових інститутів і ресурсів держави” (Yesilkagit, б. д.). Тобто, щоб зрозуміти суспільні трансформації, спричинені популізмом, необхідно зосередитися на самих елітах та взаємодії між різними елітними групами. Адже при популізмі групова належність, особисті зв'язки всередині еліти визначають політичну рівновагу в державі.

Ступінь і форма суспільних трансформацій вирішальним чином залежать від процесів трансформації еліт. Суспільні трансформації, що йдуть шляхом посилення виконавчої влади, – це трансформації, спричинені насамперед популістськими ідеями, внаслідок чого відбуваються зміни в політичних, економічних, соціальних і культурних системах суспільства: рішення ухвалюються невеликою кількістю людей, а не залученням більшості, включно з опозицією, таким чином встановлюється ієрархічна система. Парламент не має належного впливу, щоб збалансувати вплив правлячої партії. Урядова опозиція розглядається не як важлива політична структура, а загроза. Все це надзвичайно ускладнює досягнення суспільного консенсусу. А рушійною силою цих популістських ідей є політична еліта. Фактично під керівництвом популістів відбувається персоналізація влади. З огляду на заяву віцеспікера про „зсув нашої парламентсько-президентської моделі в бік більш сильного президента”, влада збирається йти саме цим шляхом. А запропонований урядом „Концепт посилення

стійкості демократії в Україні” (*Концепт посилення стійкості демократії в Україні*, б. д.) пропонує якщо не знищення парламентаризму, то мінімізацію впливу Верховної Ради на політичне життя країни і суттєве зростання ролі виконавчої влади. Деякі позиції взагалі декларують відхід від норм демократії: зменшення чисельності народних депутатів України відповідно до суспільного запиту та досвіду розвитку демократії в Україні; створення консультативно-дорадчого органу при Президентові України для розробки та впровадження ефективних механізмів безкомпромісної протидії олігархічно-корупційним загрозам; – упровадження сталої й послідовної державної кримінальної політики на основі стратегічних документів тощо.

Спільним для демократичних інститутів і процесів є те, що вони мають механізми стримування та противаг щодо влади та гарантію ротації обраних політиків. Визначивши п’ять характеристик демократії, Дж. Лінц та А. Степан, серед інших ознак, зокрема, зазначили „вільне та жваве суспільство, у якому люди можуть створювати асоціації, товариства, контролювати державу та пропонувати політичні альтернативи” та „відносно незалежне політичне суспільство, в якому політичні групи змагаються за законне право конкурувати” (Gerlich, 2021). Ці характеристики є необхідними для демократії, оскільки вони гарантують, що влада може бути легітимно оскаржена та що вона може переходити від правлячої групи до іншої конкуруючої політичної групи.

І навпаки, зміна конфігурації еліти в демократичному суспільстві може призвести до авторитарного режиму, тобто „конфігурація елітних груп у суспільстві є важливим провісником структури управління” (Gerlich, 2021). Цей процес значно прискорюється за умови панування популістів або стану довготривалої кризи, включаючи війну. Отже, в Україні існує серйозна загроза такої трансформації. Дослідники описують п’ять етапів такого процесу: 1) Політичний успіх однієї групи чи фракції. 2) Створення внутрішнього оточення та зміцнення влади. 3) Заміна найближчого кола слабшими членами, якими можна керувати. 4) Самоізоляція лідера. 5) Контроль влади над опозицією та придушення інакомислення. На жаль, усі ці ознаки спосте-

рігаються останнім часом в Україні і можуть серйозно загрожувати державній незалежності.

Об'єднання громадян навколо спільної мети перемогти ворога породило **сподівання на наявність у країні не просто політичного класу, а справжньої еліти**. Так, згідно з опитуванням Центру Разумкова, на липень–серпень 2021 р. 18,7% опитаних довіряли Верховній Раді України, 21,5% – Уряду України. А уже в лютому–березні 2023 р. ця цифра зросла, відповідно, до 41,0% щодо довіри до Верховної Ради і 50,0% – до Уряду (*Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, 2023*). Проте корупція серед депутатів та скандальні заяви не припиняються, а під час війни суспільство особливо гостро сприймає усе, що пов'язане з представниками влади. І згідно з опитуванням, проведеним також Центром Разумкова у вересні 2023 р., рівень довіри до Верховної Ради становив 29,1%, а до українського Уряду – 31,9% (*Оцінка громадянами ситуації в країні, 2023*). Як бачимо, менше ніж за рік відбулося суттєве розчарування в діях як Верховної Ради, так і Уряду.

Для функціонування демократії необхідні численні елітні групи. Натомість в Україні новітній правлячий клас створює, а фактично – призначає, нову єдину еліту з відповідними морально-ектичними якостями, культурою та світоглядом. Перенесення уваги суспільства зі справжніх героїв, які віддають своє життя за Україну, на вигаданих та реальних псевдопатріотів викликає нерозуміння, обурення і, врешті, посилює розкол між владою та народом. Розуміючи вплив телебачення на формування громадської думки, цілком зрозумілим, з погляду влади, є виділення 33 млн грн на серіал Ю. Горбунова „СМТ Ингулець”, нагородження Є. Кошового, О. Пікалова, Ю. Горбунова та ін. орденом „За заслуги” III ступеня „За зміцнення української державності, мужність та самовідданість, виявлені у захисті суверенітету та територіальної цілісності України, вагомий особистий внесок у розвиток різних сфер, відстоювання національних інтересів нашої держави, сумлінне виконання професійного обов'язку” (*Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня Незалежності України, 2022*). Наприклад, у 2019 р. було опубліковане дос-

лідження італійського економіста Рубена Дуранте та його колег щодо політичного впливу приватної телевізійної мережі Сільвіо Берлусконі Mediaset, яка спеціалізувалася на легких розвагах та ігрових шоу. Дослідники виявили, що особи, які мали постійний доступ до розважального контенту Mediaset, частіше голосували за партію Берлусконі в 1994 році, коли він уперше балотувався на посаду. Причому такий своєрідний „ефект прихильності” зберігається протягом п’яти наступних виборів і залежить від інтенсивності переглядів дуже молодих глядачів і людей старшого віку. Також Р. Дуранте зі співавторами виявили, що люди, які в дитинстві дивилися це розважальне телебачення, були „менш розвиненими та громадянськими, ніж дорослі, і, зрештою, більш вразливими до популістської риторики Берлусконі” (Durante, 2019).

Проте, враховуючи широкомасштабну війну в Україні і формування політичної нації українців у надзвичайних умовах, „ефект Mediaset” не буде мати стовідсоткового результату. До того ж, згідно з опитуваннями, проведеними Громадянською мережею ОПОРА у травні 2022 р. та з 11 травня до 12 червня 2023 р., за останній рік українці стали менше користуватися телебаченням: у 2022 році його використовували як основне джерело інформації 66,7% опитаних, а у 2023 – 62,5%. Найбільше воно втратило позиції серед українців до 40 років: за останній рік 11% цієї вікової категорії відмовилися від перегляду новин через телевізор (Нокаут телебаченню, 2023).

Дослідники політичної культури стверджують, що демократизація потребує більшого, ніж добре розроблені офіційні інституції або досконала конституція, що між цінностями самовираження та демократією існує причинно-наслідковий зв’язок, який іде переважно від культури до демократії, а не навпаки (Benavides, 2013). Тобто, політична культура еліти має значення та формує політичні інститути, і ці політичні інститути справді впливають як на процес консолідації, так і на тип політичного режиму загалом. Велика кількість досліджень підкреслює важливість політичних еліт у формуванні поглядів суспільства на війну (Howel, 2022). Вони підтверджують, що консенсус еліти лежить в основі народної підтримки військових зусиль, так само як розбрат еліти породжує

розбрат у суспільстві (Howel, 2022). Так, не можна недооцінювати роль засобів масової інформації під час війни. Вони мають виконувати надзвичайно важливі місії – це і підтримка бойового духу, мобілізація нації, протидія ворожій пропаганді тощо. Але також вони можуть стати дієвим засобом боротьби з опозицією. Наприклад, голова Комітету Верховної Ради з питань гуманітарної та інформаційної політики М. Потураєв заявив, що українська влада забезпечила право на свободу слова в умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ. Але існують факти щодо закриття ефіру для опозиційних телеканалів, про спільний телемарафон та обмеження для спікерів у ньому, заборони журналістам потрапити на передову тощо. На жаль, у владі не бачать проблем у цьому. Натомість заявляється про те, що в Україні немає воєнної цензури: „Ми її не ввели жодним чином, жодним відсотком” (*Свобода слова в Україні*, 2023). Проте саме військова цензура завжди існувала в державах, що воюють. Наприклад, в Ізраїлі існує жорсткий фільтр у вигляді військової цензури, існують так звані військові цензори. Натомість в Україні фактично військова цензура була замінена на політичну. Владі варто звернути на це увагу, адже „62% опитаних журналістів однією із форм цензури вважають єдиний телемарафон, створений на початку повномасштабного вторгнення. 2/3 також переконані, що єдиний марафон повинен бути припинений і всі мовники можуть почати мовлення самостійно” (*Виклики для свободи слова та журналістів*, 2023). Невирішення питання зі свободою слова призведе до зростання протестних настроїв, які після перемоги мають шанси перерости в неконвенційні дії.

В основі проблем української політичної еліти та правлячого класу насамперед лежать не економічні проблеми, які, звичайно, загострилися з початком повномасштабного воєнного вторгнення РФ. **Першопричиною є криза представництва правлячого класу України**, яка породжує всі інші кризи політичного розвитку. Справедлива війна консолідує суспільство навколо влади і лише пригальмовує внутрішні конфлікти. Проте очевидно, що війна не може усунути опозиційних настроїв, адже ситуативне об’єднання стосується лише зовнішньополітичних орієнтирів. Абсолютна

більшість опозиційних акторів: політиків, олігархів, представників громадянського суспільства зараз об'єдналися з владними інституціями перед лицем російської агресії. Тим не менш „закритість влади” для нових політичних гравців не зникла: відбуваються перестановки одних і тих самих осіб, а кадрові зміни не виходять за межі людей з власного оточення. Жодна нова політична сила чи група впливу не має жодного шансу потрапити до влади.

Корупційні скандали та збагачення „еліти” під час війни, з одного боку, не сприяють консолідації суспільства, але, з іншого – вимагають від влади конкретних дій. Регулярна невідповідність між словами та діями еліти змушують пересічних громадян, навіть якщо їм бракує суттєвих знань про конкретну політичну ситуацію, критично підходити до того, що відбувається. Якщо інтереси правлячого класу, його міжособистісні домовленості суперечать потребам та інтересам широких верств населення, а також пріоритетам міжнародних партнерів, це ставить під загрозу досягнення поточних завдань та унеможливорює довгострокове врегулювання ситуації в країні. „В умовах війни в Україні склалися певні умови, коли часто суспільство спонукає політичний клас до змін, а не навпаки. Таким чином, російсько-українська війна створила в Україні унікальні для Європи ХХІ століття умови формування нового політичного покоління” (Ляшенко, 2023, с. 21).

Висновки. Після закінчення війни перед Україною постане багато завдань політичного, економічного, соціального та культурного плану. „Ми можемо стверджувати, що після завершення війни в Україні процес елітотворення буде відбуватися у форматі "трансформації політичної еліти", що передбачає складний процес як оновлення/циркуляції політичної еліти у провідних політичних і неполітичних інститутах, так і зміну балансу сил між цими інститутами” (Яремчук, 2023, с. 35).

Перехід до персоналістського авторитарного правління становить загрозу не лише для широких верств населення, а й для еліти. Популісти при владі не можуть обійтися без підтримки еліти, особливо на початковому етапі свого правління, коли вони найбільш залежні від усталеної політичної, технократичної, безпекової та бізнес-еліти, ніж інші політичні лідери. Здатність

популістів переходити до персоналістського авторитарного правління залежить від успіху у підкоренні існуючих еліт, або створенні нової. Проте, враховуючи центральну роль армії та інших збройних сил у встановленні та підтримці авторитарного правління, перехід від популізму до персоналістської диктатури неможливий без контролю над цією групою еліт. Тому очевидно, що на майбутніх виборах особливо актуальним буде залучення до політичних партій військовослужбовців. Але, навіть запрошуючи до „політичного ліфту” цю категорію людей, владі необхідно враховувати, що „Сучасна історія досить яскраво показала, що ані українське суспільство, ані політичні еліти (і навіть олігархічні еліти) не толерують авторитаризму та монополії на правду. Вони не боготворять владу та не бояться її. Що є найбільш значущим, українському суспільству властива ще одна критично важлива риса – здатність активно відстоювати власні погляди та переконання” (Україна 2.0, 2023). Можна констатувати, що після війни опозиційні настрої в Україні суттєво зростуть, а опозиційне середовище буде сприятливим для того, щоб його представники спробували позмагатися за владу. Цілком вірогідно, що після закінчення війни на арену вийдуть інші еліти, інші лідери. Враховуючи це, владі необхідно налаштовуватися на непростий компроміс з громадянським суспільством, вітчизняним бізнесом та закордонними партнерами.

Бібліографічні посилання

Виклики для свободи слова та журналістів в умовах війни: соціологічне дослідження. (2023). Центр прав людини ZMINA. https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/05/freedomofspeechandjournalistsatwar_socialresearchua_web.pdf

Ляшенко, О. *Соціологічні маркери нового політичного покоління в Україні.* (2023). Нове покоління українського політикуму в умовах війни та повоєнних суспільних трансформацій: матеріали круглого столу (Київ, 15 листопада 2022 р.). За наук. ред. Ю. Ж. Шайгородського, С. Л. Чуніхіної. Київ: Талком. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/03/Zbirnyk_zamaterialamy_kr.stolu-2023.pdf

Концепт посилення стійкості демократії в Україні. (б. д.). <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/kontseptposilennyastiikosti.pdf>

Нокаут телебаченню: як соціальні мережі утримують першість в постачанні новин українцям. (2023, 16 серпня). ОПОРА – Громадянська мережа – вибори в Україні – Election in Ukraine. https://oporaua.org/polit_ad/nokaut-telebachennyu-uk-socia-ni-merezhi-utrimuyut-pershist-v-postachanni-novin-ukrayincyam-24852.

Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023 р.). (2023, 15 березня). Центр Разумкова. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-liutyi-berezen-2023r>

Оцінка громадянами ситуації в країні. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів. Ставлення до проведення загальнонаціональних виборів в Україні до завершення війни. (2023, вересень). Центр Разумкова. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv>

Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня Незалежності України, Указ Президента України № 593/2022 (2022) (Україна). <https://www.president.gov.ua/documents/5932022-43681>

Свобода слова в Україні: сучасні виклики та загрози. (2023, 3 травня). Укрінформ – актуальні новини України та світу. <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3703721-svoboda-slova-v-ukraini-sucasni-vikliki-ta-zagrozi.html>

Україна 2.0: куди рухається українська опозиція та хто її очолить? (2022, 19 листопада). <https://mind.ua/publications/20249671-ukrayina-2-0-kudi-ruhaetsya-ukrayinska-opoziciya-ta-hto-yiyi-ocholit>

Яремчук, В. *Громадянське суспільство як середовище формування майбутньої політичної еліти України.* (2023). Нове покоління українського політикуму в умовах війни та повоєнних суспільних трансформацій: матеріали круглого столу (Київ, 15 листопада 2022 р.). За наук. ред. Ю. Ж. Шайгородського, С. Л. Чуніхіної. Київ: Талком. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/03/Zbirnyk_za_materialamy_kr.stolu-2023.pdf

Benavides, J. C. G. (2013). *The Impact of elite political culture and political institutions on democratic consolidation in Latin America: a comparative study of Colombia and Venezuela.* Bogotá. <https://alacip.org/cong13/834-benavides-7c.pdf>

Durante, R., Pinotti, P. & Tesei, A. (2019). *The Political Legacy of Entertainment TV.* American Economic Review, 109 (7). <https://pubs.aeaweb.org/doi/pdfplus/10.1257/aer.20150958>

Gerlich, M. (2021). *How Elite Configurations Explain Shifts from Democracy to Authoritarian or Totalitarian Regimes: Turkey as a Case Study*. Open Journal of Political Science, 11. <https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=108500>

Howell W. & Kriner D. (2022). *Political Elites and Public Support for War*. <https://faculty.wcas.northwestern.edu/jnd260/cab/CAB2007%20-%20Howell.pdf>

Yesilkagit, K., & Christensen J. (2022.). *Political and administrative elites under authoritarian rule: Elite transformations and economic policymaking in Italy and Germany during the Interbellum*. <https://www.ippapublicpolicy.org/file/paper/629eed81214fd.pdf>

УДК 316.6/.7+32:008

Юлія Доброносова,
*кандидат філософських наук, доцент,
Національний транспортний університет,
м. Київ*

Соціально-політичні аспекти ціннісної самореалізації молоді перед викликами медіатизації

Осмислення ролі цінностей у соціокультурних трансформаціях українського соціуму належить до найпопулярніших річищ сучасної української гуманітаристики, а пізнання ціннісних орієнтацій молоді протягом двох десятиліть посідає чільне місце у філософському, соціологічному і психологічному дискурсах. Започаткування найновішої хвилі досліджень соціально-політичних аспектів ціннісних орієнтацій молоді пов'язане з подіями Революції гідності та початком російсько-української війни. З 2014 р. увиразнився інтерес українських науковців до ролі цінностей самореалізації в розвитку українського соціуму. З 2022 р. повномасштабне вторгнення російської армії в Україну засвідчило екзистенційні й ціннісні засади теперішнього етапу війни. Усвідомлення того, що маємо справу з війною життєсвітів і цінностей, в якій загроženим виявляється існування української ідентичності й культури, актуалізує міждисциплінарні дослідження втілення цінностей у досвіді особистості в соціально-політичному і культурному горизонтах. Мета нашого розгляду – виявлення соціально-політичних аспектів ціннісної самореалізації молоді перед викликами медіатизації.

Огляд праць українських науковців, присвячених осмисленню цінностей і ціннісних орієнтацій, засвідчує, що **проблематика ціннісних орієнтацій** і ціннісних пріоритетів представлена у філософському й соціологічному дискурсі, натомість проблематика ціннісної самореалізації присутня недостатньо і спорадично зринає у студіях сенсожиттєвих орієнтацій молоді. Важливі для розуміння ціннісної самореалізації висновки містять дослідження

Ганни Смокової (Смокова, 2018), Ольги Свідерської (Свідерська, 2020), Марти Борецької (Борецька, 2021), Ігоря Галяна (Галян, 2022; Галян, 2023), Ольги Христенко (Христенко, 2022), Юрія Шайгородського (Шайгородський, 2023). У найновіших публікаціях Михайла Бойченка (Бойченко, 2023), Євгена Бистрицького і Людмили Ситниченко (Бистрицький, Ситниченко, 2022), Надії Корабльової (Корабльова, 2023), Ігоря Карівця (Karivets, 2022), Остапа Моравецького (Моравецький, 2023), намічено лінії міркувань щодо зв'язку між ціннісними орієнтаціями та соціально-політичними векторами розвитку українського суспільства в умовах війни. Методологічною основою нашого розгляду зв'язку між ціннісними орієнтаціями та ціннісною самореалізацією викликів медіатизації є сучасні підходи до медіатизації (Hepp, 2013; Couldry, Hepp, 2016) та висновки щодо природи цінностей Ганса Йоаса (Joas, 2000).

Чутливість молоді до екзистенційних викликів сучасності – плинної (в глобальному горизонті) та жорстокої (в горизонті повсякдення російсько-української війни) – спонукає до пошуку концептів, спроможних зафіксувати характер змін аксіосфери. Акцент на понятті ціннісної самореалізації дозволяє увиразнити три моменти: зв'язок між цінностями, ціннісними орієнтаціями та їх втіленням у діях і комунікації особистості у повсякденні; специфіку особливого різновиду самореалізації як процесу актуалізації цінних для особи смислів, що увиразнюється в граничних ситуаціях часу війни; роль вибору себе, що забезпечує втілення і захист ціннісних аспектів самореалізації у горизонті певного життєсвіту.

Ми виходитимемо із того, що осереддям ціннісної самореалізації виступає втілення ціннісних орієнтацій та феномен вибору, причому в умовах війни, котра розгортається в часи тотальної медіатизації, виразна комунікативна та інтерсуб'єктивна природа ціннісних орієнтацій, показником цілісності яких виступає єдність їх мотиваційно-значеннєвого, процесуально-результативного і комунікативно-орієнтувального аспектів (Шайгородський, 2010). Соціально-політичний горизонт виступає горизонтом розгортання комунікативних спрямувань особистості, в яких втілено її

ставлення до дійсності теперішньої і проектується уявлення про своє місце в дійсності майбутній. Місце ціннісної складової в структурі самореалізації пов'язане з процесуально-результативним аспектом ціннісних орієнтацій і проявляється у системній динаміці взаємодії особистості зі світом, соціумом, іншими, собою самою, вказуючи на результативність особистісних диспозицій, причому виняткове значення має те, наскільки ціннісні орієнтації спрямовують діяння і вибори. Тут ми стикаємося із підміченою Гансом Йоасом (Joas, 2000) специфікою *втілення цінностей* у житті індивіда, котре часто розгортається в реальних соціальних відносинах у горизонті соціального і політичного життя соціуму. Розмисел щодо генезису цінностей пов'язаний у Г. Йоаса з розумінням дії як динамічного процесу і стану, притаманного існуванню людини в світі, причому часто дії ситуативно креативної, коли виняткову роль у виникненні цінностей відіграє феноменологічне розмаїття ціннісного досвіду особистості, а самі цінності виступають продовженням певної ідентичності.

Поглибити розуміння важливості культурного і соціально-політичного горизонту ціннісної самореалізації молоді дозволяє звернення поряд із поняттям ціннісних орієнтацій до поняття ціннісних пріоритетів, котрі являють собою „сукупність оцінок та уявлень і є підставою для виокремлення пріоритетних цінностей”, соціально зумовлені і спираються на досвід й уявлення про належне, проте можуть змінюватися впродовж життя людини (Шайгородський, 2023, с. 89). Від початку повномасштабного вторгнення російської армії в Україну специфіка існування мільйонів молодих українців у повсякденні війни увиразнює динаміку актуалізації ціннісних орієнтацій, що проявляється у єдності **творення – втілення – захисту** цінностей певного життєвіття, співмірного із українською культурою й ідентичністю, а самоздійснення часто пов'язане із вибором української ідентичності як потенційно загроженої – вибором себе, переплетеним із переживанням зв'язку між свободою, відповідальністю і цінностями у граничних ситуаціях, що визначають хід життя в майбутньому. Як зазначає Ігор Галян (Галян, 2022), смислотвірна система особистості постає з узгодженості/неузгодженості особистісних

цінностей, причому засадничим є ціннісний вибір, котрий спирається на досвід активності та регуляторну компетентність особистості. Соціально-політична специфіка життя українського соціуму за кілька років до повномасштабного вторгнення увиразнила усвідомлення українською молоддю європейськості як екзистенціальної характеристики та системи ціннісно обумовленої суспільної поведінки з ініціативністю, новаторством, раціональним мисленням, законслухняністю і здатністю домовлятися (Рябчук, 2018), вибір молодим поколінням пріоритету ціннісної орієнтації справедливості (Свідерська, 2020) й низки фундаментальних (мир, свобода, гідність, добродійність) цінностей та ціннісне ставлення до соціальних інститутів (Христенко, 2022). Огляд результатів досліджень цінностей української молоді (Дем'яненко, Дем'яненко & Прядко, 2021; Христенко, 2022; Галян, 2023) засвідчує її прагнення до осмисленого й емоційно насиченого життя, оцінку сповненого викликів, ризиків і небезпек сьогодення як вікна можливостей та особливе значення цінності свободи вибору.

Стресогенна ситуація невизначеності від початку повномасштабного вторгнення російської армії в Україну нерідко стає поштовхом до переоцінки ціннісних уподобань, корегує пріоритетність цінностей, але не змінює її стратегічного спрямування, тому Юрій Шайгородський називає пріоритетними цінності, що зумовили єдність українців у відсічі російській агресії, цінності безпеки, свободи, територіальної цілісності та суверенітету держави, її незалежності й майбутнього, власного майбутнього і майбутнього рідних і близьких та означає суспільну консолідацію як процес і результат зміни ціннісних пріоритетів (Шайгородський, 2023, с. 89). Вочевидь залученість української молоді до опору засвідчує, що маємо справу з впливом на формування мотиваційно-сміслові структури її представників притаманної соціуму ціннісно-орієнтаційної домінанти, опосередкованої соціально-політичними змінами, котрі є відповіддю на ризики нинішнього етапу війни. Водночас розуміння специфіки цих викликів було б недостатнім без усвідомлення того, що їх значна частина пов'язана з горизонтом

тотальної медіатизації, котра визначає обличчя актуальної медіакультури та розвиток соціуму і досвіду особистості.

Недалекоглядно було б зводити виклики актуальної медіакультури часів війни до негативних медіавпливів, інформаційної безпеки, дезінформації й медіаманіпуляцій. Для розуміння того, як все назване взагалі можливе, доцільно звернутися до концепту медіатизації, котрий дозволяє вийти на розуміння специфіки розподіленого існування особистості між світами медіатизованими і немедіатизованими, що особливо проявляється в медіадосвіді молоді, відкритої до найменших проявів цифрових і мережевих інновацій, появи і поширення нових практик медіакомунікації. Цей концепт необхідний для критичного аналізу соціокультурних трансформацій сучасності як горизонту культурних і соціально-політичних викликів, відповіддю на які стає самореалізація особи, та для осягнення динаміки глобальних соціальних змін на локальному рівні.

Виділяючи інституційну та соціально-конструктивістську лінії в розумінні медіатизації, Андреас Хепп акцентує, що його використання дозволяє вибудовувати розуміння того, як медіа змінюють наше сприйняття та інтерпретацію соціального, фокусує на повсякденних практиках приватного спілкування й змінах у медіакомунікації (Хепп, 2013). У загальному розумінні актуальна тотальна медіатизація означає процес інтеграції медіа у більшість сфер життєдіяльності соціуму та формування його цілісної культурно-комунікаційної системи, яка пронизує повсякдення приватної і публічної онлайн- і офлайн-комунікації. Інституційні аспекти цього процесу передбачають медіатизацію культури, політики, управління, релігії, освіти, науки із акцентом на співвідношенні інституту медіа із іншими соціальними інститутами та автономну інституціалізацію самих медіа у їх розмаїтті. Можливість масштабного впливу медіатизації на соціокультурні та соціально-політичні засади існування українського соціуму пов'язана з тим, що суспільство виявляється залежним від медіа-технологій та почасти підкореним їх логіці, причому вирішальну роль тут відіграє розмаїття проявів медіатизації на мікрорівні повсякденних практик комунікації (Хепп, 2013).

Конституювання малих медіатизованих світів (Krotz & Нерр, 2013) залежить від медіакомунікації, їм притаманний набір соціальних і політичних практик, наявність комунікативних віртуалізованих мереж, в яких і конкретизується медіатизація, причому в кожному з таких життєсвітів її процеси мають свої особливості. Сьогодні специфіка медіатизованих світів передбачає активну взаємодію медіамереж із фізичним світом – офлайн/онлайн-взаємодію або Phygital-взаємодію (об'єднання фізичної і цифрової реальностей – Physics + Digital = Phygital). На актуальному етапі медіатизації в більшості сфер соціального і політичного життя соціуму переплетіння діджиталізації та датафікації породжує численні виклики, пов'язані із процесами ідентифікації особи в медіамережах і поза ними, що нерідко породжує наслідки для соціально-політичного орієнтування молоді у світі медіамереж та світі поза ними. Як наслідок, ціннісна самореалізація молодих людей передбачає діяння і втілення ціннісних орієнтацій у межах повсякденних практик і звичок, що розгортаються не лише в життєсвіті офлайн-існування, але й в рамках Digital-присутності і різноманітних варіантах Phygital-присутності, що передбачає розподілене існування у медіамережах та поза ними. Медіатизовані світи нерідко стають простором, в якому відбувається і соціалізація особистості, причому йдеться як про культурні, так і про політичні її спрямування, виразні у кіберсоціалізації та розширенні інструментів комунікації за рахунок медіакомунікації, в якій у віртуальних форматах конститууються її ціннісні пріоритети.

Як вказує Ганна Смокова (Смокова, 2018), осмислення впливу цінностей на процес соціалізації у контексті віртуального простору має передбачати акцент на феномені публічних цінностей або ключових життєвих орієнтирів, ідеалів, прикметах життєвого стилю, котрі можуть стати основою виховної роботи у рамках формальної і неформальної освіти і виступають потужним чинником вторинної соціалізації. В актуальному повсякденні, як соціального, так і політичного життя соціуму, молодь має шанси зіткнутися з типами медіатизації, названими Стігом Хьявардом (Hjarvard, 2012) прямою-сильною (передбачає раніше немедіатизовану дію, яка трансформувалася у медіатизовану) й опосередкованою-слабкою (на форму і зміст деяких дій сильніше впливають

символи і механізми, що користуються успіхом в аудиторії) та їх спільнодією. Так увиразнюється те, що медіатехнології нашого часу використовують користувачів як **датафікованих суб'єктів** (Cheney-Lippold, 2017). Аналізуючи специфіку кібервійни, Нік Даєр-Візефорд і Світлана Матвієнко (Даєр-Візефорд & Матвієнко, 2012) зазначають, що доступ до таких суб'єктів розширює діапазон кібервоєнних операцій і посилює їхню точність, причому здійснюється це саме завдяки медіакомунікаційним мережам і медіа комунікаційній залученості.

Ціннісна самореалізація української молоді в умовах війни розгортається у життєсвіті, для глибшого розуміння специфіки якого та можливостей формування у ньому відповідей на виклики медіатизації корисно реактуалізувати окреслені у феноменологічній соціології (Шюц & Лукман, 2004) плани соціальних стосунків, які доповнюють стосунки обличчям до обличчя (Ти-настанова і Ми-зв'язок). Перед викликами медіатизації, котрі постають у рамках граничних ситуацій часу війни, ціннісна самореалізація передбачає врахування планів соціальних стосунків із опосередкованою дистанційованою співприсутністю (Ви-зв'язок) та соціальних стосунків між тілесно неприсутніми попередниками і послідовниками (план минулого і майбутнього). Екзистенціальною підставою для цього є те, що життєсвіт самореалізації особистості постає як дійсність, котру вона спроможна модифікувати діями і котра модифікує її дії. Осмислення взаємозв'язку всіх трьох планів стосунків у ціннісній самореалізації молоді та вплив кожного з планів на здійснювані нею життєві вибори потребує окремого дослідження.

Таким чином, для розуміння соціокультурного контексту, в якому розгортається ціннісна самореалізація української молоді в умовах війни, варто враховувати специфіку тотальної медіатизації, що зачіпає всі сфери життєдіяльності соціуму і трансформує соціально-політичні спрямування його розвитку. Сьогодні особистість стикається з численними викликами медіатизації завдяки переплетінню в її досвіді комунікації у медіатизованих і немедіатизованих світах та поширенню особливого формату Phygital-взаємодії. Внаслідок медіатизації соціальної і політичної сфер у

медіакомунікації кристалізуються ціннісні пріоритети української молоді, відбувається конституювання ціннісних орієнтацій теперішнього і творення ціннісних орієнтацій майбутнього, а медіатизовані взаємодії впливають на життєві вибори та вибори себе у немедіатизованих світах.

Медіатизований тип культури виступає чинником конструктивних соціальних і політичних трансформацій, необхідних українському суспільству для розвитку, і водночас передбачає можливість деструктивного впливу медіатизованої комунікації на формування ціннісних орієнтацій і ціннісних пріоритетів української молоді. З огляду на це перспективними вважаємо подальші дослідження специфіки різних планів стосунків у ціннісній самореалізації особистості із реактуалізацією підходів феноменологічної соціології та врахування їх особливостей у розробці медіаосвітніх ініціатив у рамках формальної і неформальної освіти молоді.

Бібліографічні посилання

Cheney-Lippold, J. (2017). *We Are Data: Algorithms and the Making of Our Digital Selves*. New York: New York University Press.

Hepp, A. (2013). The Communicative Figurations of Mediatized Worlds: Mediatization Research in Times of the 'Mediation of Everything'. *European Journal of Communication*, Vol. 28, 6, 615–629.

Hjarvard, S. (2012). Doing the Right Thing: Media and Communication Studies in a Mediatized World. *Nordicom Review*, 33 (1), 27–34.

Joas, H. (2000). *The Genesis of Values*. Translated by Gregory Moore. Chicago: University Chicago Press.

Karivets, I. (2022). Some existential reflections on self-determination in the conditions of war. *Humanitarian Visions*, V. 8, 2, 28–33. <https://doi.org/10/23929/shv2022.02.028>

Krotz, F., & Hepp, A. (2013). A Concretization of Mediatization: How Mediatization Works and Why 'Mediatized Worlds' are a Helpful Concept for Empirical Mediatization Research. Empedocles. *European Journal for the Philosophy of Communication*, 3 (2), 119–134.

Бистрицький, Є., Ситниченко, Л. (2022). Філософія і дискурс війни: конфлікт світів як межа комунікативної теорії Юргена Габермаса. *Філософська думка*, 3, 64–82.

Бойченко, М. (2023). Щодо вжитку термінів „вартості” і „цінності” в українській філософії. *Вісник Київського національного університету імені*

Тараса Шевченка. *Філософія*, 1 (8), 9–13. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2023/8-2/8>

Борецька, М. (2021). Європейські цінності в аксіопросторі сучасної української молоді. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 24–44.

Галян, І. (2022). Ціннісні суперечності в аксіогенезі особистості. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*, 7, 11–23. <https://doi.org/10.32999/2663-970X/2022-7-2>

Галян, І. (2023). Ціннісні уподобання української молоді в ситуації невизначеності. *Вісник Національного університету оборони України*, 4 (74), 46–54.

Даєр-Візефорд, Н., & Матвієнко, С. (2021). *Кібервійна і революція*. Авториз. пер. з англ. Андрія Бондаря. Київ: Критика.

Дем'яненко, Б., Дем'яненко, В., & Прядко, Т. (2021). Політична свідомість сучасної української молоді в контексті зміни поколінь. *Політикус*, 1, 86–93.

Корабльова, Н. (2023). „Подія-трагедія” війни у фігурах бадьюанських розмислів як умова філософії. *Культурологічна думка*, 23, 27–37. <https://doi.org/10.37627/2311-9489-23-2023-1.27-3>

Моравецький, О. (2023). Ціннісні суперечності суспільства у фазі активної російсько-української війни. *Вісник Львівського університету. Серія Філософсько-політологічні студії*, 48, 93–100. <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.48.12>

Рябчук, М. (2018). „Європейці” мимоволі? Про ціннісний вимір української національної ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 3–4 (95–96), 93–123.

Свідерська, О. І. (2020). Соціально-психологічні чинники політичних цінностей української молоді у контексті сучасних реалій. *Вісник Національного університету оборони України*, 3 (56), 96–101.

Смокова, Г. (2018). Особливості формування публічних цінностей молоді у кіберпросторі: досвід України. *Політичне життя*, 1, 108–112.

Христенко, О. (2022). Цінності української молоді в часі війни: до питання громадянського виховання майбутніх лікарів. *Медицина освіти*, 2, 100–103.

Шайгородський, Ю. (2010). Ціннісні орієнтації особистості: формалізована модель цілісного, багатоаспектного аналізу. *Соціальна психологія*, 1 (39), 94–106.

Шайгородський, Ю. (2023). Суспільна мобілізація як зміна ціннісних пріоритетів. *Політичне життя*, 3, 88–97.

Шюц, А., & Лукман, Т. (2004). Структури життєвіту. Пер. з нім. В. Кебуладзе. Київ: Український Центр духовної культури, 2004.

УДК 32.019.51:004.738.5:355.01(470+571):477)

Юрій Ніколаєць,
*доктор історичних наук, професор,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ*

Державна інформаційна політика в умовах повномасштабної російсько-української війни

Повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну у лютому 2022 р. поставило на порядок денний термінове оновлення державної інформаційної політики. Організація ефективної відсічі ворогу із проведенням масштабних мобілізаційних заходів, відвернення паніки серед громадян України, забезпечення всебічної допомоги з боку іноземних партнерів, перебудова системи постачання військ усім необхідним для ведення бойових дій потребували ефективного інформаційного забезпечення.

В Україні не припиняла працювати мережа Інтернет, стаціонарний та мобільний зв'язок. Попри ракетні удари по окремих телевежах ворогові не вдалося припинити роботу телебачення України та відрізати громадян від можливості отримувати інформацію про події на фронті. Розвиток системи передачі інформації за допомогою оптичних кабелів виявився дієвим засобом протидії ворогу. Діджиталізація медіа постала найвагомішим технічним засобом, який дозволив зберегти теле- і радіомовлення в умовах масованих ворожих обстрілів. Була налагоджена система повідомлень населення у разі оголошення повітряних тривог, а також інформування про місцезнаходження пунктів допомоги, умови та час роботи медичних закладів. Набули поширення також повідомлення військовослужбовців про масштабну організацію відсічі агресору та успішні дії проти ворожих загонів на полі бою. Регулярними стали звернення та виступи Президента України В. Зеленського. Записані на фоні відомих локацій Києва, такі

звернення мали підкреслити те, що у скрутний для країни час він не полишив держави і не припиняє працювати.

19 березня 2022 р. Президент України видав Указ „Про рішення Ради національної безпеки і оборони України "Про нейтралізацію загроз інформаційній безпеці держави"” (Про рішення Ради національної безпеки і оборони України, 2022). Цим рішенням на період дії воєнного стану був запроваджений особливий режим роботи ТОВ „Зеонбуд” і його функціонування у складі Концерну радіомовлення, радіозв’язку та телебачення. Адміністрація Державної служби спеціального зв’язку та захисту інформації України, Концерну радіомовлення, радіозв’язку та телебачення спільно з ТОВ „Зеонбуд” мали забезпечити стале функціонування об’єктів цифрового ефірного мовлення та безперебійну трансляцію телевізійних каналів в МХ - 1, -2, -3, -5; цілодобовий моніторинг ефірної мережі, обладнання головної станції мультиплексування, супутникових та наземних каналів зв’язку; резервування супутникових каналів доставки програм (передач) та обладнання головної станції мультиплексування та резервну доставку телеканалів до цифрових передавачів із залученням альтернативного оператора супутникового зв’язку.

В умовах повномасштабної війни керівництво держави віддало перевагу посиленню централізації поширенню інформаційних повідомлень. 19 березня 2022 р. Президент України підписав указ про єдине мовлення на всіх каналах, вводячи в дію рішення РНБО „Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану” (Про рішення Ради національної безпеки і оборони України, 2022). У рішенні РНБО було визначено, що в умовах воєнного стану реалізація єдиної інформаційної політики є пріоритетним питанням національної безпеки. Гарантування національної безпеки передбачалося через об’єднання усіх загальнонаціональних телеканалів, програмне наповнення яких складається переважно з інформаційних та/або інформаційно-аналітичних передач на єдиній інформаційній платформі стратегічної комунікації – цілодобовому марафоні „Єдині новини #UАразом”.

На початку повномасштабної війни централізоване поширення новин було важливим засобом уникнення паніки в країні,

формування віри у можливість відбити удар агресора та у допомогу країн, які засудили дії РФ. Цілодобове мовлення виступало й засобом протидії ворожим пропагандистам, які стверджували про можливість за кілька днів зламати опір України. Інформація про героїчні зусилля воїнів Збройних сил України, територіальної оборони, роботу поліції, пожежників, працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій переконувала, що країна не схилилася перед загарбниками. Висвітлення масового опору вторгненню з боку пересічних громадян доводило, що Україна здатна і буде боротися. Регулярні звернення до громадян вищого керівництва країни, сюжети про допомогу Україні з боку іноземних партнерів, присутність у ефірі українських топполітиків, народних депутатів, чиновників різного рангу слугувала свідченням того, що Україна не залишилася без керівництва.

Водночас у роботі телемарафону були помічені й певні недоліки, які не сприяли зростанню його популярності у громадян. Добові ефіри телемарафону були розбиті на шестигодинні блоки, які заповнювали контентом спочатку п'ять телеканалів/медіагруп, а на початку листопада 2022 р. до них долучився канал „Ми – Україна”, створений працівниками колишнього медіахолдингу „Україна”. Це стало приводом для критики влади через те, що не всі рейтингові телеканали дістали можливість формувати сітку мовлення телемарафону.

Проблемою організації роботи телемарафону відразу стало й те, що той телеканал, який забезпечував ефір з 18.00 до 24.00, і далі працював аж до 6.00 наступної доби. Це призводило до заповнення нічного ефіру повторами не лише попередньої доби, а навіть записами телепередач кількодобової давнини. Це не сприяло формуванню ставлення до телемарафону як до джерела, яке подає найсвіжішу інформацію. Але чи не найголовнішою проблемою організації роботи телемарафону стала відсутність єдиного, відомого для глядачів часу виходу новин. Спроби запускати випуски новин щопівгодини, як правило, не мали бажаного ефекту: медіагрупам для такого щільного новинного графіка не вистачало ресурсів. Водночас нічним інформаційним блокам часто не вистачало оперативності подачі інформації.

Робота студій у форматі „питання-відповідь” із запрошенням рейтингових співрозмовників не завжди цікавила аудиторію, тим більше за регулярної присутності у ефірах одних і тих самих доповідачів, значна частина яких для комунікації використовувала відеозв’язок. Тому нерідко їх оцінювали не як компетентних у певних питаннях осіб, а як засіб поширення потрібної інформації. Порівняно більше за інших запрошували на ефіри різного роду експертів канали „Рада” та „Ми – Україна”. „Гостьові формати” ефіру нерідко тривали 2–2,5 год. за повного ігнорування у цей час блоку новин (Куляс, 2022).

Упродовж 2022 р. кількість запрошених на ефіри посадовців та народних депутатів поступово скорочувалася за рахунок збільшення присутності тих чи інших речників. Ставка поширення інформації через речників ставала одним із засобів „відвернення негативу” від вищого керівництва держави. Повідомлення речниками новин не лише сприяло поширенню „вторинної” інформації, а й забезпечувало зміщення уваги громадян від народних депутатів та посадових осіб на речників. Неадекватні оцінки ситуації чи прогнозування майбутнього розвитку подій речниками не кидали тіні на політиків, оскільки були охарактеризовані як особиста позиція одного з речників. Проста зміна речників дозволяла уникати пов’язування інформації із зацікавленістю певних політичних сил. При тому серед політиків найбільше у ефірах загальнонаціонального марафону брали участь представники партії „Слуга народу” та позафракційні депутати. І досить часто у ефірах були присутні представники Офісу Президента та очільники військових адміністрацій.

З часом до критики єдиного телемарафону додалося й те, що його повідомлення формували у громадян переконання у можливості завершення бойових дій за порівняно короткий проміжок часу без масштабної мілітаризації вітчизняної економіки та суттєвого розширення мобілізаційних заходів. Неоднозначно були сприйняті й численні прогнози щодо можливості дезинтеграції Російської Федерації під тиском санкцій та унаслідок втрат у війні.

У таких умовах спостерігалася зменшення уваги громадян України до новин, які транслювалися у рамках загальнонаціонального телемарафону. За словами колишнього міністра культури та

інформаційної політики О. Ткаченка, уже наприкінці березня 2022 р. рейтинг телемарафону тримався лише на рівні 13–15%. О. Ткаченко стверджував, що причиною цього було загальне скорочення переглядів телепередач у країні, і робив наголос на неможливості появи нових телеканалів у роботі телемарафону. Останнє твердження він мотивував тим, що така „конструкція” склалася під час війни, а „додавання одного чи іншого призводить до повної зміни всього характеру цих шести каналів” (Ткаченко, 2022).

У лютому 2022 р. – напередодні повномасштабного російського вторгнення телебачення було одним із пріоритетних джерел інформації для українських громадян. Питома вага глядачів українського телебачення серед опитаних становила 67%, соціальні мережі як джерело інформації використовували 44% респондентів, українські Інтернет-ЗМІ – 29%, меседжери – 16%. Водночас українські газети читали лише 6% опитаних, а слухали радіо – 7%. Довіряли певним українським телеканалам майже удвічі менше респондентів від загальної кількості тих, хто регулярно дивився такі телеканали. І лише 10% опитаних дивилися телеканали, які переважно пропонували глядачам випуски новин та політичні ток-шоу. Важливим критерієм вибору телепередач для перегляду опитані назвали цікавість матеріалів (57%), незаангажованість подачі інформації (38%), оперативність висвітлення подій (38%) та зручність подання інформації (33%). Порівняно із 2020 р. у 2022 р. відзначалося не лише помірне (на 8%) скорочення аудиторії українських загальнонаціональних каналів, а й зростання обсягів міжособистісної передачі інформації (+5%) та використання меседжерів (+5%). При тому скорочення аудиторії телеканалів відбувалося не за рахунок збільшення кількості користувачів соціальних мереж (*Медіаспоживання в Україні*, 2022). Тому можна припустити, що причиною порівняно низького рейтингу телемарафону було не тільки загальне зменшення інтересу до телебачення, а й невпевненість у незаангажованості контенту, непривабливий формат його подачі, а також певні незручності у отриманні повідомлень. Цим можна пояснити і зростання популярності особистих зв’язків як джерела інформації в українському суспільстві.

Протягом 2022 р. дедалі більшої популярності почали набувати лідери думок, які вели свої блоги в мережі Інтернет.

Переважно вони використовували YouTube та Telegram-канали. Популярністю також користувалися канали новин та окремі тематичні канали, розраховані на цільову аудиторію. Останні, як правило, були присвячені обговоренню окремих подій російсько-української війни, позиції деяких політичних лідерів та військових командирів, а також висвітленню перебігу реальних бойових зіткнень, зафільмованих найчастіше нагрудними камерами бійців. Водночас в умовах повномасштабної війни дедалі більше ставала помітною нездатність низки „експертів” адекватно оцінювати ситуацію. Причиною зростання недовіри до окремих блогерів ставала й виявлена глядачами необізнаність із реальним станом речей на фронті, робота в інтересах певних політичних сил. Усе більше критичних зауважень лунало на адресу тих блогерів, які намагалися здаватися експертами „у всіх питаннях”, займаючись або самопіаром, або таким чином заробляючи кошти за допомогою роботи у медіахостингу YouTube.

Суперечки навколо доцільності державного регулювання діяльності блогерів в Україні були дуже гострими. В умовах повномасштабного вторгнення РФ прийшло розуміння руйнівної сили інформаційної війни проти України. Тривале ігнорування державою роботи проросійських медіа мало негативний вплив на українську аудиторію. Можливістю порівняно вільно поширювати інформацію у мережі Інтернет вільно користувалися російські пропагандисти, які, серед іншого, створили низку Telegram-каналів, що транслювали відповідні наративи. Такими каналами стали „Легитимный” (на початок грудня 2023 р. 1073131 підписник), „Легитимный Резидент” (29048), „Сплетница” (147780), „ЗеРада” (401982) тощо.

Фактично блокування в Україні одних YouTube- чи Telegram-каналів не перешкоджало створенню інших. Тому якщо б використовувалося тільки блокування каналів спілкування блогерів з підписниками, то це призводило б лише до розпорошення сил та засобів держави. Тому вже у березні 2022 р. Верховна Рада доповнила Кримінальний кодекс статтями 435-1 і 436-2. Вони, зокрема, встановлювали кримінальну відповідальність за виправдання, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікацію її учасників, виготовлення

та поширення матеріалів, у яких про це йдеться. Також була передбачена кримінальна відповідальність за образу честі та гідності військовослужбовця, загрозу військовослужбовцю, який здійснює заходи щодо гарантування національної безпеки та оборони, відсічі та стримування агресії РФ, а також за виготовлення і поширення відповідних матеріалів. Покарання було передбачене й за поширення в Україні інформаційних матеріалів, які заперечують збройну агресію Російської Федерації проти України, розпочату у 2014 р., у тому числі й подання збройної агресії РФ проти України як „внутрішнього конфлікту”, „громадянського конфлікту”, „громадянської війни”, заперечення тимчасової окупації частини території України. Таке, хоча й запізніле рішення абсолютно справедливо криміналізувало дії, які перед тим трактували як прояв свободи слова та думки.

У таких умовах постала нагальна потреба впорядкувати законодавство про медіа, яке було сформоване протягом 1991–1993 рр., коли ще не існувало онлайн-медіа та відеоплатформ. Модернізація підходу держави до регулювання ринку медіа-продукції стала вимогою часу. Можливості та специфіка такого ринку суттєво виходили за межі „засобів масової інформації”, які поступово трансформувалися у медіа-простір, що забезпечував не лише можливості отримання інформації, а й обміну нею. Це, власне, й вимагало впорядкування та взаємоузгодження системи правових норм, спрямованих на регулювання правовідносин у сфері медіа.

Тому у грудні 2022 р. був ухвалений Закон України „Про медіа” (Про медіа, 2022). Закон спрямований на забезпечення реалізації права на свободу висловлення поглядів, права на отримання різнобічної, достовірної та оперативної інформації, на забезпечення плюралізму думок і вільного поширення інформації, на захист національних інтересів України та прав користувачів медіа-сервісів, регулювання діяльності у сфері медіа відповідно до принципів прозорості, справедливості та неупередженості, стимулювання конкурентного середовища, рівноправності і незалежності медіа. Медіа було визначене як засіб поширення масової інформації у будь-якій формі, що періодично чи регулярно

виходить у світ під редакційним контролем та постійною назвою як індивідуалізуючою ознакою. У Законі було окремо виділене аудіовізуальне медіа – тобто медіа-сервіс, основним призначенням якого або відокремленої частини якого є надання загальної аудиторії доступу до програм, що здійснюється з інформаційною, розважальною чи навчальною метою під редакційним контролем суб'єкта у сфері медіа за допомогою електронних комунікаційних мереж. Онлайн-медіа визначили як медіа, що регулярно поширює інформацію у текстовій, аудіо-, аудіовізуальній чи іншій формі в електронному (цифровому) вигляді за допомогою мережі Інтернет на власному вебсайті, крім медіа, які віднесені цим Законом до аудіовізуальних медіа.

Важливо, що Законом було заборонено поширювати інформацію, що заперечує або виправдовує злочинний характер комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років в Україні, злочинний характер націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, створює позитивний образ осіб, які обіймали керівні посади у комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік (крім випадків, пов'язаних з розвитком української науки та культури), працівників радянських органів державної безпеки, виправдовує діяльність радянських органів державної безпеки, встановлення радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті. Під заборону потрапило й поширення інформації, що містить пропаганду російського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терористки проти України, а також символіку воєнного вторгнення російського тоталітарного режиму. Заборонялося поширювати інформацію, що принижує або зневажає державну мову, інформацію, що заперечує або ставить під сумнів існування українського народу (нації) та/або української державності та/або української мови.

Визначені Законом заходи та заборони, безперечно, мали позитивний характер. Проте з огляду на неможливість блокувати

усі засоби ворожої пропаганди вкрай важливим стало підвищення рівня медіаграмотності населення. Медіаграмотність населення трактується у Законі як навички та знання, які надають користувачам можливість ефективно і безпечно користуватися медіа-сервісами. Проте у Законі не визначені критерії такої „безпеки” та „ефективності”, а визначення медіаграмотності з огляду на потреби національної безпеки України недостатньо повне. До такого визначення варто було б також включити не лише навички та знання, які дозволяють користуватися медіа-сервісами, а й знання, навички та уміння, що дозволяють громадянам критично аналізувати та оцінювати повідомлення різних типів медіа.

Забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері медіа, у тому числі з питань медіаграмотності, Законом покладається на Національну раду з питань телебачення і радіомовлення, що включає відповідні заходи у свою Стратегію діяльності, яка має бути скоригована не рідше, ніж один раз на три роки. Національна рада самостійно або у співпраці з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері медіа, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, освітніми установами, громадськими об'єднаннями розробляє та впроваджує проекти, виставки, друковані та електронні публікації, вебсайти, аудіо-візуальні продукти, ігри та інші заходи з метою підвищення медіаграмотності.

Ст. 23–7 Закону України „Про медіа” передбачає серед вимог до провайдерів платформ спільного доступу до відео впроваджувати ефективні заходи та інструменти медіаграмотності, підвищувати обізнаність користувачів щодо таких заходів (ст. 90–58).

Поряд з тим важливим засобом протидії ворожим ПСГО та запобігання участі громадян України у поширенні недостовірної інформації про владу та опозицію залишається відповідальність за протиправні дії, які передбачені чинним законодавством. Загальне правило поширення інформації викладене у ч. 2 ст. 302 Цивільного кодексу України, де зазначено, що „фізична особа, яка поширює інформацію, зобов'язана переконатися у її достовірності”. Виняток становить інформація, що була повідомлена посадовою особою

органу державної влади, органу місцевого самоврядування в межах її повноважень і через офіційні джерела (зокрема, офіційні сторінки таких органів у мережі Інтернет, оскільки така інформація вважається достовірною, і фізична особа не має відповідати за поширення такої інформації. В усіх інших випадках саме на фізичну особу, що поширює інформацію, покладається відповідальність за ці дії. Це стосується і випадків, коли особа поширює створену кимось іншим інформацію.

У сучасних умовах під заборону потрапило поширення інформації про позиції військової техніки, позиції ЗСУ, блокпости, про надання або перевозку зброї для ЗСУ, про звільнену від окупаційних військ територію, про місця обстрілів, ППО тощо. Відповідальність за ці дії передбачена ч. 2 ст. 114 Кримінального кодексу України у вигляді позбавлення волі на строк від 5 до 8 років, а у випадку, якщо це призвело до тяжких наслідків, – позбавлення волі на строк від 8 до 12 років (Безпалий, 2022).

Посилення відповідальності за поширення недостовірної інформації в умовах війни видається цілком логічним кроком. Проте такий крок був би набагато дієвішим, якби відповідні заходи були вжиті ще на початку російсько-української війни, а держава ще на початку 1990-х років сформувала б виважену систему захисту власного інформаційного простору та протидію ворожим інформаційно-психологічним операціям (ІПСО). В умовах повномасштабного вторгнення Росії засобами протидії ворожим ІПСО стали верифікація інформації та експертних оцінок; координація зусиль громадянського суспільства та держави у справі виявлення ворожих ІПСО; активізація зусиль, спрямованих на протидію ворожим агентам впливу; формування виваженої історичної політики; використання програмного забезпечення, здатного виявляти ознаки ворожих ІПСО та забезпечувати аналіз алгоритмів поширення інформації; залучення до штатів органів державного управління і місцевого самоврядування спеціалістів з інформаційної політики.

Фактично саме повномасштабне вторгнення РФ поступово сформувало у середовищі державних органів влади розуміння загроз, які несе у російська гібридна війна. Протистояння в

інформаційному просторі в умовах гібридної війни характеризувалося асиметричним поширенням інформації, гнучкішим реагуванням подання контенту на результати соціопитувань. Інформаційне протиборство вже не лише не обслуговувало фізичне протистояння, а й у окремих випадках визначало характер та специфіку бойових зіткнень. Соціальні медіа дістали можливість формувати та змінювати дискурс, пов'язаний із розгортанням бойових дій. Інтернет-спілкування та стрімінгові сервіси усунули певні обмеження у подачі інформації, властиві класичним засобам масової інформації, які отримували ліцензію від держави. Тому централізовані моделі комунікації в умовах прискореного розвитку інформаційного суспільства поступилися соціальним мережам, орієнтованим на індивідуалізацію контенту, що сприяло зростанню впливу інфлюенсерів. Такий вплив поступово став переважати за своїми масштабами вплив телеканалів, які працювали у форматі єдиного мовлення. Вибір такого формату видавався досить виваженим на початку повномасштабного вторгнення ворога. Проте з часом постала нагальна потреба пошуку нових варіантів подачі інформації, особливо з огляду на асоціювання цілодобового марафону „Єдині новини #UАразом” переважно із лояльними до влади медіа.

Важливим напрямом реалізації державної інформаційної політики на довготривалу перспективу має стати підвищення медіаграмотності населення, яка буде найважливішим засобом протидії ворожим ІІСО. Протидія поширенню антидержавної інформації через медіа повинна відбуватися не лише за рахунок дій правоохоронних органів, а й унаслідок неприйняття суспільством позиції, спрямованої на руйнування української державності.

Для формування дієвої інформаційної політики вкрай необхідна державна координація зусиль правоохоронних органів (у тому числі їх аналітичних підрозділів), наукових установ та організацій, державних органів та громадянського суспільства. Це дозволить сформувати потужний дискурс, орієнтований на формування позитивного ставлення до України як держави, здатної забезпечити громадянський мир та злагоду.

Бібліографічні посилання

Безпалый, Т. (2022). *Дописи про війну в соцмережах. Що означає розповсюджувати дані і яке за це покарання*. Суспільне. Новини. <https://susplne.media/253688-dopisi-pro-vijnu-v-socmerezah-so-oznacaе-rozpovsudzuvati-dani-i-ake-za-ce-pokaranna/>

Куляс, І. (2022). *Підсумки моніторингу телемарафону „Єдині новини” за жовтень–грудень 2022 року*. Детектор Медіа. <https://detector.media/shchodenni-telenovini/article/206862/2023-01-11-pidsumky-monitoringu-telemarafonu-iedyni-novyny-za-zhovten-gruden-2022-roku-persha-chastyna/>

Медіаспоживання в Україні: зміна медіа потреб та програш російської пропаганди (2022, 15 лютого). Детектор медіа. <https://detector.media/infospace/article/196442/2022-02-15-mediaspozhyvannya-v-ukraini-zmina-mediapotreb-ta-progrash-rosiyskoi-propagandy/>

Про медіа, Закон України № 2849-IX (2022, 13 грудня) (Україна). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text>

Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану, Указ Президента України № 152/2022 (2022, 19 березня) (Україна). <https://www.president.gov.ua/documents/1522022-41761>

Ткаченко, О. (2022). *Рейтинг телемарафону на рівні 13–15%, бо українці стали менше дивитися ТБ*. Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua.cdn.ampproject.org/vs/wwwukrinform.ua/amp/rubric-society/3685856.html>

УДК 004.738.5:316.334.3(477)

Ігор Цигвінцев,

аспірант,

*Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ*

Український vs українськомовний: аналіз „топ-100” каналів вітчизняного сегмента YouTube

Упродовж останніх років зростає роль нових медіа у світі. Дослідження, контенту демонструє, що пандемія COVID-19 сприяла покращенню онлайн-сервісів та активному ознайомленню населення із ними. Широкомасштабне воєнне вторгнення РФ якщо і не витіснило споживання ТБ, то суттєво змістило його із домінуючих позицій. Інерційність традиційних медіа в перші дні повномасштабного вторгнення дали можливість новим медіа з їхньою оперативністю, емоційністю та лаконічністю стати лідерами в боротьбі за споживача та втримувати ці позиції вже майже 2 роки.

Сьогодні нові медіа випереджають традиційні у споживанні (76%) та рівні довіри (59%) не в останню чергу через те, що „споживання новин у соціальних мережах за допомогою смартфона – основний тренд останніх років” (USAID-Internews, 2023). Для візуальних медіа YouTube (*далі* – YT) став платформою, яка допомагає їм швидше „дійти” до споживача, а можливість таргетингу, тобто доставлення інформації саме до того, кому вона призначена, робить YouTube зручним каналом політичної комунікації. Ці фактори, серед іншого, зумовлюють актуальність аналізу українського сегмента мережі YouTube.

Тематиці YT присвячено чимало досліджень. В Україні постійний моніторинг та аналіз соцмереж здійснюють ГО „Детектор медіа”, ГО „Інститут масової інформації” (*далі* – ІМІ), Центр протидії дезінформації. Дослідницьку та популяризаторську роботу провадить ініціатива Оксани Мороз „Як не стати овочем”.

Останні закордонні дослідження, суміжні нашій тематиці, охоплюють широке коло актуальних питань, серед яких варто виокремити ті, що присвячені використанню YT у маніпулятивних практиках YT (Epstein & Flores, 2023), використанні YT на виборах у Бразилії (Santini et al., 2023), а також у дистанційній освіті (Abubakar & Muhammed, 2023; Gafur et al., 2023). Важливим джерелом статистичної інформації став звіт YT 2023 (YouTube. Culture & Trends, 2023) та дослідження українських медіа (USAID-Internews, 2023).

Серед вітчизняних розвідок актуальна тематика зміни політичної аналітики під час війни (Мамонтова, 2023). Частина авторів вивчає науково-популярні блоги (Гоцур та Спорняк, 2023). Ґрунтовним є дослідження Texty.org.ua, присвячене темі роботи алгоритмів YT і тому, як вони просувають конспірологію та пропаганду (Mikhalkov et al., 2023). Основою для нашого дослідження став аналіз українського YT (Інститут масової інформації, 2023).

Незважаючи на кропітку роботу ІМІ, ми поставили за мету зробити ревізію результатів, отриманих колегами. По-перше, припускаємо, що за основу побудови „топ-100” варто брати не рейтинг Social Blade, який ґрунтується на кількості підписників, а все ж спробувати побудувати „топ-100” на основі кількості переглядів. Друга причина – потреба актуалізувати дані майже через рік після дослідження ІМІ.

Вибори 2019 року стали першими, у яких нові медіа використовували повною мірою. І незважаючи на гарячу фазу війни, ще з осені 2023 року почалася підготовка політичних акторів до можливих майбутніх виборів (Габедава, 2023; Григорська, 2023; Забеліна, 2023; Максимова, 2023). Вивчення інфлюенсерів та каналів комунікації у YT дасть можливість проаналізувати ймовірні тенденції їх використання у політичних кампаніях. Таким чином, об’єктом дослідження є український сегмент YT. Предметом дослідження – мовні, тематичні особливості функціонування каналів, їхні впливові можливості. У цьому дослідженні ми намагатимемося знайти відповіді на питання: які канали є лідерами

українського YT? Про що вони і на що орієнтовані? Хто є інфлюенсерами (впливовцями)? Чи є територіально український сегмент YT українським за суттю та українськомовним за формою? Як змінилися ці канали за рік?

Дослідження має за мету вивчити особливості українського сегмента YT. Це передбачає такі завдання: класифікація „топ-100” каналів YT, визначення мовної та тематичної специфіки, напрямів цих каналів, виокремлення особливостей, що можуть бути визначальними в політичному маркетингу та когнітивній війні. Це дасть змогу зрозуміти інформаційне поле країни та вибудовувати адекватні стратегії інформаційного захисту в майбутньому.

Для аналізу було обрано перших сто каналів у рейтингу (далі „топ-100”) вітчизняного сегмента YT (станом на грудень 2023 року). Вибірку отримано за допомогою сервісу Social Blade (Social Blade, 2023), що спеціалізується на аналізі контенту. Рейтинг каналів було сформовано за кількістю переглядів. Також ранжування можна було зробити за кількістю підписників, як у дослідженні ІМІ, але, на нашу думку, це є менш репрезентативним, оскільки приріст підписників дає можливість говорити про динаміку каналу, але не про інформативність щодо активності підписників. Тоді як аналітика переглядів є більш інформативною і для творця, і для алгоритмів YT.

Одним із завдань було дослідження інфлюенсерів. Під цим поняттям маємо на увазі людину, яка транслює власний спосіб життя чи світогляд, є відомою та свою популярність здобула через інтернет. Англійська номінація цього явища „internet celebrity” чи „social media influencer” визначає його походження. Також до інфлюенсерів відносимо тих, хто не є власниками каналів, але часто з’являються у ролі спікерів чи експертів.

На основі отриманих за допомогою Social Blade даних ми створили зведену таблицю (табл. 1). Аналізуватимемо її за кількома критеріями: мовна ситуація, тематика, інфлюенсери (далі за текстом – у дужках, після назви каналу, наводиться місце каналу у „топ-100”).

Таблиця 1.

ТОП-100 українського сегмента УТ *

№ з/п	Назва каналу	№ з/п	Назва каналу
1	Познаватель	51	Новини.live
2	24 канал	52	Время и стекло
3	Lady diana	53	Діма і машинки
4	Трум трум	54	Slavikmust
5	Маша та Ведмідь	55	DILLERON Play
6	Тсн	56	Dili play
7	Короче, новости	57	Екатерина Ковалева
8	Slivkishow	58	Альбертович Научит
9	Boys and Toys	59	Vredina Life
10	Натурал альбертов	60	Husmut: хасмут/аски...
11	Фабрика новин	61	Marvel Tech
12	Фильмы и Сериалы	62	LOBODA
13	Найкращі серіали	63	Petya English
14	Телеканал ICTV	64	X-фактор
15	Телеканал прямиий	65	Ali baba
16	Amelka karamelka	66	Миллион сюрпризов
17	Уніан	67	Пешка
18	Вухуу!	68	Короче говоря.
19	Новий канал	69	Милс play
20	Телеканал СТБ	70	POWER TEST
21	Thebraindit	71	Top Shorts
22	Ricardo	72	Dasha koshkina
23	Трум трум сел	73	Lady kara
24	Голос країни	74	Vokoch
25	Юмор ictv	75	Room factory
26	Alex boyko	76	Wtфакт
27	Nnotochka	77	Носики курносики
28	My little Nastya	78	Україна має талант
29	Студия квартал 95	79	Holdik
30	Корупція.інфо	80	Fast sergey
31	Onedayalex	81	Timon chaves
32	Pibabu	82	Мастершеф
33	Daniel boy	83	Daniel gro
34	Vanzai	84	Телеканал интер
35	Украина сегодня	85	Open kids
36	Holy baam	86	Алетинский

Продовження таблиці 1

37	Зубарев	87	Илья и Картонка
38	Alex angel	88	Nika ritshel
39	5 канал	89	Майни
40	Black beats	90	Нас.інфо
41	Gangster gang	91	Mr dekart
42	Tetya mottya	92	Мау / uia -
43	Собиратель новостей	93	Радіо Свобода Україна
44	З любов'ю до дітей	94	Лига Смеха
45	Sushi monsters	95	Гумор 24 на 7
46	Мисс николь	96	Afinka
47	Ivideos	97	DILLERON
48	Magic five	98	Снежана снежок
49	Espresso.TV	99	Телеканал ТЕТ
50	Дизель студіо	100	Апостроф tv

* Укладено автором за: <https://socialblade.com/youtube/top/country/ua/mostviewed>

Аналізуючи мовну ситуацію, зазначимо, що широкомасштабне російське вторгнення, особливо у перші його місяці, спричинило сплеск популярності української мови. Мова стала маркером українськості, шиболетом. Але не зважаючи на загальне піднесення, дослідження засвідчує, що за даними наших підрахунків у першій сотні більше ніж половина (57%) каналів російськомовні (рис. 1).

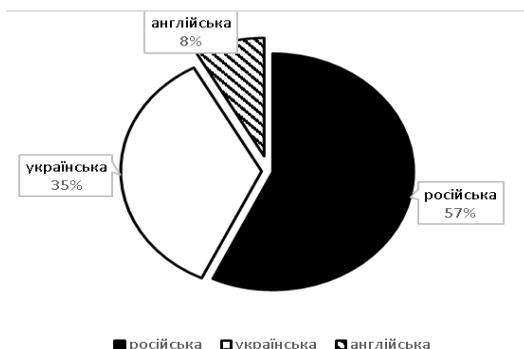

Рис. 1. Мовна ситуація на каналах*

* Укладено автором на основі власних розрахунків.

Зауважмо, що у першому десятку лише два українськомовні канали (5 „Маша та Ведмідь”, 6 „ТСН”). Почасти власники каналів намагаються обманути алгоритми УТ у видачі (процесі формування списку відео, запропонованих до перегляду користувачеві) Для цього ведуть канал російською мовою, а підписи – українською (наприклад: 2,17,35). Такі канали зараховували до російських. Лише один випадок був протилежним, коли канал ведуть українською, але підписи – російською (98 „СНЕЖАНА СНЕЖОК”). Частина російськомовних каналів перейшла на українську мову (наприклад, 28, 47, 48, 56). Дехто зробив це одразу, у лютому 2022 року, а деякі канали – декілька місяців тому. Результат 35% може здаватися малим, однак насправді УТ був найінерційнішим серед соцмереж. Упродовж першого року війни частка українськомовних каналів трималася на рівні 5%, але стрімко зросла у 2023 році – до 45% (Центр контент-аналізу, 2023). Недостатній відсоток мовлення пояснюємо тим, що для переходу на іншу мову потрібно не просто зняти контент, а й адаптувати графіку, відзняти достатню кількість відео для регулярного постингу, завоювати нову аудиторію. „Аналіз AIR Media-Tech 20 значущих українських акаунтів на УТ показав, що загальний дохід тих, хто змінив мову, у 2022 році знизився в середньому на 24%, порівняно з роком раніше” (Мроке, 2023). Для деяких каналів це десятки тисяч доларів регулярних доходів.

Тематично ми об’єднали усі канали у дванадцять категорій (табл. 2). Найбільша кількість каналів присвячена людям та новинам. У свою чергу, канали категорії „Люди” також можна умовно розділити на 6 підкатегорій (табл. 3) найбільшими з яких є „Серіал” – зняті за попереднім сценарієм ігрові ролики (10 каналів) та „Лайфстайл” – ролики про життя конкретної особи, зняті у псевдо-документальному стилі, чи мотивувальні відеоблоги (11 каналів). Цільова аудиторія більшості (57%) каналів – діти чи підлітки. Також діти є учасниками, героями або ведучими 16 каналів. На цих каналах ми спостерігаємо щоденне життя чи розваги дітей і їхніх батьків. Часто ці розваги є зрежисованими та прописаними у сценарії. Контент знімається роками, регулярно. Такий графік зйомок вимагає великої дисципліни від дітей та величезного емоційного напруження. І якщо у кіно і ТБ є обмеження щодо умов праці дітей на знімальних майданчиках (Бурка & Боднарук, 2021), то тут такі обмеження відсутні.

Усі категорії відео можна об'єднати у два великих розділи – „Культура” та „Суспільне”, як це робили автори у схожому дослідженні блогосфери (Etling et al., 2010). До категорії „Суспільне” зараховуємо канали, що висвітлюють суспільні проблеми, новини, політику, історію, культуру та ін. Культурна тематика переважає над тематикою суспільною (відповідно – 57% та 13%), що є закономірним з огляду на специфіку YT (рис. 2). Категорія „Культура” включає усе, що стосується розваг, мистецтва, дозвілля, особистості, саморозвитку тощо.

Таблиця 2.

Тематика каналів *

№ з/п	Категорія	Кількість каналів
1	Люди	33
2	Новини	13
3	Розваги	12
4	Шоу	8
5	Короткі	6
6	Музика	6
7	Ігри	5
8	Медіа	5
9	Інше	4
10	Гумор	3
11	Фільми	3
12	Дитячий	2

* Укладено автором на основі власних розрахунків.

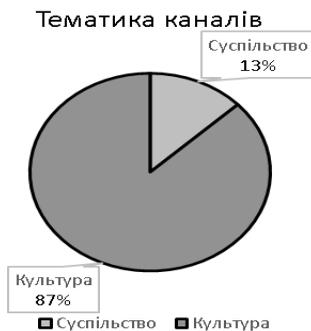
Таблиця 3.

Тематика каналів категорії „Люди” *

№ з/п	Тематика	Кількість каналів
1	Блогер	5
2	Гумор	2
3	Стрімери	3
4	Короткі	1
5	Лайфстайл	11
6	Серіал	10

* Укладено автором на основі власних розрахунків.

Існують канали, наприклад, „Magic five” (49), які можна умовно віднести і до суспільної, і до культурної тематики через те, що попри розважальну тематику каналу в минулому перейшли на огляд суспільно важливих питань.

*Рис. 2. Загальне тематичне групування**

* Укладено автором на основі власних розрахунків.

Значна кількість розважального контенту не заперечує великого значення таких каналів для політичного життя. Серед каналів, які ведуть цілі компанії, є ті, де можемо чітко ідентифікувати ведучих чи осіб, тобто персоніфіковані.

Такі канали використовують у інфотейнменті – донесенні складного (у тому числі й політичного) через розважальне. Випадками інфотейнменту в Україні були численні гумористичні шоу. Популярність Володимира Зеленського, Сергія Притули походить саме з розважальних жанрів. Останній випадок, що ілюструє це, – коли молодь жертвувала на ЗСУ, „голосуючи” за „кандидата в президенти Лебіговича”, блогера та стрімера з Чернівців Михайла Лебігу (Ukrinform, 2023). Прийоми комунікації Віталія Кіма, Олександра Поворозюка, Олексія Арестовича були медійними, але розважальними: „Вова, *баш їх”, „Доброго вечора, ми з України” є радше примітивними, ніж серйозними.

Важливим викликом для держави у боротьбі проти дезінформації стало виникнення великої кількості джерел інформації: блогерів, анонімних телеграм-каналів, інфлюенсерів (Ніколаєць, 2023). Проте під час аналізу рейтингу серед власників каналів з „топ-

100” власне інфлюенсерів, що є суспільно значимими персонами, не виявлено. Показники суспільно значимих інфлюенсерів значно відстають від блогерів „топ-100”. Наприклад, Lady Diana (3) має у півтора раза більше щоденних переглядів, ніж один із найпопулярніших інфлюенсерів Сергій Стерненко (топ-блогер, приріст каналу якого за 2023 рік становив пів мільйона підписників) (Слово і Діло, 2023) і вдвічі більше, ніж Олексій Арестович (табл. 4).

Таблиця 4.

Порівняння каналів топ блогерів *

№ з/п	Назва каналу	Щоденна кількість нових підписників	Щоденна кількість переглядів
1	Alexey Arestovych	334	651895
2	Lady Diana	3334	1281830
3	STERNENKO	667	819045

* Укладено автором на основі даних („*top-100*” *youtubers in ukraine sorted by video views*, 2023).

Проте на каналах „топ-100” часто з’являються інфлюенсери другого типу, тобто експерти та спікери. За даними дослідження *texty.org.ua* (за період від 24 лютого 2022 до 1 червня 2023 року), найбільш улюбленими експертами на каналах з нашого списку є такі люди (Набожняк & Дукач, 2023) (табл. 5.)

Таблиця 5.

Популярні експерти УТ *

Експерт	Місце та кількість відео з експертами			
	24 канал	ТСН	Новини live	Апостроф
Олег Жданов	I (1725)	I (760)		II (102)
Олексій Арестович	II (576)	III (199)	I (75)	
Марк Фейгін **		II (327)		
Роман Світан				I (185)
Олександр Коваленко				III (88)
Андрій Піонтковський **	III (486)			
Сергій Ауслендер			II (60)	
Євген Комаровський			III (58)	

* Розраховано автором на основі дослідження *texty.org* (Набожняк & Дукач, 2023).

** Російські блогери.

Сумарно ці експерти за півтора року з'явилися у ефірах у більш ніж 4,5 тисячах відео. Жоден із цих спікерів не є фаховим експертом з тих питань, щодо яких вони часом надають експертну думку. Однією з причин великої кількості псевдоекспертів як інфлюенсерів, серед іншого, є „смерть” фаховості. Автор цього терміна Том Ніколс описує її як „спричинений гуглом, заснований на Вікіпедії, підживлений блогами колапс, що стер межу між професіоналами та обивателями, учнями та вчителями, знавцями і чудотворцями, тобто тими, хто чогось досяг у певній сфері, і людей без жодних досягнень” (Nichols, 2017, р. 3). На противагу Тому Ніколсові, український експерт з медійних комунікацій Євген Глібовицький говорить про виникнення „складної благо-сфери”, хрестового походу спеціалістів та справжніх експертів у блоги. Окремою ланкою є експерти і радники влади. Те, що деякі автори описують як „прагнення деяких радників зберегти та примножити свою присутність у медіапросторі може обернутися різким зростанням недовіри громадян до них та поширенням скептичного ставлення до можливості владних структур забезпечити належний діалог із суспільством в умовах війни (Ніколаєць, 2023), суспільство асоціює з фразою колишнього радника ОП Олексія Арестовича про „2–3 тижні”.

Росія все ще має культурний вплив та домінує в українському сегменті ЮТ, мімікуючи своїми „рускомірними” каналами під українські. Серед наведених експертів усі, за винятком Олександра Коваленка, російськомовні, а двоє – узагалі росіяни. На 37-му місці у рейтингу канал „Зубарев”, що його веде Александр Зубарев, колишній хореограф з Донецька, який переїхав у Китай, але ще до війни підтримував та надалі підтримує Росію. Після заборони монетизації російським каналам А. Зубарев створює український канал і просто перезавантажує туди відео з російського каналу. Канал „Собиратель новостей” (43) має сторінку у „Вконтакте” та „Дзен”. Подекуди канали, які номінально вважаються українськими, не є такими. Наприклад, інформгентство УНІАН (18), „24 канал” (3) не мають відео ані українською мовою, ані з українськими підписами. А от канал „Маша і ведмідь”, навпаки, повністю український і посідає 6-те місце в рейтингу „топ-100”. У

аналогічному російському рейтингу він посідає перше місце. Цей канал транслює перекладені українською мовою мультфільми із російськими наративами та поведінковими моделями. При цьому навіть не зроблено спроби адаптувати продукт, тобто змінити надписи, персонажів тощо. Окрім того, цей мультфільм заборонено навіть у Росії. Наведені приклади вкотре демонструють, що РФ продовжує когнітивну війну, поширюючи власну пропаганду та наратив. Навіть на другий рік війни у рейтингах різних соцмереж та сервісів на топових позиціях переважають росіяни.

Аналіз каналів приводить до висновку, що у своїй топ-частині український YT не є ані українським за суттю, ані українськомовним за формою. Недостатня частина каналів суспільного спрямування не дає змоги українському сегменту політизуватися, а велика частка розважального контенту підлітків за декілька років може стати проблемою, коли інфлюенсери-підлітки зможуть поширювати політичні меседжі. „Топ-100” YT грудня 2023 року мало відрізняється від довоєнного, проте для досить інерційної мережі ті зміни, які нам здаються незначними, насправді є стрімким поступом. Ситуація змінюється і покращується через українізацію каналів, посилення позицій виробників українськомовного контенту. Отримані результати доповнюють висновки дослідження ІМІ, узгоджуються із ними, показують тенденцію на покращення, порівняно із результатами початку року. Зміна методу підрахунку дала можливість по-іншому поглянути на статистику попереднього аналізу. Це дослідження має низку обмежень: воно описує перш за все саме той сегмент YT, який сприймається алгоритмами як український, але воно не відображає того, яким є українськомовний сегмент. Результати цього дослідження варто розглядати в контексті суспільно-політичної ситуації в Україні. Вибірка у 100 каналів не є статистично значущою, але дає можливість якісного аналізу та розуміння тенденцій, загальних закономірностей. Деякі результати дослідження стали для нас неочікуваними:

- недостатній відсоток української мови;
- великий відсоток розважального контенту;
- експлуатація дітей;
- брак експертів;

– відсутність у першій сотні соціально значимих осіб.

Наше дослідження не претендує на вичерпний аналіз ситуації з українським сегментом YT, але може бути стартом для інших розвідок. Перспективним убачаємо аналіз „топ-1000” українськомовних каналів, окремий аналіз суспільно-політичних каналів. Є сенс поглибити наше дослідження докладним контент- та глибоким дискурс-аналізом. Порушені проблеми можуть бути глибше досліджені та розв’язані у відповідних галузях суспільних наук: соціології, психології, правознавстві.

Бібліографічні посилання

Бурка, А. В., & Боднарук, М. І. (2021). Укладення трудових договорів з малолітніми особами. *State and Regions. Series: Law*, 4, 15–20. <https://doi.org/10.32840/1813-338X-2021.4.3>

Габедава, Т. (2023, 3 листопада). *Кулеба заявив, що Зеленський зважає всі „за” і „проти” проведення президентських виборів у 2024 році*. NV. <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/chi-gotoviy-volodimir-zelenskiy-provesti-vibori-v-ukrajini-kuleba-zrobiv-zayavu-novini-ukrajini-50365562.html>

Гоцур, О., та Спорняк, Д. (2023). Українські науково-популярні блоги на платформі Youtube: особливості функціонування. *Синopsis: текст, контекст, медіа*, 3, 226–232.

Григорська, Н. (2023, 5 жовтня). *Вибори можуть відбутися під час війни в разі виконання низки умов – Зеленський*. NV. <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/vibori-v-ukrajini-2024-roku-nemozhlivi-bez-rishen-radi-ta-kabminu-royasnennya-zelenskogo-50358299.html>

Забеліна, Ю. (2023, 2 листопада). *Зеленський зробить це знову. ОП і ВР дійсно почали підготовку до президентських виборів, і війна їм не завадить*. NV. <https://nv.ua/ukr/ukraine/politics/vibori-prezidenta-v-ukrajini-u-verhovniy-radi-gotuyut-zmini-do-zakoniv-novini-ukrajini-50365182.html>

Інститут масової інформації (2023, 11 грудня). *Український ютуб в 2023: контент для дітей та підлітків, російська мова та емоції*. <https://imi.org.ua/monitorings/ukrayinskyj-yutub-v-2023-kontent-dlya-ditej-ta-pidlitkiv-rosijska-mova-ta-emotsiy-i50659>

Кулеба, Д. (2019). *Війна за реальність: як перемагати у світі фейків, правд і спільнот*. Київ: Книголав.

Максимова, В. (2023, 1 листопада). *14 партій перейменували за час війни*. Рух ЧЕСНО. <https://www.chesno.org/post/5768/>

Мамонтова, Е. В. (2023). Публічна аналітика як феномен медіа-дискурсу російсько-української війни. *Актуальні проблеми політики*, 71, 136–143.

Набожняк, О., & Дукач, Ю. (2023, 8 лютого). *Топ найпопулярніших „експертів” у ютубі: від всюдисущого Жданова до „хороших росіян”*. <https://texty.org.ua/articles/110296/top-najpopulyarnishyh-ekspertiv-v-informacijnomu-youtube-vid-vsyudysushoho-zhdanova-do-horoshyh-rosiyan/>

Ніколаєць, Ю. (2023). Інформаційно-комунікаційний простір України в умовах російсько-української війни (2014–2023). *Сіверянський Літопис*, 2, 140–152. <https://doi.org/10.58407/litopis.230216>

Слово і Діло. (2023, 24 жовтня). *Як змінилася кількість підписників у топових YouTube-блогерів, які розповідають про війну*. <https://www.slovovidilo.ua/2023/10/24/infografika/suspilstvo/yak-zminylasya-kilkist-ridpysnykiv-topovux-youtube-bloheriv-yaki-rozpovidayut-pro-vijn>

Федорів, І. (2023, 11 липня). *Термінова телефонограма! „Вертикаль президента таки готується до виборів?”*. <https://glavcom.ua/publications/terminova-telefonograma-jak-vertikal-prezidenta-hotujetsja-do-vivoriv-966866.html>

Центр контент-аналізу. (2023). *УКРАЇНСЬКА МОВА У СОЦМЕРЕЖАХ: Оцінка вживання української та російської мов в українському сегменті соціальних мереж в жовтні 2023 року та порівняння з даними 2020 та 2022 років*. https://detector.media/doc/images/news/archive/2021/218701/mova-sotsmerezh-2023_povna.pdf

Ukrinform. (2023, May 9). *Українці „проголосували” за Лебиговича: „кандидат” зібрав понад 20 мільйонів на ЗСУ*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3757216-ukrainci-progolosuvali-za-lebigovica-kandidat-zibrav-ponad-20-miljoniv-na-zsu.html>

USAID-Internews. (2023). *Українські медіа, ставлення та довіра у 2023 р.: Опитування USAID-Internews щодо споживання медіа*. <https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2023/10/Ukrainski-media-stavlennia-ta-dovira-2023r.pdf>

Abubakar, H., & Muhammed, H. B. (2023). A systematic literature review on teaching teachers pedagogy through YouTube video technology. *Journal of Digital Educational Technology*, 3(1), ep2301. <https://doi.org/10.30935/jdet/12839>

Epstein, R., & Flores, A. (2023). *The YouTube Manipulation Effect (YME): A Quantification of the Impact that the Ordering of YouTube Videos Can Have on Opinions and Voting Preferences*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4527207>

Etling, B., Alexanyan, K., Kelly, J., Faris, R., Palfrey, J., & Gasser, U. (2010). *Public Discourse in the Russian Blogosphere: Mapping RuNet Politics*

and Mobilization. The Berkman Center for Internet & Society at harvard University.

Gafur, A., Sapta, A., & Jameel, A. H. (2023). Learning Through Youtube: Is it Effective for Improving Student Learning Outcomes? *Journal of Higher Education Theory and Practice*, 23(16). <https://doi.org/10.33423/jhetp.v23i16.6461>

Mikhalkov, S., Kulchynsky, R., Pastukh, H., Dukach, Y., Herasymenko, V., Kelm, N., & Drozdova, Y. (2023, November 28). *The Piggyback Trick*. <https://texty.org.ua/d/2023/youtube-recommendations/en/>

Mpoke, M. (2023, April 20). *Ukraine's Social Media Stars Ditch Russian in Pivot to a War Footing*. *The New York Times*. <https://www.nytimes.com/2023/04/20/world/europe/ukraine-social-media-influencers.html>

Nichols, T. M. (2017). *The death of expertise: The campaign against established knowledge and why it matters*. Oxford University Press.

Santini, R. M., Salles, D., & Mattos, B. (2023). Recommending instead of taking down: Youtube hyperpartisan content promotion amid the Brazilian general elections. *Policy & Internet*, Article poi3.380. Advance online publication. <https://doi.org/10.1002/poi3.380>

Social Blade. (2023, Dec 11). „Ton-100” youtubers in ukraine sorted by video views. <https://socialblade.com/youtube/top/country/ua/mostviewed>

YouTube. Culture & Trends. REPORT 2023. (2023). URL:<https://metricool.com/youtube-trends-2023/>

УДК 32:004.8

Василь Козьма,
доктор політичних наук, професор.
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ

Політика в епоху штучного інтелекту

Немає потреби переконувати наукову спільноту в тому, що людство стрімко переходить у нову фазу свого розвитку – в епоху штучного інтелекту. Залишимо для філософської рефлексії питання, що таке інтелект і навіщо взагалі людині знадобився його аналог. Зазначимо лише, що під терміном „штучний інтелект” (ШІ – *англ. Artificial intelligence*), як правило, розуміється науковий напрям, метою якого є створення штучних пристроїв зі здатністю раціонально мислити.

З іншого боку, існує нагальна потреба обговорення цієї проблематики не лише в експертному колі, а в суспільстві загалом. Український низький рівень обізнаності українських громадян з технологіями штучного інтелекту не може не викликати занепокоєння, особливо тепер, коли проти нашої країни здійснюється повномасштабна військова агресія Російською Федерацією з використанням усіх можливих сил та засобів. Так, за даними соціологічного опитування майже 34% українців відповіли негативно на запитання „Чи знаєте Ви, що таке штучний інтелект?”. Лише 24% впевнені, що добре знають, про що йдеться, ще 42% мають приблизне уявлення про цю технологію (*Ставлення українців до штучного інтелекту*, 2023). Показники сумні, адже технологія розвивається дуже швидко і, крім зручності, таїть у собі й конкретні загрози, протидіяти яким неможливо, не розуміючи, що воно таке. Зрозуміло, що для українців теперішні загрози війни є набагато важливішими за будь-які апокаліптичні прогнози, що настануть завтра. Адже то буде тільки завтра, а до нього ще треба якось дожити.

Сьогодні штучний інтелект проникає у всі сфери людської діяльності, й цей очевидний факт ще раз нагадує, прогрес науки

зупинити неможливо. Однак, мабуть, уперше у своїй історії, людство не зовсім розуміє, куди рухається наука і до чого може призвести такий прогрес, зважаючи на ту обставину, що темпи розвитку штучного інтелекту значно випереджають процеси його регулювання та контролю. Ба більше, з вуст тих, хто очолив нову наукову революцію, все частіше звучать ті самі апокаліптичні прогнози. Чого варта лише заява так званого „хрещеного батька” штучного інтелекту Джеффри Хінтона про те, що він шкодує про справу всього свого життя і втішає себе виправданням: „якби я не зробив цього, зробив би хтось інший” (Kleinman & Vallance, 2023). А й правда, коли це люди переймалися такими „дрібницями” – думати про наслідки. Жага до пізнання та перетворення світу завжди була сильнішою за Божі кари, вогні інквізиції, осуд натовпу, страх невідомості й т. п. речі. У цьому контексті ми поділяємо думку Карла Ясперса, що прогрес науки не йде в ногу з прогресом самої людини. „Прогрес може бути у знанні, у техніці, у створенні передумов нових людських можливостей, але не в субстанції людини, не в її природі” (Ясперс, 1996, с. 184).

Так чи інакше, кожна епоха нових технологій приносила людству принципово інші можливості. Отже, погляньмо, де і як саме використовуються інновації сьогодні, та спробуємо знайти відповідь на таке питання: яку роль можуть відігравати алгоритми штучного інтелекту в політичній сфері, зокрема в процесі прийняття політичних рішень? Які загрози таїть у собі ця технологія для країни, яка перебуває у війні? У цьому місці варто зробити важливе уточнення. Ми говоримо не про експериментальні методи та спроби використовувати нові підходи до вирішення тих чи інших завдань, а про реальні можливості, які вже продемонстрували високу ефективність на практиці.

З історичного досвіду ми знаємо, що першими, хто активно використовує та впроваджує різноманітні інновації, є військові. Багато речей навколо нас, від сонцезахисних окулярів, клейкої стрічки до мікрохвильової печі були винайдені для військових цілей. Але не цього разу. Сьогодні лідером та піонером у використанні штучного інтелекту є медицина. У медичній сфері алгоритми штучного інтелекту виконують безліч завдань: уміють

швидко вивчати результати аналізів та ставити на їх основі діагноз; прогнозують генетичні захворювання та проблеми зі серцево-судинною системою; контролюють стан хворих і у разі відхилень від норми повідомляють про це лікарям; допомагають в розробці нових препаратів та вакцин; разом з людьми беруть участь під час проведення операційних втручань тощо. Безумовно, можливості медицини завдяки використанню штучного інтелекту не можуть не вражати, й, мабуть, недалеко той час, коли теперішній стан цієї сфери матиме вигляд любительської гомеопатії.

Сказане вище не означає збереження статус-кво. Все стрімко змінюється. За медициною підтягуються інші сфери: промисловість, фінанси, сфера послуг, освіта, сільське господарство, транспорт. Прогнозовано, що й військово-промисловий комплекс зацікавився можливостями штучного інтелекту. Не стала винятком і політика. Отже, назріла потреба обговорити цю проблему і в політичній науці.

У своїй основі створення та використання штучного інтелекту має політичний вимір, який пов'язаний не лише зі зростанням конкурентної боротьби за лідерство у галузі технологій штучного інтелекту. Якби все зводилося лише до конкурентної боротьби за оптимальне використання нового науково-технічного досягнення з метою створення нових технологій чи вироблення досконаліших методів організації виробництва, успішного просування товарів та послуг тощо – це одна справа. Тут ми маємо справу з дещо іншим.

Кожен, хто долучився до марафону за світове лідерство у сфері штучного інтелекту, ставить перед собою власну стратегічну мету. Питання лише в тому, хто стане лідером. Щось подібне людство пережило з винайденням атомної зброї. Як і тоді, поширеною є думка, що країна, яка досягне лідерства у створенні штучного інтелекту, стане володарем світу. Чи так це насправді?

Відповіді складно, адже з розвитком технологій швидко розширюються і можливості використання штучного інтелекту. Тому, поки що, можемо лише аналізувати те, що вже працює, і на цій основі прогнозувати майбутнє. Нижче ми пропонуємо до вашої уваги декілька прикладів використання штучного інтелекту у сфері політики, насамперед безпекової політики в нашій країні. А

також покажемо рівень обговорення цієї проблематики. Почнімо з останнього.

18 липня 2023 року Рада Безпеки ООН провела перше у своїй історії засідання щодо штучного інтелекту. Міністр закордонних справ Великої Британії Джеймс Клеверлі, який головував на засіданні, у своєму вступному слові заявив, що штучний інтелект фундаментально може змінити кожен аспект людського життя. Ми маємо терміново розробити глобальне регулювання трансформативних технологій, адже штучний інтелект не знає меж. Він також застеріг, що ця технологія підживлює дезінформацію й може бути використана як урядами країн, так і неурядовими структурами для закупівлі зброї.

До Ради Безпеки звернувся також Генеральний секретар ООН Антоніо Гутерріш, який, зокрема, підкреслив, що „застосування штучного інтелекту як у військових, так і в цивільних цілях може мати дуже серйозні наслідки для глобального миру й безпеки” (*Глава ООН попереджає про ризики ШІ для глобального миру*, 2023). А. Гутерріш погодився із закликами деяких країн до створення нового органу ООН для підтримки колективних зусиль з регулювання цієї надзвичайної технології за типом Міжнародного агентства з атомної енергії (МАГАТЕ) чи чогось подібного.

Хто, як не українці, добре знають, яка буде користь з нової структури. Така ж, як від ООН чи Ради Безпеки ООН у цілому. Це, на превеликий жаль, досить безпорадні організації, які нічого насправді не вирішують і ні на що не здатні впливати. Проте, погодьтеся, „засідання Ради Безпеки ООН з питання регулювання штучного інтелекту” звучить як фраза з якогось фантастичного фільму.

Що передувало цьому засіданню? 30 травня 2023 року провідні лідери в галузі штучного інтелекту разом з експертами й ученими порушили питання, ні багато ні мало, „загрози вимирання людства через штучний інтелект”, закликавши законотворців розглядати цю проблему на рівні з ризиками від пандемії чи ядерної війни. Перед цим у березні бізнесмени Ілон Маск, Стів Возняк, група експертів зі штучного інтелекту та очільники індустрії опублікували відкритого листа із закликом до північної

паузи в розробленні нових систем, потужніших за мультимедійну модель GPT-4 (Generative Pre-trained Transformer 4). Автори листа посилаються на потенційні ризики таких розробок для суспільства та людства в цілому.

13 червня 2023 року колишній прем'єр-міністр Великобританії Тоні Блер і політик від Консервативної партії Вільям Хейг опублікували спільний звіт, в якому наголошується на необхідності створення нової структури ООН для розв'язання політичних проблем, пов'язаних з використанням та розповсюдженням технології штучного інтелекту. Вони стверджують, що непередбачуваний розвиток та зростаюча міць штучного інтелекту роблять його однією з найсерйозніших політичних проблем (підкреслено нами. – *Авт.*) на теперішній час. Т. Блер та В. Хейг виступають за те, щоб уряди Великобританії, США та інших союзників очолили створення цієї структури. Крім того, у своєму звіті ці політики зазначили, що існуючі на теперішній час підходи погано пристосовані для вирішення складнощів та ризиків, пов'язаних з новою технологією. Лише разом, беручи участь у міжнародному співтоваристві, людство зможе знизити потенційні загрози та використовувати переваги штучного інтелекту, додали вони.

Отже, і який результат усіх цих звернень та засідань – запитаєте Ви? Хронологія подій така:

Жовтень 2023 року. Організація Об'єднаних Націй створює консультативну раду з міжнародного регулювання штучного інтелекту. До ради вже увійшли 39 представників урядових органів, наукових груп і бізнесу, включно з високопосадовцями відомих компаній. На прохання генерального секретаря ООН Антоніо Гутерріша комісія до кінця цього року має підготувати рекомендації щодо використання штучного інтелекту, визначити ризики та можливості, які таїть у собі ця технологія. Виступаючи на першому засіданні новоствореної комісії, А. Гутерріш заявив: „Не вдаючись до безлічі сценаріїв кінця світу, вже очевидно, що зловмисне використання штучного інтелекту може підірвати довіру до інституцій, послабити соціальну згуртованість і загрожувати самій демократії. З усіх цих причин я закликав до глобальної міждисциплінарної дискусії з багатьма зацікавленими сторонами щодо

управління штучним інтелектом, щоб його користь для людства – всього людства – була максимальною, а ризики, які містяться, – зменшені” (*В ООН мають намір створити рекомендації щодо штучного інтелекту*, 2023) За результатами засідання комісії зазначається, що рекомендації Консультативного органу використовують для підготовки Саміту майбутнього, який заплановано провести у вересні 2024 року, а саме – для переговорів навколо запропонованого Глобального цифрового договору. Організація об’єднаних націй консультуватиметься з Науковою консультативною радою, зокрема щодо того, як можна використати переваги штучного інтелекту для прискорення прогресу на благо усіх народів світу.

Ну що ж, можемо бути певні – справа у надійних руках. Правда, до вересня наступного року ціла вічність, і поки в ООН будуть радитися та консультуватися – може бути запізно, тому проблему намагаються розв’язувати кожен на свій розсуд. Так, наприклад, уже 30 жовтня, невдовзі після заяви А. Гутерріша, президент США Джоозеф Байден видав указ про розроблення рекомендацій щодо безпеки штучного інтелекту. Цей документ має закласти основу регулювання до ухвалення законів парламентом. Звернімо увагу, що це розпорядження стало наймасштабнішою спробою регулювання у цій сфері в США дотепер.

Ще далі пішов Європейський Союз, ухваливши 9 грудня 2023 року найперший у світі комплексний закон щодо регулювання штучного інтелекту. Закон, який називають „історичним”, запровадить стандарти поведінки для виробників штучного інтелекту. Крім того, закон також регулюватиме соціальні мережі, такі як X, Meta, TikTok та пошукові системи на кшталт Google. Закон про штучний інтелект між Європейським парламентом і державами-членами ЄС може запровадити світовий стандарт для класифікації ризиків, пов’язаних із ШІ, а також забезпечення прозорості розробок у цій сфері й визначення заходів фінансового покарання для компаній-порушників. Закон позиціонує Європейський Союз попереду США, Китаю та Великої Британії у намаганнях урегулювати ШІ й захистити громадян від ризиків,

пов'язаних з цими новими технологіями, що бурхливо розвиваються, включно з потенційними загрозами життю людей.

Офіційні особи ЄС наразі не розголошують багато деталей нового закону. Відомо, що в основу його закладена багаторівнева система, яка базується на оцінці ризиків. Відповідно до неї, найвищий рівень і буде застосовано до тих технологій штучного інтелекту, які становлять найбільший ризик для здоров'я, безпеки та прав людини.

Отже, звідусіль надходить інформація про нову небезпеку для людства і намагання їй запобігти. Наведені вище цитати із промов світових лідерів наштовхують на думку, що світ приречений і варто готуватися до найгіршого. Проте, може, роль штучного інтелекту в сучасному житті людини занадто перебільшена? Може, різноманітні засоби масової інформації та так зване експертне середовище навмисно розганяють цю тему? Може, як кажуть в Україні, „не такий страшний чорт, як його малюють?“. Можливо. Думаємо, що відповідь не забариться.

Попередній аналіз досвіду різних країн світу з впровадження штучного інтелекту в політичну сферу показує декілька головних напрямів його застосування. В першу чергу – це державна безпека, електронний уряд (держава в смартфоні), геополітика, політична пропаганда, виборчі технології та партійна робота.

Тепер скажемо декілька слів про використання алгоритмів штучного інтелекту в Україні. Сьогодні наша країна, відчайдушно потребуючи підтримки, стала випробувальним майданчиком для цифрових рішень. Цей багатоцільовий інструмент викликає чимало суперечок щодо його використання у воєнний час. Зокрема, використання штучного інтелекту на війні викликає багато запитань щодо міжнародного гуманітарного права і т. п. Проте, будемо відверті, нам зараз не до цього. Варто погодитися з думкою теперішнього міністра оборони України Рустема Умерова: „Війну виграють технології. Росіяни можуть мобілізувати для м'яких штурмів мільйони, а їх заводи за Уралом працюють у три зміни. Нашу перевагу забезпечать асиметричні відповіді, й вони можливі завдяки інноваціям. Ми винаходимо технології, тестуємо і масштабуємо їх” (Умеров до учасників ІТ-коаліції, 2023). Тому,

поки у спокійних, мирних частинах світу ті чи інші продукти викликають палкі суперечки, у нас вони проходять бойове хрещення. В умовах активних боїв головним завданням для українських розробників є забезпечення ШІ-рішень для фронту. Одним з них є система Griselda, яка використовує ШІ для збору розвідувальних даних і підвищення ситуаційної обізнаності військ. Вона здатна обробляти тисячі повідомлень зі супутників, безпілотників, соцмереж, ЗМІ та зламаних баз даних ворога. Griselda за місяць обробляє понад 25 тисяч цілей, а рекорд за часом з моменту отримання інформації про ворога до її появи в системі становив 28 секунд.

Штучний інтелект допомагає ідентифікувати російських солдатів, шукати цілі або перехоплювати ворожі комунікації. Він також є невіддільною частиною проведення пропагандистських, контрпропагандистських та дезінформаційних кампаній. Відомий факт, коли в одному з українських шпиталів виявили чоловіка, який стверджував, що він український солдат. За його словами, він постраждав від шоку, спричиненого бомбардуванням. Говорив, що пережив травму і втратив пам'ять. Лікар надіслав фото до Міністерства цифрової трансформації України, де фахівці змогли ідентифікувати його лише за кілька хвилин. Так російський солдат намагався уникнути відповідальності. Встановити особу допоміг власне штучний інтелект. Його інструмент розпізнавання обличчя має дивовижні можливості: все, що потрібно зробити, – це завантажити фотографію в додаток, і завдяки вдосконаленим алгоритмам він зіставить її з одним із 10 мільярдів зображень у базі даних. На сьогодні вдалося за допомогою ШІ ідентифікувати вже понад 125 тис. російських військових злочинців.

Ще один приклад успішного використання новітньої технології – це діяльність компанії Palantir, яка надає послуги українській армії. Ця компанія займається аналітикою даних. Серед її клієнтів – Міністерство оборони США, ЦРУ та ФБР. В Україні Palantir стає критично важливим для вирішення чимраз більшої кількості завдань – від надання гуманітарної допомоги до ведення бойових дій. Так, невдовзі після повномасштабного вторгнення Росії в Україну виникла нагальна потреба знайти

домівки для тих, хто тікав від війни. Велика Британія звернулася по допомогу до американської компанії. Спираючись на своє програмне забезпечення, вона запустила додаток для залагодження безпечного розселення біженців. Протягом 24 годин після запуску програма отримала понад 120 тисяч пропозицій щодо житла. Існують і інші приклади використання штучного інтелекту, але не про всі сьогодні можна говорити.

І на завершення. Активне проникнення технологій штучного інтелекту у сферу державного управління, національної безпеки, виборчих процедур, публічної політики, електорального аналізу, політичної пропаганди, партійного будівництва тощо відкриває двері до цієї галузі для фахівців-політологів. Сьогодні існує гостра потреба в подальших дослідженнях впливу прикладних аспектів штучного інтелекту на політичну сферу перш за все з метою вивчення можливостей цієї технології для наближення перемоги України у війні проти РФ.

Бібліографічні посилання

В ООН мають намір створити рекомендації щодо штучного інтелекту (2023, 27 жовтня). Укрінформ. <https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3779131-v-oon-maut-namir-stvoriti-rekomendacii-sodo-stucnogo-intelektu.html>

Глава ООН попереджає про ризики ШІ для глобального миру та безпеки (2023, 19 липня). Суспільне. Новини. <https://suspilne.media/531635-glava-oon-poperedzae-pro-riziki-si-dla-globalnogo-miru-ta-bezpeki/>

Ставлення українців до штучного інтелекту на диво легковажне. Дарма. (2023, 10 липня). Дзеркало тижня. <https://zn.ua/ukr/TECHNOLOGIES/stavlennja-ukrajintsiv-do-shtuchoho-intelektu-na-divo-lehkovazhne-darma.html>

Умеров до учасників IT-коаліції: Війну виграють технології. (2023, 29 листопада). Interfax Україна. <https://interfax.com.ua/news/general/950935.html>

Ясперс, К. (1996). Про сенс історії (фрагменти). *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Пер. з нім. А. Гордієнка*, с. 183–210. Київ: Ваклер.

Kleinman, Z., & Vallance, C. (2023). *AI 'godfather' Geoffrey Hinton warns of dangers as he quits Google.* BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-65452940>

УДК 32:001.891.3

Марина Баранівська,
аспірантка,
Інститут політичних
і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ

Ідеологічний підхід до аналізу явища популізму

Зростання проявів політичного популізму та кількості політиків-популістів у всьому світі спричинило збільшення наукового інтересу до цього феномену. Дослідники з різних галузей науки використовували різноманітні теоретичні підходи до вивчення цього явища, починаючи від політології та соціології до культурології та теорії комунікації. Ідеологічні та політичні передумови виникнення популізму, аналіз його тенденцій, наслідки поширення популістичної риторики у світі досить обширно розглядаються в сучасній науковій літературі.

Тим не менш, незважаючи на значну кількість академічних робіт, присвячених проблематиці популізму, в політичній науці досі відсутнє загальноприйняте категоріальне визначення цього феномену. Мозаїчність популістських партій і організацій, розмаїття країн, в яких фігурують популістські політики, і форм їхньої політичної взаємодії, ідеологічна різноманітність їхньої активності ускладнюють створення категоріального апарату, який міг би надати однозначне визначення популізму, яке описувало б цей феномен у достатньо достовірній формі. Труднощі з концептуалізацією популістського феномену значно ускладнюють ідентифікацію та класифікацію політичних сил, які його втілюють, а отже, ускладнюють аналіз та протидію негативним проявам та наслідкам популізму. Також дослідження популізму стосується наших уявлень про те, що таке демократія, якою вона має бути і чого від неї слід очікувати, адже популізм не лише нероздільно пов'язаний з демократією, але й є однією з основних загроз стабільному демократичному устрою.

Нездатність більшості наукових підходів пояснити сутність популізму полягає в тому, що вони прив'язують популізм до певних категорій та критеріїв, таких як економічний клас виборців, тип лідерства чи різновид мобілізації виборців. Такі підходи обмежують визначення популізму, бо не охоплюють широкий спектр політичних суб'єктів, які зазвичай пов'язані з цим явищем, та велику кількість різновидів популізму, обмежуючи багатогранну природу популізму лише набором критеріїв. На відміну від решти підходів, ідейний підхід не зводить визначення популізму до набору певних характеристик, саме тому в останні роки він став найбільш актуальним та загальноприйнятим серед дослідників цієї теми. Ідейний підхід визнає багатогранну природу популізму, звертаючи увагу на те, що популістські лідери бувають абсолютно різними, однак усі вони мають одну спільну рису: ретельно створений образ політика з народу. Цей підхід дозволяє аналізувати популізм не як визначену кодифіковану доктрину, а як те, що можна назвати внутрішньою логікою або мовою, що здатна застосовуватися різними політичними діячами залежно від конкретної ситуації.

Також визначення популізму як ідеології дозволяє проаналізувати не тільки поведінку та особистість популіста, але й натовп людей, які відчувають прихильність до такого політика. Якщо більшість підходів зосереджуються виключно на популістській пропозиції, оскільки вони визначають популізм як політичний стиль або стратегію, яку використовує політична еліта, то ідейний підхід дозволяє також дослідити популістський попит, тобто підтримку популістських ідей серед виборців. Це допомагає розвинути більш повноцінне розуміння як причин та загроз популістських феноменів, так і можливості боротьби з популізмом (Mudde, 2004).

Однією з найперших праць, яку зараховують до ідейних підходів, була праця Маргарет Кенован, в якій вона здійснила спробу узагальнюючого аналізу проявів популізму в європейській та світовій історії XIX–XX ст. М. Кенован уперше намагалася здійснити опис та класифікацію популізму та проаналізувати спектр емпіричних випадків, які він охоплює, описавши такі розрізнені явища, як американський популізм, російське народництво,

європейські аграрні рухи після Першої світової війни та ін. Вона звертає увагу на багатогранну природу популізму і зауважує, що навіть якщо жоден із рухів, які зазвичай називають популістськими, не об'єднує всі риси, пов'язані з цією концепцією, вони демонструють дві основні характеристики популізму: піднесення народу та антиелітарну позицію, яка сприяє збільшенню недовіри до професійних політиків і конкурентної політики, а натомість спонукає довіряти харизматичному лідеру (Canovan, 1981, с. 296). Вона зазначила, що спроба пов'язати ці риси з певною ідеологією, яку б поділяли всі форми популізму, змусити об'єднати всі прояви популізму в одну категорію або позначити популізм як правий чи лівий „є прогашною справою” (Canovan, 1981, с. 294). За словами М. Кенован, ярлик „популіст” можна застосувати „до певних стилів політики, які спираються у своїх заявах на волю "народу"”, особливо „до політиків, які стверджують, що говорять від імені всього народу, а не від певної партії” (Canovan, 1981, с. 260).

Автором ідейного підходу, який його концептуалізував та описав, вважають Каса Мудде. У своїх працях він описав популізм як особливий різновид тонкоцентричної ідеології (Mudde, 2004, с. 542–563). На його думку, основна функція ідеології – об'єднати „світ політичної думки і політичної дії”, а також спростити складність соціально-політичного життя, редукувати складні конструкції до більш простого і зрозумілого бачення, перетворюючи „неодмінне розмаїття варіантів у монолітну впевненість, яка є неминучою рисою політичного рішення і підвалиною формування політичної ідентичності” (Freeden, 1996, с. 76–77). Однією з головних особливостей ідеологій він називає те, що вони вибудовуються навколо „самоочевидного” ядра, базові поняття якого ніколи не ставляться під сумнів і мають сакральний характер.

Визначення популізму як тонкоцентричної ідеології, яке надав К. Мудде, спирається на „морфологічний підхід” до вивчення ідеологій М. Фрідена (Freeden, 1996). Фріден трактує ідеології як концептуальні мапи політичного світу, а точніше – як сукупності ідей, переконань, думок та цінностей, що мають повторюваний патерн і конкурують за визначення і контроль публічної політики. Згідно з М. Фріденом, ідеології мають трирівневу структуру ідей:

головні ідеї, суміжні та периферійні. Наприклад, головною ідеєю лібералізму є свобода; права людини, демократія та рівність, суміжні з ядром, натомість націоналізм знаходиться на периферії. Кожне явище чи то подія політичного життя абсорбується ідеологією, подорожуючи певним маршрутом від ядра до периферії, набуваючи елементів з різних концептуальних вузлів на цьому шляху і формуючи, таким чином, більш-менш всеосяжне бачення світу. „Говсті”, або повні ідеології вирізняються тим, що надають всеохопну мапу практично всього політичного світу і характеризуються наявністю обширного ядра. Натомість „тонкі” ідеології (*thin-centered ideologies*) мають менше ядро; у них відсутні риси повних ідеологій, вони лише пропонують певний ракурс бачення соціального світу. Вводячи цей термін, Майкл Фріден навів два приклади тонкоцентричних ідеологій: екологізм і фемінізм. Обом не вистачає широти класичних ідеологій, таких як лібералізм чи соціалізм, і вони можуть бути приєднані до різних товстоцентричних ідеологій.

На думку К. Мудде, популізм слід розглядати як тонкоцентричну ідеологію через його обмежену основу цінностей: популізм характеризується піднесенням однорідного народу з його загальною волею та антиелітарністю, які можуть поєднуватися з найрізноманітнішими видами повномасштабних ідеологій, наприклад, лівих або правих (Canovan, 1981, с. 542–563). Підкреслюючи тонкоцентричність популістської ідеології, відсутність у ній самодостатності чи ядра, що відрізняє його від таких „повноцінних” ідеологій, як, наприклад, соціалізм, лібералізм, консерватизм або націоналізм, які спираються на „цілісний і всеосяжний світогляд”, багато авторів звертають увагу на здатність популізму поєднуватися з іншими ідеологіями, постаючи при цьому в найрізноманітнішому ідейно-політичному вигляді як лівого, так і правого штибу (Canovan, 1981, с. 543–544). І з цим пов’язана можливість діаметрально протилежних суджень про ідейно-політичні позиції ряду популістських партій, які все частіше поєднують сьогодні у своїх програмах лівий радикалізм із соціально-економічних проблем з правим радикалізмом у сфері соціокультурної проблематики та міжетнічних відносин, унаслідок чого виникає химерна суміш

різномірних поглядів і вимог, що важко вписується в традиційну систему політичних координат по осі „ліві-праві”.

Деякі дослідники вбачають у цих тенденціях свідчення народження нового політичного типу популізму – популізму епохи постмодерну (post-modern populism), характерною особливістю якого стає „бриколаж праворадикальних та ліворадикальних ідей” (Cuperus, 2007, с. 151). Прагнучи вловити сутність нових тенденцій в еволюції популістського феномену, деякі автори (зокрема ті, які аналізують його східноєвропейські різновиди) вводять у науковий обіг термін „новоцентристський популізм” (Усеїн, 2007). Однак в окремих випадках результатом такого змішування різномірних елементів виявляється виникнення популістського „коктейлю” настільки складного та незвичайного складу (наприклад, італійський рух „П’ять зірок”), що багато аналітиків узагалі не можуть його класифікувати.

Сама тонкість популістської ідеології є однією з причин, чому деякі вчені припускають, що популізм слід розглядати як тимчасове явище: він або зазнає невдачі, або, якщо досягне успіху, „трансцендує” себе у щось більше. Основна текучість полягає в тому, що популізм неминуче оперує концепціями інших ідеологій, які є не лише більш складними та стабільними, а й уможлиблюють формування „підтипів” популізму. Популізм рідко існує в чистому вигляді. Радше він з’являється в поєднанні з іншими концепціями та зберігається завдяки їм.

Глумачення популізму нещодавно було оскаржено, зокрема, самим Майклом Фріденом (Freedon, 2016). На його думку, тонкоцентричні ідеології повинні мати потенціал для того, щоб стати повноцінними. Популізм рідко демонструє такий потенціал або наміри. По-друге, тонкоцентричні ідеології є самосвідомими та мають позитивний, свідомий потяг. Цього бракує популізму. Хоча люди (з гордістю) ідентифікують себе як феміністки чи захисники навколишнього середовища, популісти рідко ідентифікують себе такими. З розвитком подальших досліджень на основі ідейного підходу стверджується, що популізм краще розглядати як дискурс (Hawkins, 2010) або дискурсивний фрейм (Aslanidis, 2015), ніж лише як ідеологію. Ця перспектива зберігає основні компоненти популізму, які запропонував ідеологічний підхід, але наголошує на

відсутності офіційних популістських текстів (оскільки популізм не є самосвідомим) та на відсутності спроб формування узгодженого популістського світогляду та наміру стати повноцінною ідеологією (Hawkins, 2010, с. 31). Такий погляд, замість того, щоб сприймати популізм лише як ідеологію, зосереджується на глибшому дослідженні політичної реальності на основі лінгвістичного аналізу та теорії дискурсу. Погляд на популізм як на особливий тип політичного дискурсу розширює поле дослідження популізму, переводячи його у площину політичних установок і політичної психології. Стає можливим говорити про популістську поведінку або популістський спосіб бачення (політичного) світу, що призвело до розквіту літератури з вивчення виборців політиків-популістів та їх свідомості, а не лише партій і політиків. Дослідження популізму за допомогою методів дискурс-аналізу допомогло науковцям використовувати емпіричний підхід до аналізу популізму та популістських установок. Лише за останні 10 років у західній науці було опубліковано декілька нових емпіричних досліджень популізму, використовуючи термін популістських установок (Akkerman, Mudde & Zaslove, 2014).

П. Асланідіс, використовуючи метод лінгвістичного аналізу, збагатив ідеологічний підхід, описуючи популізм як дискурсивний фрейм (Aslanidis, 2018). На його думку, популізм – це політична мова, яка описує реальність шляхом сублімації соціально-політичних невдовольень до протистояння між народом та елітами. Також він описував популізм як тип колективних установок. На його думку, діяльність певних політиків можна описати як популістську, якщо вони дискурсивно конструюють популярну колективну ідентичність, яка спрямована на боротьбу з владою еліт. Популістський проєкт може набувати різних ідеологічних ознак, але саме дискурсивна поведінка має визначати нашу класифікацію певного політика як популіста.

Одним з найвідоміших дослідників популістського дискурсу вважається Е. Лаклау Розглядаючи популізм як дискурс, Е. Лаклау надає йому такого визначення: „...він полягає в представленні популярно-демократичних інтерпеляцій як синтетично-антагоністичного комплексу стосовно панівної ідеології” (Laclau,

2005, с. 172–173). Ж. Казін дискурс популізму визначає як „мову, носії якої вважають звичайних людей благородною спільнотою, не обмеженою певним класом, і розглядають їхніх опонентів – еліту – як корисливих й недемократичних, та прагнуть мобілізувати перших супроти останніх” (Kazin, 1995).

На основі теорії дискурсу, були здійснені спроби описати популізм за допомогою символічного аналізу. Зокрема, Бенджамін Моффіт досліджував популізм як символічну практику. Книга Б. Моффіта „The Global Rise of Populism. Performance, Political Style and Representation” представляє коротку історію дослідження поняття „популізм” у соціальних науках і пропонує нову теоретичну перспективу в дослідженні популізму, яка ґрунтується на доробку Ернесто Лаклау. Підхід Б. Моффіта полягає у включенні в теоретичну складову дослідження нових медіа та їх активної взаємодії з популістськими партіями (Mouffit, 2016). Згодом Р. Брубакер описав популізм як дискурсивний та стилістичний репертуар (Brubaker, 2017). Він використав вислів „дискурсивний і стилістичний репертуар”, щоб включити до теоретичного аналізу стилістичні аспекти популістських звернень – зокрема, „низький”, невитончений, грубий, барвистий, „релевантний” стиль спілкування та тілесної поведінки – як один з елементів репертуару, хоча дискурс, на його думку, це не лише питання стилю; це питання суттєвих політичних орієнтацій, навіть якщо цим орієнтаціям бракує послідовності та розробленості ідеології.

Це означає, що популізм може набувати дуже різних форм, які залежать від способів, завдяки яким ключові концепції популізму виявляються пов’язаними з іншими концепціями, утворюючи інтерпретаційні рамки, які можуть бути більш-менш привабливими для різних суспільств. У цьому світлі популізм слід розуміти як своєрідну ментальну карту, за допомогою якої люди аналізують і розуміють політичну реальність. Це не стільки цілісна ідеологічна традиція, скільки набір ідей, які в реальному світі з’являються в поєднанні з досить різними, а часом і суперечливими ідеологіями.

Ідейні пояснення зосереджені на тому, що здатне пояснити та виділити чіткі ознаки, які є суттєвими для розуміння популізму як багатогранного феномену, який здатен набувати різноманітних

форм. Ідейний підхід, швидше за все, дасть більш чіткі порівняльні результати для різних типів популістських партій у різних регіонах світу, ніж інші підходи, тому що може охопити всі його різноманітні прояви. Якщо необхідно визначити таке поняття, як популізм, яке поширюється на дуже різні партії, періоди та країни, ідеологічна теорія повинна мати кращі шанси надати емпірично перевірені пояснення популізму, ніж інші конкуруючі теорії.

Бібліографічні посилання

Akkerman, A., Mudde, C., & Zaslove, A. (2014). How Populist Are the People? Measuring Populist Attitudes in Voters. *Comparative Political Studies*, 47(9), 1324–1353.

Aslanidis, P. (2015). Is Populism an Ideology? A Refutation and a New Perspective. *Political Studies*, 64, 88–104.

Aslanidis, P. (2018). Populism as a Collective Action Master Frame for Transnational Mobilization. *Sociological Forum*, 33(2), 443–64.

Brubaker, R. (2017). Why populism?. *Theor Soc*, 46, 357–385.

Canovan, M. (1981). *Populism*. New York and London.

Cuperus, R. (2007). Populism Against Globalization: A New European Revolt. *Rethinking Immigration and Integration: A new Centre-Left Agenda*, 147–165. London.

Freeden, M. (1996). *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Clarendon Press.

Freeden, M. (2016, 23–24 May). *Populism and Ideology: A Problematic Pairing Revisited*. 2nd International Conference Current Populism in Europe. <https://slideslive.com/38897080/populism-and-ideology-a-problematic-pairing-revisited>

Hawkins, K. (2010). *Venezuela's Chavismo and Populism in Comparative Perspective*. Cambridge University Press.

Kazin, M. (1995). *The Populist Persuasion*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Laclau, E. (2005). On Populist Reason, 172–173. London.

Mouffit, B. (2016). *The Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation*. Stanford University Press.

Mudde, C. (2004). The populist zeitgeist. *Government and Opposition*, 39 (4), 542–564.

Učeň, P. (2007). *Parties, Populism, and Anti-Establishment Politics in East Central Europe*. *SAIS Review*, 27 (1), 49–62.

УДК 316.6'346.32-053.6

Вікторія Абдуллаєва,
аспірантка,
Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К. Д. Ушинського,
м. Одеса

Соціально-психологічні маркери формування нового покоління в Україні

Важливі історичні зміни завжди провокують зміну суспільних цінностей, а за цим і політичних, унаслідок чого відбувається формування нового політичного покоління. Зміни ціннісного вектора в Україні відбувалися у переломні моменти державотворення – це і Помаранчева революція (2003–2004 рр.), і Революція гідності (2013–2014 рр.), і період президентсько-парламентської кампанії 2019 р.

У середині XIX століття Карл Маннгейм писав про дух епохи („spirit of the age”, „Zeitgeist”). Він припускав, що побутове та наукове мислення поколінь залежить від соціально-історичної ситуації. Цю теорію розвинули Нейл Хоув та Вільям Штраус. Вони виділили групи поколінь, а серед них: Y – міленіали, Next – народжені у 1985–1999 рр.; Z – центеніали – народжені у 2000–2010 рр. Однією з умов, що об’єднує кожне покоління, є певна історична епоха. Якщо умовно накласти виділені покоління на визначні історичні рубежі України, то ми бачимо, що покоління Y та Z формують нову політичну еліту держави.

З досліджень, які ставили на меті визначити особистість міленіалів, виокремлюють загальні риси, на формування яких вплинули глобальні зміни: 1) Їм зручно використовувати технології; 2) Вони командні гравці; 3) Вони надзвичайно впевнені в собі; 4) Вони вірять, що толерантність і прийняття є основними цінностями; 5) Вони надзвичайно адаптивні (Drago, (Ed.), 2006, с. 12).

Розглянемо історичні аспекти, які вплинули на це покоління в Україні. Це внутрішні (сім’я, виховання, особливості психології) та зовнішні фактори (ЗМІ, політика, ідеологія).

Діти-міленіали в Україні є поколінням, яке зростало майже або взагалі не пам'ятаючи життя при СРСР. Їхні знання про цю епоху залежали від родичів та їхніх поглядів. Враховуючи нестабільність періоду 1990-х років, це міг бути світогляд, який відображав хибне сприйняття історії. Такі цінності, як свобода, демократія, гласність у багатьох тодішніх дорослих розбивалися об необхідність забезпечувати сім'ю. Для дітей вони взагалі нічого не значили. Батьки, які вимушені були постійно працювати, низький рівень життя – дали свій відбиток. У своєму дорослому житті міленіали бояться втратити стабільність, тож звідси – схильність до конформізму та пристосування. Звичайно, тут мова скоріше про частину тих, хто народився до середини 90-х років минулого сторіччя.

З іншого боку, це покоління здобувало освіту вже в вільній Україні. Зі здобуттям державної незалежності система освіти зазнала суттєвих змін. Ці зміни відбулися завдяки об'єктивним чинникам, таким як зміна моделі національної економіки, внутрішня трансформація українського суспільства, вплив загальносвітових тенденцій (започатковуються євроінтеграційні процеси) (*Освіта в незалежній Україні: розвиток та конкурентоспроможність*, 2021, с. 11).

Хоча російськомовні класи та школи ще зберігалися, вже розпочалося поширення державної мови в закладах освіти. Змінювалися освітні програми. З навчальних планів коледжів та університетів вилучені ідеологічні курси. Розпочалося активне впровадження державної мови у навчальний процес. На студентські роки міленіалів припадає Помаранчева революція. Вони стають її рушійною силою. Основне гасло Майдану „Свободу не спинити” – незаперечний доказ: самоствердження особистості і пробудження на цій основі нації, небувалої активізації демократичного процесу (Бойко, 2010).

Розглянемо покоління Z та умови його становлення в Україні:

- 1) Вони залежні від технологій, тому їх часто називають цифровими уродженцями, вони не пам'ятають епоху без Інтернету;
- 2) Вони беруть активну участь у тому, що відбувається навколо них, є лідерами;
- 3) Вони можуть не слухати старших та сприймати

їх як таких, що роблять помилки; 4) Ознайомлені з анонімною критикою, вони не припиняють говорити з „аудиторією” у публічній сфері (Giunta, 2017).

Батьки підходили до виховання цих дітей, користуючись демократичними установками. Як-от: пояснювати, а не наказувати; бути партнерами, а не бути зверхньо-головними; хвалити, а не лаяти. Українська молодь, що належить до цього покоління, зростає під час нестабільності в країні та світі. Економічні кризи (2008–2009 рр., 2014 р.), політична нестабільність, вторгнення окупантів, пандемія, повномасштабна війна. Але для них незалежність, свобода, демократія – догма, до якої вони звикли. Вони поділяють європейські цінності. Для них нормою є волонтерство.

У 2001 та 2004 рр. були прийняті державні стандарти освіти в початковій, основній та старшій школі. Освітня система поступово ставала більш гнучкою і різноманітною. З’являється громадянська освіта як системний предмет. Більшість шкіл та класів – україномовні.

Повномасштабна війна змінила та пришвидшила багато процесів у державі, а також сильніше висвітила спільні маркери формування нового покоління в Україні.

Неприйняття ідей комунізму та соціалізму. Під час опитування, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова у вересні–жовтні 2022 р., громадян України запитували, як вони ставляться до СРСР. 95% тих, кому менше 30 років, – супротивники того, щоб відновився Радянський Союз (*Ставлення українців до СРСР*, 2022). Ця тенденція посилюється на тлі використання Росією радянської символіки та спекуляцій росіян щодо „спільного” історичного минулого.

Здатність до об’єднання. Роки незалежності та революцій довели, що українці мають здатність до об’єднання. Але лідерські якості заважають довго утримувати цей стан у суспільстві. Спільний ворог, спільна мета та спільні складнощі допомогли об’єднатися знову. Поряд зі зростанням вираженості єдності суспільства збільшується й запит людей на участь у житті громади. Значна кількість людей займається волонтерством, допомагають фізично на місцях, долучаються до зборів коштів (Боброва та ін., 2023).

Державність. Багато пишуть і говорять про національну ідентичність. Але дослідження КМІС щодо національно-громадянської української ідентичності говорить про те, що 85% населення України вважають себе перш за все громадянами своєї країни. Респонденти 18–29 та 29–39 років також вважають себе більше громадянами своєї країни – 81,7 та 85,9%, відповідно (Дембіцький, 2022). Але в той же час 3% молодих людей віком 16–35 років використовують лише російську мову для спілкування. 10% молодих людей перейшли виключно на українську після повномасштабного вторгнення. 26% використовують українську та російську мову.

Комунікації. 91% молодих людей з 16 до 35 років дізнаються новини з соціальних мереж (*Мріємо та діємо*, 2023, с. 13). Покоління, які зростали на інноваціях, уміло використовують цей ресурс, намагаючись впливати на суспільство, маніпулювати громадською думкою. Ведення соціальних мереж публічними особами неформально, але фактично стало обов'язком.

Окремо слід виділити людей, які політично активні за кордоном та залишаються громадянами України – біженців. Серед них жінки, люди похилого віку – родичі бійців, які захищають державу у лавах ЗСУ. Вони залишаються свідомими патріотами та представляють свою державу у світі, ознайомлюють зі своєю культурою, доносять до світового співтовариства важливість військової, гуманітарної та економічної підтримки України.

У період Помаранчевої революції 2003–2004 рр. головними цінностями були ідеї європейських ідеалів, Революції гідності 2013–2014 рр. – перше місце відводилося свободі і безпеці, друге – справедливості і універсальності (*Українське суспільство та європейські цінності*, 2017). Війна 2022 року згуртувала суспільство проти одного ворога та прискорила процес звільнення суспільної свідомості від залишків радянської ідеології. Зараз держава перебуває на шляху до формування нового політичного покоління.

Бібліографічні посилання

Drago, D. P. (Ed.). (2006). *Generational Theory: Implications for Recruiting the Millennials (Strategy Research Project)*. U.S. Army War College. <https://apps.dtic.mil/sti/pdfs/ADA449672.pdf>

Giunta, C. (2017). An Emerging Awareness of Generation Z Students for Higher Education Professors. *Archives of Business Research*, 5 (4). <https://doi.org/10.14738/abr.54.2962>

Боброва, А. Б., Хассай, Є. Х., Сирбу, О. С., Ломоносова, Н. Л., & Назаренко, Ю. Н. (2023). *Дев'ять місяців повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії (Результат четвертої хвилі дослідження)*. Cedos. <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/devyat-misyacziv-povnomasshtabnoyi-vijny-v-ukrayini.-dumky-perezhyvannya-diyi-3.pdf>

Бойко, А. І. (2010). *Філософія модернізації освіти в умовах ринкових трансформацій: світоглядно-філософський аналіз* [Автореф. дис. д. філос. н., Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова]. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/9670/Boiko.pdf?sequence=1>

Дембiцький, С. Д. (2022, 16 серпня). *Показники національно-громадянської української ідентичності* [Прес-реліз]. Київський міжнародний інститут соціології. <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1>

Мріємо та діємо (Національне опитування молоді). (2023). IRI. https://iri.org.ua/sites/default/files/surveys/Public%202023%20UNITY%20Youth%20Survey_Ukraine_fin_UKR.pdf

Освіта в незалежній Україні: розвиток та конкурентоспроможність (Інформаційно-аналітичний збірник). (2021). Міністерство освіти і науки України. <https://nus.org.ua/wp-content/uploads/2021/08/Informatsijno-analitychnyj-zbirnyk-Osvita-v-nezalezhnij-Ukrayini-rozvytok-ta-konkurentospromozhnist.pdf>

Ставлення українців до СРСР (вересень–жовтень 2022 р.). (2022). Разумков Центр. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/stavlennia-ukraintsiv-do-srsr-veresn-zhovten-2022r>

Українське суспільство та європейські цінності (звіт за результатами соціологічного дослідження). (2017). Фонд імені Фрідріха Еберта. Представництво в Україні. http://fes.kiev.ua/n/cms/fileadmin/upload2/IEuropeiski_cinnosti_tables_and_diagrams_MR_.pdf

УДК 159.922.8:159.913

Діана Гутник,
*здобувачка освітнього ступеня „Магістр”,
Донецький національний університет імені Василя Стуса,
м. Вінниця*

Досвід підліткового віку як чинник готовності до материнства: емпіричне дослідження

Швидкий темп життя, зміни в сімейних структурах та зростання труднощів, пов'язаних з батьківством, роблять цю тему надзвичайно важливою для обговорення. Зміщення у віковій структурі населення, відкладення народження дітей на пізніший період життя та зміни ролі жінок у суспільстві створюють нові виклики для материнства. Багато жінок стикаються з питаннями стосовно своєї готовності та компетентності у вихованні дітей, особливо якщо вони не мали достатнього досвіду підліткового віку у своєму оточенні.

Огляд сучасного стану досліджень в галузі психології материнства констатує цілу низку напрямів вивчення цього явища. Так, досліджуються значущі особистісні характеристики майбутньої матері (Н. Авдеева, В. Брутман, С. Еніколопов, С. Мещерякова, М. Панкратова); виділяються чинники і умови психологічного ризику для майбутнього розвитку дитини (О. Копіл, Л. Баз, О. Баженова); проводиться системне вивчення мотиваційних основ материнської поведінки (Г. Філіпова) (Schumm & Sanders, 2022).

Досвід підліткового віку, який включає в себе взаємодію з ровесниками, освіту, сімейні відносини та соціокультурний контекст, виявляється незмірно важливим фактором у формуванні готовності жінок до материнства у репродуктивному віці. Виявлення цього зв'язку є ключовим для розуміння впливу підліткового досвіду на підготовку майбутніх матерів до материнства та виховання своїх дітей.

Метою дослідження є вивчення взаємозв'язку між досвідом підліткового віку і готовністю жінок стати матерями. Об'єктом дослідження є готовність до материнства. Предметом дослідження

є вплив досвіду підліткового віку на готовність жінок стати матерями та ефективність їхніх материнських навичок. Гіпотеза – у жінок з негативним досвідом підліткового віку рівень готовності до материнства буде нижчим, ніж у жінок з позитивним досвідом.

Для підтвердження висунутої гіпотези ми використали такі методики дослідження: анкетування, стандартизоване інтерв'ю для дослідження репродуктивних установок (розробка О. Каримової) (Todoroshko & Bila, 2021), опитувальник „Аналіз сімейного міфу” А. Нестерова, „Опитувальник материнського ставлення ОМС” В. Волкової, методика дослідження репродуктивної установки „Факти, що асоціюються з народженням дитини в сім'ї” (В. Бойко у модифікації О. Каримової) (Yurchenko & Yatsyshyn, 2020), спеціально створене анкетування для діагностики досвіду підліткового віку.

На основі результатів спеціально створеного анкетування було проведено контент-аналіз відповідей 58 жінок репродуктивного віку щодо їхнього підліткового досвіду. Дослідження виявило дві основні тенденції у сприйнятті підліткового віку.

Перша група, що включає 32 особи, характеризується позитивним підлітковим досвідом. Цих жінок характеризують розвиток, самовираження та відкриття нових можливостей. Вони позитивно сприймають фізичні та емоційні зміни, мають близькі відносини з батьками та активно спілкуються з однолітками. У романтичних стосунках ці особи виявляють взаєморозуміння та підтримку.

Друга група, що складається з 26 осіб, має негативний підлітковий досвід. Ці жінки зазнають стресу та невпевненості через фізичні та емоційні зміни. Вони негативно сприймають своє тіло і можуть стикатися з конфліктними ситуаціями з батьками та відчуттям відчуженості в спілкуванні з однолітками.

Ці дві групи відображають різницю у способі сприйняття та досвіді підліткового віку серед жінок репродуктивного віку, що може мати важливі наслідки для їхнього подальшого психосоціального розвитку.

Ось що показав аналіз результатів відповідей за кожною виділеною групою.

Шкала 1: Досвід підліткового віку, відчуття власного тіла та його сприйняття, усвідомлення змін.

Група з позитивним досвідом: представниці цієї групи відзначили підлітковий період як час розвитку і відкриттів. Вони свідомі своїх фізичних та емоційних змін, які сприймають як нормальний етап зростання. Позитивне сприйняття власного тіла та його змін допомагає їм упевнено переживати цей період.

Група з негативним досвідом: жінки цієї групи зазнають конфліктів у відносинах зі своїм тілом та емоційним станом. Вони можуть відчувати стрес через фізичні зміни, які сприймають як неприємні та непередбачувані. Негативне сприйняття власного тіла може впливати на їхню самооцінку та емоційний стан.

Шкала 2: Відносини у сім'ї, стосунки з батьками, приклад батьківської сім'ї.

Група з позитивним досвідом: жінки цієї групи мають близькі відносини з батьками, які підтримують їх у підлітковому віці. Позитивний батьківський приклад робить їх більш упевненими та здатними до розв'язання проблем.

Група з негативним досвідом: представниць цієї групи відзначають напружені відносини з батьками або відсутність підтримки у розвитку особистості. Негативний батьківський приклад може призводити до низької самооцінки та проблем зі стабільністю емоцій.

Шкала 3: Досвід спілкування з однолітками, наявність друзів, якої статі.

Група з позитивним досвідом: ця група має багато друзів, особливо близьких, з якими вони можуть поділитися досвідом та взаємно підтримувати одна одну. Спілкування з однолітками розширює їхні горизонти та сприяє розвитку соціальних навичок.

Група з негативним досвідом: деякі жінки можуть відчувати себе відчуженими або мати обмежену кількість друзів, що може викликати відчуття самотності та неприйняття.

Шкала 4: Романтичне спілкування та реакція на це.

Група з позитивним досвідом: жінки цієї групи мають позитивний романтичний досвід, який допомагає їм учитися взаєморозумінню та розвивати навички міжособистісних відносин.

Романтичні стосунки можуть надати їм підтримку та розуміння у цьому періоді.

Група з негативним досвідом: деякі жінки можуть виявляти негативний романтичний досвід, який може викликати відчуття розчарування та психологічні труднощі. Негативний досвід може призвести до низької самооцінки та відчуття втрати віри щодо власних умінь у стосунках.

Отже, за результатами анкетування було проведено контент-аналіз відповідей, унаслідок чого жінок поділено на дві групи осіб з позитивним досвідом підліткового віку (група 1 – 32 осіб) та з негативним досвідом підліткового віку (група 2 – 26 осіб).

За результатами опитувальника „Аналіз сімейного міфу” А. Нестерова було виявлено ось що (рис. 1).

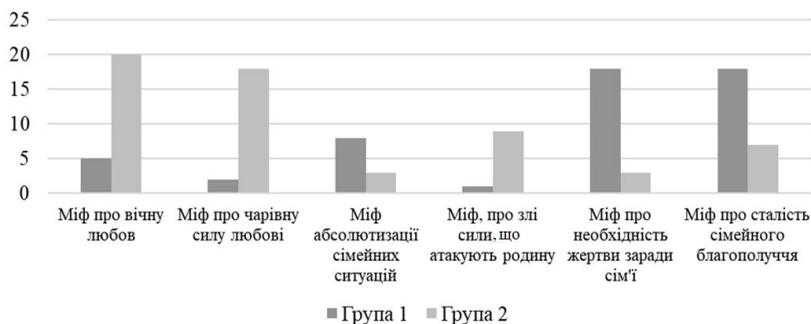

Рис. 1. Структура сімейного міфу у досліджуваних груп

У осіб з позитивним підлітковим досвідом спостерігається одночасна присутність двох сімейних міфів: міфу „про сталість сімейного благополуччя” та міфу „про необхідність жертвувати заради сім'ї та її членів”. Окрім цих міфів, менш виражено, вони також мають уявлення про „міф абсолютизації сімейних ситуацій”, який можна спостерігати у структурі сімейних уявлень.

У жінок з групи 2, які пережили негативний підлітковий досвід, спостерігалася висока представленість міфу „про вічну любов і неподільність членів сім'ї” і міфу „про чарівну силу любові”. Поряд з ними, хоч і менш виразно, зустрічався міф „про злі сили, що атакують родину”.

Отже, за методикою О. Нестерова „Аналіз сімейного міфу” було виявлено відмінності між двома групами осіб з позитивним і негативним досвідом підліткового віку.

У групі з позитивним підлітковим досвідом спостерігається наявність міфу „про сталість сімейного благополуччя” та „про необхідність жертвувати заради сім’ї та її членів”. Ці особи мають тенденцію вірити в постійність та беззмінність відносин у сім’ї. Також присутній, хоч і менш виражений, міф „абсолютизації сімейних ситуацій”, що свідчить про їхню зацікавленість у стійкості та незмінності у сімейних відносинах.

У групі з негативним підлітковим досвідом спостерігається наявність міфів „про вічну любов і неподільність членів сім’ї”, „про чарівну силу любові” та „про злі сили, що атакують родину”. Особи з цієї групи мають тенденцію переоцінювати роль любові у розв’язанні всіх проблем у сім’ї. Також вони схильні до перекладання всіх незгод на зовнішні негативні чинники, приписуючи їх впливу „злих сил”, що атакують родину.

Отже, виявлені відмінності у сімейних міфах вказують на різницю в уявленнях про стійкість, конфлікти та розвиток сімейних відносин між цими двома групами осіб. Група з позитивним підлітковим досвідом схильна до стабільних відносин, тоді як група з негативним підлітковим досвідом виявляє більш складний підхід до сімейних взаємин, враховуючи зовнішні чинники та труднощі.

Наступним етапом нашого дослідження стало вивчення структури репродуктивних установок респондентів досліджуваних груп за допомогою опитувальника О. Каримової.

У жінок 1-ї групи з позитивним досвідом підліткового віку було виявлено, що в структурі репродуктивних установок одночасно й рівномірно представлені всі три компоненти (когнітивний, емоційний та конативний) у позитивному полюсі.

Це свідчить про те, що жінки цієї досліджуваної групи усвідомлюють важливі аспекти материнства, такі як розуміння причин дитячих настроїв, особливості виховання хлопчиків і дівчат, а також вплив народження дитини на міцність родинних зв’язків.

Вони емоційно позитивно сприймають теми, пов'язані з дітьми, вважаючи народження дитини найсвітлішим моментом у житті кожної людини. Крім того, вони висловлюють готовність до материнства та взаємодії з дитиною, включаючи готовність відмовитися від роботи або кар'єри заради дитини, за потреби – усиновлення дитини і взяти на себе материнські обов'язки, такі як виховання та турбота.

У групі 2, де жінки мали негативний досвід підліткового віку, виразно переважає емоційний (позитивно забарвлений) компонент стосовно когнітивного та конативного елементів; у 7 жінок (23% від загальної вибірки групи 2) також переважає емоційний компонент, але у негативному полюсі.

Більшість їхніх висловлювань – це „Діти зі своїми іграми й гомоном дратують”, „З народженням дитини я особисто пов'язую виникнення проблем, аніж задоволення й радості”, „Більшість розводів пов'язана з народженням дитини”.

Отримані результати показують відмінності у репродуктивних установках між двома групами жінок. Жінки з першої групи, які мали позитивний досвід підліткового віку, виявили більш рівномірне представлення всіх трьох компонентів (когнітивного, емоційного та конативного) у позитивному полюсі. Це свідчить про їхнє усвідомлення важливості материнства, готовність взяти на себе материнські обов'язки і позитивне ставлення до дітей. Вони розуміють причини дитячих настроїв, відчують радість від спілкування з дітьми і готові віддати пріоритет сімейному життю навіть поступившись власною кар'єрою.

У другій групі, де жінки мали негативний досвід підліткового віку, переважає емоційний компонент, але у негативному полюсі. Ці жінки відчують роздратування від дітей, сприймають їх як джерело проблем, а не радості. Вони пов'язують народження дитини з виникненням труднощів і часто сприймають це як негативний вплив на родинні стосунки, навіть до такої міри, що це може призвести до розлучення.

Наступною діагностичною методикою стала методика дослідження репродуктивної установки „Факти, що асоціюються з народженням дитини в сім'ї” В. Бойко у модифікації О. Каримової. Результати опитування зображено на рис. 2.

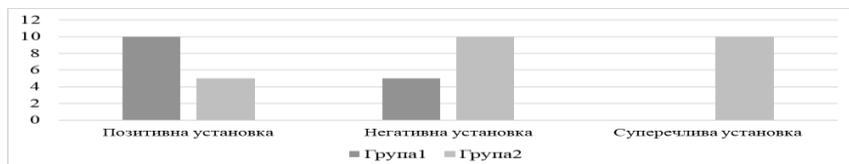

Рис. 2. Співвідношення установок до народження дитини у двох групах

Отримані дані свідчать, що респонденти з групи 1 (жінки з позитивним досвідом підліткового віку) виявляють позитивну установку до народження дитини. Вони оцінюють цей процес як унікальний і радісний, убачаючи у дитині здатність зміцнювати сімейні відносини подружжя. Їхнє ставлення відображає переконання, що діти приносять радість материнства і є показником позитивного ставлення до народження дитини. На їхню думку, бути батьками є найбільш вдячним та цінним внеском, який можна зробити в житті.

Навпаки, респонденти з групи 2 (з негативним досвідом підліткового віку) виявляють негативну установку до народження дитини. Вони сприймають цей процес як обтяжливий і пов'язаний з багатьма обмеженнями. Їхнє ставлення відображає думку, що діти можуть спричинити залежність від бабусь та дідусів, обмежити свободу сім'ї та викреслити найкращу частину з життя. Ці переконання відображають негативний погляд на батьківство та можливість погіршення якості життя через дітей.

Отримані дані за методикою дослідження репродуктивної установки „Факти, що асоціюються з народженням дитини в сім'ї” В. Бойко у модифікації О. Каримової підтверджують наявність відмінностей у ставленні жінок до народження дитини залежно від їхнього підліткового досвіду.

Останньою методикою вивчення готовності до материнства у жінок з різним досвідом підліткового віку став „Опитувальник материнського ставлення (ОМС)” В. Волкової.

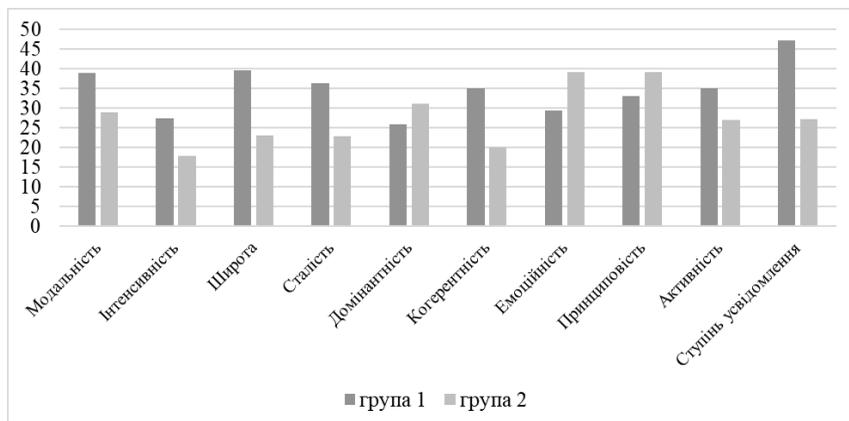

Рис. 3. Розподіл результатів між двома групами
(за опитувальником В. Волкової)

Також використані методи кількісної обробки даних: методи первинної статистичної обробки, критерії відмінностей (критерій Краскела-Уолліса). Дані оброблювалися за допомогою пакета програм для статистичного аналізу даних SPSS 16.

Застосування критерію Краскела-Уолліса показало статистично значущі відмінності у ставленні до материнства між групами ($p < 0.001$). У аналізі виявлено, що жінки із позитивним досвідом підліткового віку мають вищі оцінки ставлення до материнства, порівняно з тими, у кого був негативний підлітковий досвід. Критерій Краскела-Уолліса підтверджує статистичну значущість цієї різниці.

Отже, ми подаємо результати аналізу методики „Опитувальник материнського ставлення” (ОМС) В. Волкової в контексті наших двох груп.

Актуальне питання щодо самореалізації жінки та ролі материнства для особистості. Кілька питань опитувальника дали змогу дослідити пріоритетність материнства як сфери самореалізації жінки. 50% жінок групи 1 повністю погоджуються з твердженням, що материнство – основа існування та самореалізації особистості кожної жінки, а інші 50% скоріше згодні із таким

твердженням. До того ж, згідно з даними дослідження, можна стверджувати, що 45% жінок не вбачають у материнстві перешкоду для професійної та соціальної реалізації. Народження та виховання дитини не сприймають як обмеження особистої свободи жінки 10% опитуваних, 50% скоріше не сприймають та 40% вагаються – важко відповісти (Михальчук, 2022).

Додатково можна побачити, що абсолютна більшість респонденток мають високий рівень сімейної самосвідомості, що свідчить про багатство параметрів взаємодії з дитиною. Загальна тенденція до середнього рівня емоційності може розглядатись як схильність вибірки адекватно виявляти емоції матерів у стосунках з дитиною (Михальчук, 2022). Можна дійти висновку, що загалом ставлення респонденток з першої групи до материнства, як ролі жінки, досить позитивне і сприймається як доповнення та розширення можливостей самореалізації.

У групі 1, яка включає жінок з позитивним досвідом підліткового віку, сімейна самосвідомість виявляється через сукупність міфологічних уявлень про родину. Для 18,75% жінок характерна установка, яка базується на міфі „про сталість сімейного благополуччя” та міфі „про необхідність жертвувати заради сім’ї й її членів”. Вони реалістично сприймають внутрішні сімейні відносини та визнають важливість сім’ї. Також для 81,25% жінок сімейна самосвідомість складається з ідеалізованих уявлень, які відображають міф про „вічну любов і неподільність членів сім’ї” та міф про „чарівну силу любові”, де взаємовідносини у подружжі ідеалізуються. Також вони сприймають міф про „злі сили, що атакують родину”, що викликає в них побоювання стосовно втручання у внутрішні сімейні відносини.

У контексті репродуктивних установок, для 18,75% жінок характерний рівномірний позитивний рівень сприйняття всіх трьох компонентів (когнітивний, емоційний та конативний), що свідчить про усвідомлення ними важливості материнства та готовність до нього і взаємодії з дитиною. У більшості (81,25%) їхніх репродуктивних установок переважає емоційний компонент (позитивно забарвлений), але і когнітивний та конативний елементи також

позитивно забарвлені, проте менше виражені, порівняно з емоційними переживаннями.

Таким чином, жінки з цієї групи демонструють своє усвідомлення важливості феномену материнства, позитивне сприйняття відносин у подружжі та готовність до материнства, що відображає їхню позитивну установку на народження дитини в сім'ї.

Загалом, відмінності між групами вказують на різне психологічне налаштування стосовно материнства та сімейного життя. Група 1 має більш позитивне та впевнене налаштування, тоді як група 2 виявляє невпевненість та сумніви у своїй здатності впоратися з материнськими обов'язками, що підтверджує нашу гіпотезу на початку дослідження.

Проведене емпіричне дослідження визначило конкретні аспекти досвіду підліткового віку, які впливають на готовність жінок до материнства. Зокрема, виявлено, що позитивний підлітковий досвід сприяє формуванню позитивного ставлення до батьківства.

Бібліографічні посилання

Михальчук, Вікторія. (2022). Вплив материнського відношення на психічний розвиток немовля. *Кваліфікаційна робота здобувача освітнього ступеня бакалавр*. <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/55784/1/Михальчук.pdf>. Київ: Національний авіаційний університет.

Schumm, C. Z., & Sanders, E. (2022). Motherhood: A Visualization of Internal Tension. *Breaking Boundaries*. <https://doi.org/10.31274/itaa.13726>

Todoroshko, T. A., & Bila, A. V. (2021). Features of Proving Forensic Genetic Examination for Kinship, Paternity, Maternity in Civil Proceedings. *Bulletin of Alfred Nobel University Series „Law”*, 2(3), 87–95. <https://doi.org/10.32342/2709-6408-2021-2-3-10>

Yurchenko, A., & Yatsyshyn, U. (2020). Motherhood as a Sociocultural Phenomenon. *Sociology – Social Work and Social Welfare – Regulation of Social Problems*. <https://doi.org/10.32437/sswswproceedings-2020.ayuy>

УДК 323.2:316.3:355.01(470+571):477)

Максим Кияк,
кандидат філософських наук,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ

Суспільно-політичний простір України: головні виклики перед лицем збройної агресії Росії

Велика війна не лише масштабувала наявні виклики, але і додала до цієї когорти нові. Загострюватиметься і неусвідомлення причин, перебігу, масштабів і наслідків російсько-української війни серед жителів різних регіонів країни. Цей дисбаланс у перспективі спричинятиме відчутні суспільні протиріччя між постраждалими громадянами понівечених російськими ракетами та снарядами Харкова чи Запоріжжя та порівняно спокійних Чернівців або Ужгорода. Зростає прірва між цивільними та військовими, котра з плином часом буде лише поглиблюватися. Хоча й поки ще спостерігається консолідація влади навколо спільного завдання, тобто захисту держави та забезпечення її життєдіяльності суспільства в умовах війни.

Однією з основоположних проблем суспільно-політичного простору все ще залишається криза довіри як важливого фактору легітимації влади (Шайгородський, 2020, с. 15). Попри формальну зміну політичних еліт після 2019 року поки так і не відбулося реального перезавантаження влади та оновлення принципів її діяльності. Так само як і загальмувався процес люстрації колишніх еліт, значна частка представників яких віднайшла своє місце у новій політичній реальності. Недостатня спроможність державних інституцій, корупція, брак професійності та недоброчесність з боку певних чиновників безпосереднім чином впливають на рівень довіри до влади (*Російсько-український конфлікт*, 2023, с. 33). Вагомою причиною недовіри є також закритість, клановість політичної еліти, примат особистої лояльності над професійністю, забюрократизованість, кумівство та клієнтизм у владі (Брехаря &

ін., 2022, с. 109). Суспільна довіра є наслідком ефективної комунікації. Значущість комунікації зростає сьогодні ще й з огляду на величезну кількість ветеранів російсько-української війни, які повернуться до цивільного життя та змушені будуть зіткнутися не лише з психоемоційними труднощами чи нерозумінням суспільства (*Двадцять четверте загальнонаціональне опитування*, 2023), але й з іншим боком бюрократії (*Scars on their souls*, 2023).

Системна корупція у суспільно-політичній царині є ще однією вагомою проблемою, екзистенційним викликом, з яким Україні доводиться стикатися, водночас обороняючись від ворога. На сьогодні у державі існує чималий суспільний запит на реальну боротьбу з корупцією, а особливо у сфері забезпечення обороноздатності держави (*Російсько-український конфлікт*, 2023, с. 33). Ворог активно паразитуватиме на фактах корупції у нашій державі, саме тому культура нульової толерантності до корупції має міцно вкоренитись у суспільстві. Прикметно, що, оцінюючи рівень корумпованості соціальних інститутів за шкалою від 1 до 10, де „1” означає „відсутність корупції”, а „10” – „дуже високий рівень корупції”, респонденти оцінили корумпованість української влади у 6,8 бала. Верховної Ради України – 6,8 бала, Кабінету Міністрів України – 6,1 бала, Міністерства оборони України – 5,8 бала, обласної влади своєї області – 5,7 бала, Офісу Президента України – 5,6 бала, антикорупційних органів – 5,6 бала, місцевої влади у своєму населеному пункті – 5,4 бала. Найнижче оцінюється рівень корумпованості громадських організацій, що ведуть боротьбу з корупцією (4,7 бала), та Президента України (4,0 бали). При цьому, громадяни України не мають одностайної думки, яким чином змінився рівень корумпованості українського суспільства після початку війни: 33% вважають, що зараз рівень корупції вищий, ніж був до 24 лютого 2022 року, 30% – що він не змінився, 21% – що він став нижчим, а 17% не змогли дати оцінку змін у цій сфері (*Ефективність реалізації державної політики*, 2023). Разом із тим, станом на початок липня 2023 року вже 78% респондентів вважають, що Президент України безпосередньо відповідальний за корупцію в уряді та воєнних адміністраціях. Не погоджуються з цим твердженням лише 18% опитаних. При

цьому, якщо серед опитаних віком 18–29 років 70% погоджуються з тезою, що глава держави відповідальний за корупцію, то серед людей старшого віку частка критично налаштованих зростає до 81% (78% українців вважає, 2023).

Наявність системної корупції у державі є одним із тих чинників, який стоїть на заваді наданню макрофінансової та військової допомоги з боку країн Заходу задля боротьби з агресором. До слова, у серпні 2023 року більше половини опитаних громадян України погоджувались із тезою, що військова допомога Україні має надаватися закордонними партнерами за умови ефективної боротьби з корупцією (*Ефективність реалізації державної політики*, 2023).

Варто відзначити й атмосферу запиту на справедливість, яка тепер повсюдно присутня у суспільстві. Якщо цього запиту не буде втілено, то на країну потенційно очікує хвиля соціальних конфліктів і протистоянь. Зазнавши численних втрат і йдучи на вагомій жертви, громадяни навряд чи пробачатимуть чергові корупційні скандали, перевищення повноважень посадовими особами чи уникнення злочинцями покарання. Безкарність нагорі спонукатиме до відчуття безкарності у суспільстві. Колишні „довоєнні” політичні практики натраплятимуть на спротив з боку громадян і, особливо, тих, хто втратив друзів і рідних на полі бою чи від дій агресора (*Аналіз загроз національній безпеці*, 2023). Зберігається чималий ступінь мілітаризації суспільства, що проявляється, зокрема, у пріоритетності бюджетного фінансування армії та оборонно-промислового комплексу над іншими статтями видатків.

Консолідоване внаслідок війни суспільство ризикує стати знову розділеним унаслідок внутрішніх конфліктів і загальної втоми. Агресор же не забариться поглиблювати наявні суспільні розломи в українському суспільстві. Отже, державний механізм може не витримати наявних і майбутніх випробувань, якщо не буде зроблено системних, а не лише реактивних кроків. Тільки у такому разі перемога дійсно буде повноцінною та матиме значення. Інакше держава, котра пережила війна та навалу загарбників, ризикує не витримати навали нових викликів і тих, що накопичувалися протягом попередніх років.

Бібліографічні посилання

78% українців вважає, що президент відповідальний за корупцію в уряді та воєнних адміністраціях – опитування. (2023). Суспільне новини. <https://susplne.media/570501-78-ukrainciv-vvazae-so-prezident-vidpovidalnij-za-korupciu-v-uradi-ta-voennih-administraciiah-opituvanna/>

Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики. Експертне опитування. (2023). Національний інститут стратегічних досліджень. <https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitichni-dopovidi/analiz-zahroz-natsionalniy-bezpetsi-u-sferi-vnutrishnoyi-polityky>

Брехаря, С., Зеленько, Г., Кияниця, Л., & Кононенко, Н. (2020). Криза ідентичності як криза політичної культури, політичної свідомості та ідеології (с. 50–84). У *Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/12/Kryzy-politychnoho-rozvytku_monohrafiia-.pdf

Двадцять четверте загальнонаціональне опитування „Україна в умовах війни. Образ ветеранів в українському суспільстві”. Соціологічна група Рейтинг. (2023). https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_chetverte_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_v_umovah_v_y_ni_obraz_veteran_v_v_ukra_nskomu.html

Ефективність реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: соціологічні індикатори. (2023). Центр Разумкова. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/efektyvnist-realizatsii-derzhavnoi-polityky-u-sferi-utverdzhennia-ukrainskoi-natsionalnoi-ta-gromadianskoi-identychnosti-sotsiologichni-indykatory-traven-2023r>

Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. (2023). Національна безпека і оборона, 1–2. https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/NSD191-192_2023_ukr_MATRA.pdf

Шайгородський, Ю. Ж. (2020). Криза суспільної довіри: суперечність між очікуваннями та реальністю (с. 7–31). У *Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. <https://ipiend.gov.ua/publication/politychne-pole-ukrainy-u-sytuatsii-susplnoi-kryzy-vlada-opozytsiia-politychni-partii-hromadski-orhanizatsii/>

Scars on their souls. PTSD and veterans of Ukraine. (2023). GLOBSEC. <https://www.globsec.org/sites/default/files/2023-09/Scars%20on%20Their%20Souls%20PTSD%20and%20Veterans%20of%20Ukraine.pdf>

УДК 327:008.2(477)

Олег Кондратенко,
*доктор політичних наук, доцент,
Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України,
м. Київ*

Сценарії геополітичного майбутнього України та контури нового світопорядку

Сучасний світ відзначається наростанням динаміки нестабільності й конфліктності. Криза глобальної безпеки породжена насамперед неспровокованою повномасштабною агресією Росії проти України у лютому 2022 року (як наслідок, ця війна стала наймасштабнішим конфліктом у Європі після Другої світової війни), атакою бойовиків терористичної організації ХАМАС на Ізраїль 7 жовтня 2023 року за назвою „Буря Аль-Акса”, а також провокативною стратегією Китаю стосовно Тайваню, що не виключає збройну агресію Пекіну щодо острова вже у середньотерміновій перспективі. Такий стан речей лише підтверджує те, що нинішній формат транзитивного (постялтинського) світопорядку завершують своє існування. Власне тригером прискорення цих змін став злам постулатів міжнародного права, вчинений Росією з її агресією проти суверенної України, яка нині й опинилася в епіцентрі формування нового світового ладу. Чимдалі не вщухають дискусії в експертному середовищі про варіативність „меж” і „контурів” української перемоги. Відтак, на основі аналізу наукового та експертного дискурсу, сформулюємо та виділимо три ймовірні сценарії завершення російсько-української війни.

Перший сценарій є найбільш бажаним та ідеальним для України, оскільки передбачає повний розгром ЗСУ російської армії й вихід на кордони 1991 року. За таких обставин Росія як агресор має понести всю повноту відповідальності за розв’язання неспровокованої війни аж до сплати репарацій та покарання воєнних злочинців і проведення судового процесу в Гаазі, у тому числі й

над самим В. Путіним. Однак такий сценарій є найбільш вірогідним за умов краху чи значного послаблення путінського режиму, а також збереження бодай умовного нейтралітету ситуативного союзника РФ – Китаю. Слушною є заява Дж. Гербста про те, якщо Україна відновить контроль над своєю територією, підтримка Путіна в Росії зменшиться, і є значний шанс, що йому доведеться відійти від влади. Тим паче Крим є вразливим місцем для Росії серед інших окупованих територій, адже Україна здатна звільнити частину своїх південних територій та завдати ударів по кримському мосту, що перетворює Крим на стратегічну пастку. На думку відомого американського політолога Ф. Фукуями, півострів стане тригером ослаблення, а в підсумку можливо й крахом путінського режиму, що дозволить відновити мир в Європі (*Сейчас не время*, 2023). Отже, програш Росії в Україні загалом стане передусім програшем рашизму як нової тоталітарної ідеології. Однак наразі складно оцінити здатність Росії до подальшої мобілізації її армії та суспільства, а також виміряти крихкість путінського режиму.

Другий сценарій – помірно песимістичний, адже передбачає відступ виснажених на Донбасі російських військ до лінії бойового зіткнення 24 лютого 2022 року, однак РФ зберегла б за собою Крим та маріонеткові уряди на теренах ОРДЛО. Такий сценарій є більш імовірним також за умов ослаблення путінського режиму. Власне він міг би стати транзитом до повного відновлення територіальної цілісності України за умов політичних трансформацій у Росії. Однак він несе й ризики створення замороженого конфлікту в межах окупованих територій, а разом з тим і збереження плацдарму до відновлення російської воєнної ескалації. Таким чином, „заморожування” конфлікту із залишенням під російським контролем українських земель стане для Росії лише перервою та сприятиме відновленню її збройного потенціалу для продовження загарбницьких дій стосовно України. Тому єдиною прийнятним варіантом для України є абсолютний програш РФ та притягнення чинних російських осіб до відповідальності (*Politico* *пише*, 2023).

Авторитарний режим у РФ, очевидно, буде зберігатися в осяжному майбутньому й після відходу від влади В. Путіна,

оскільки шанси на здобуття президентського крісла прозахідним демократом є вкрай малі, а значний відсоток держав буде співпрацювати з Москвою в рамках міжнародних форумів ООН. Адже механізмів виключення Росії навіть з Ради Безпеки ООН поки не існує. Та й притягнення В. Путіна до відповідальності за воєнні злочини, доки він перебуває при владі, навряд чи є можливим. До того ж, у Римському статуті відсутня чітка прописаність щодо визначення головного архітектора війни. Більше того, РФ збереже за собою можливість використання ядерної зброї, а Захід більше боїться втрати Москвою контролю над ядерним арсеналом унаслідок хаосу, аніж самого факту його застосування. Отже, притягнення В. Путіна та його оточення до кримінальної відповідальності є надто віддаленою, якщо взагалі не малоймовірною, перспективою.

Тим часом Захід, у контексті розмірковування про поступінську Росію, зберігає побоювання, що альтернатива персоналістській автократії В. Путіна після його відходу від влади може бути набагато гіршою. Адже враховується фактор посилення впливу різних несистемних сил на політичні й військові процеси в Росії, на кшталт таких осіб, як засновник ПВК „Вагнер” Є. Пригожин, який вчинив заколот 23–24 червня 2023 року. Тож не виключено, що транзит влади в Росії може бути здійснено від одних авторитарних політичних сил до інших – і не виключено, що до ще більш радикальних. Тому другий сценарій не передбачає цілковитої перемоги України, а лиш завдання Росії достатніх втрат з метою її покарання та зниження геополітичних амбіцій щодо нової ескалації. За цього сценарію Захід мав би зміцнювати Україну шляхом продовження постачання (започаткування виробництва в Україні) необхідного озброєння з тим, щоби завдати максимальних втрат Росії у разі здійснення чергового вторгнення.

Третій сценарій – песимістичний, який зберігає шанс на бойове витіснення російських військ з решти Херсонщини та Запоріжжя, що дасть можливість Україні відновити контроль над частиною узбережжя Азовського моря та повернути принаймні Бердянський та Скадовський морські порти. Однак Росія, за такого сценарію, зберігає за собою контроль над Кримом і значною

частиною Донбасу (всю Луганську та частину Донецької областей, здобуті у ході повномасштабної війни від 24 лютого 2022 року), проте відмовляється від сухопутного коридору в Крим. Тим самим, зберігаються ризики, висловлені в другому сценарії за умов відсутності транзиту політичного режиму до більш демократичної форми. Більше того, чимдалі простежується послаблення військово-економічної допомоги Україні з боку ЄС та США на тлі серії передвиборчих кампаній, що породжують політичну кризу на теренах глобального Заходу.

Попри очевидну неідеальність ці два сценарії принаймні сприятимуть у подальшому відновленню судноплавства та торговельно-економічної навігації України у віддаленій перспективі. Тож за такого сценарію Україна попри геополітичні поступки збереже близько 90% території станом на момент вторгнення 24 лютого 2022 року, а В. Путіну не вдасться вже підпорядкувати Україну чи навіть частину її територій у середній чи віддаленій перспективі. Утім, цей сценарій не відкидає й створення патової ситуації, тим паче коли відвоювання Україною власних територій будуть доволі скромними. У такому разі В. Путін зробить ставку на затяжний конфлікт, роблячи Україну неефективною за умов відсутності інвестицій, унеможливлення розвитку економіки, а значить – і відбудови України на тлі поглиблення демографічної кризи. Водночас за таких обставин в Росії будуть робити ставку на зміну лідерів у ключових державах Заходу, на кшталт імовірності повернення у Білий дім Д. Трампа у США у 2024 році та популістських політичних сил у Європі на кшталт ультраправої лідерки М. Ле Пен у Франції у 2027 році. Тим паче, що популістські політичні сили з табору євроскептиків уже здобули перемогу у 2023 році у Словаччині та Нідерландах.

У західних ЗМІ тиражується думка про те, що перемога Росії стала б геополітичною катастрофою для НАТО, створюючи при цьому ризики тотальної війни між Росією та Альянсом. Однак провідні світові експерти водночас схиляються й до думки, що немає жодних гарантій підтримки України з боку США у майбутньому. Адже ізоляціонізм, який заохочує праве трампістське крило республіканців серед виборців, впливатиме на політику США

після 2024 року (Sikorski, 2023). Натомість, якщо Україна виграє війну і, врешті-решт, приєднається до Європейського Союзу та НАТО, потенціал її зростання буде величезним. За умов продовження військової допомоги ЄС буде свідченням перетворення його на більш потужного геополітичного гравця. Вступ України до НАТО разом з Молдовою, а в перспективі й з Грузією сприятиме зникненню регіональних сірих безпекових зон в Європі – між Росією і євроатлантичною спільнотою, які дають додаткові можливості авторитарним режимам для дестабілізації країн і регіонів. Україні через динамічне коригування стратегії із Заходом слід створити механізми стримування Росії в майбутньому на кшталт тих, що були запропоновані американським дипломатом і політологом Дж. Кеннаном у 1946 році.

При всьому, наразі жоден мозковий/експертний центр чи жоден експерт у сфері прогнозування не може забезпечити точний сценарій і час завершення війни в Україні, хоча у контенті ЗМІ найчастіше фігурує дата – друга половина 2024 року.

Судячи з глобальних трансформацій, наразі відбувається процес формування нового світового порядку, який значною мірою постане внаслідок російсько-української війни. Актуальним буде вбудовування у нього України – транзиту від перебування в сфері євразійського впливу до інтеграції в євроатлантичний простір. Аналізуючи трансформацію сучасної геополітичної картини нинішній світ рухається до нової біполярності. Дещо змінюється сучасний дискурс геополітичного світорозуміння. Спостерігаємо траєкторію відходу від світової горизонтальної дихотомії Захід – Схід та набуття/закріплення нового вертикального формату Північ – Південь. Колективна Північ буде, як і попередньо, асоціюватися з демократією, ліберальними цінностями та економічним процвітанням, тоді як глобальний Південь (з населенням близько 5 млрд чоловік) – представлений переважно авторитарними країнами та країнами, що застигли в статусі транзитивних демократій і прагнуть увійти до когорти глобальної Півночі. Постає колективна/глобальна Північ (ядром глобальної Півночі буде G-7) на чолі зі США і колективний/глобальний Південь (ядром глобального Півдня буде БРІКС) на чолі з Китаєм,

який, імовірно, домінуватиме у Східній Азії та Південнокитайському і Східнокитайському морях, тоді як вплив США у цьому регіоні зменшиться. Відтак США і Китай остаточно перетворяться на постійних суперників та проєктуватимуть інтенсивну конкуренцію у сфері безпеки. Така діалектика навряд чи нагадуватиме епоху старої холодної війни, у перебігу якої відбувалося протистояння США та СРСР, що супроводжувалося регіональними проксі конфліктами.

Нинішнє світове конкурентне середовище, у якому ведуть протиборство США та Китай, позбавлене ідеологічної складової, як це було за часів американо-радянського протистояння. Відтепер ключовим стрижнем геополітичного протистояння буде навіть не боротьба за фінансові потоки чи, тим паче, за встановлення контролю над великими територіями. Цією битвою постмодерну стане передусім змагання за людський інтелектуальний ресурс та новітні технології – передусім у ІТ-сфері та сфері відновлювальної енергетики. Ще одним ресурсом, володіння яким визначатиметься могутність держави, будуть не вуглеводні, а доступ до глобальних обсягів прісної води. Власне держава, яка матиме у своєму активі всі три перераховані ресурсні компоненти, здобуде статус потужного геополітичного гравця сучасності.

Схоже, у володінні першими двома ресурсними складовими перевага залишається за США. Натомість Компартія Китаю частково виправдовує своє автократичне правління обіцянкою повернути території, втрачені протягом останнього століття – мається на увазі Тайвань, деякі території російського Сибіру та індійський штат Аруначал-Прадеш і прикордонний район Аксайчин. Серйозним кроком Китаю, на думку зазначених експертів, є плани щодо зменшення залежності від іноземних технологій та імпорту зерна, а також формування механізмів спрощення забезпечення Народно-визвольної армії Китаю, зокрема й щодо резервістів (Pomfret & Pottinger, 2023). Така стратигема у поєднанні зі щорічним збільшенням військового бюджету може свідчити про те, що Китай готується до великої війни (чи принаймні не відкидає її розгортання) зі США чи будь-якою іншою країною колективної Півночі.

Також КНР вибудовує стратегію здобуття неофіційного статусу наддержави до 2049 року (до сторіччя проголошення КНР) з перспективою відібрати цю першість у США. Однак Китай, хоча й прагне стати самодостатнім суверенним геополітичним гравцем та новою піднебесною імперією, утім керується у своїй стратегії досягнення цієї мети застарілими геополітичними постулатами класичної геополітики. Натомість Китай у цю стратегію вмонтовує й інтереси щодо озера Байкал як найбільшого у світі прісноводного природного резервуара, хоча й механізми володіння ним (повного чи часткового) поки невідомі. Усе ж Китаю досить складно буде витримувати конкуренцію зі США за два інші компоненти складової наддержавності – глобальну боротьбу за інтелектуальний людський капітал та високі технології.

Нині є також усі підстави для остаточного оформлення нової так званої вісі зла: Росія (можливо, з територіальними змінами) – Китай – Північна Корея – Іран – Сирія, яка буде ще одним впливовим полюсом глобального Півдня. Доволі відчутний вплив у форматі глобального Півдня відіграватимуть такі держави, як Бразилія та ПАР. За таких динамічних обставин не виключаються нові геополітичні протистояння у стилі проксі й конкуренція на кшталт нової холодної війни, а тому Україна має бути вмонтованою в нову євроатлантичну безпекову колективної Півночі вже у середньотерміновій перспективі. Новий світопорядок буде більш інтегрованим у безпековому відношенні, а тому передбачає мінімізацію так званих сірих зон. Тож єдино правильною стратегією безпеки та зовнішньої політики для України є інтеграція до ЄС та НАТО. Отже, цей процес варто запускати ще до повного завершення війни з Росією. Лише членство України в ЄС та НАТО забезпечить повноправну належність до колективної Півночі та мінімізує майбутню агресію з боку Росії через гарантування колективної системи безпеки.

Контури нового світу передбачають ще цілу низку компонентних форматувань: по-перше, ЄС збільшить кількісне членство до понад 30 держав на початку 2030-х років; по-друге, НАТО за рахунок України, Молдови та Грузії, а також Західних Балкан значно розширить свій склад та безпекову географію. Хоча

перспектива вступу Грузії, як і Туреччини, до ЄС може бути дещо віддаленішою, порівняно з Україною та Молдовою. Залучення України та Молдови до ЄС та НАТО має вирішальне значення для зміцнення східного флангу європейського континенту, що захистить Європу в цілому. Зрештою, ЄС має історію великих досягнень: примирення давніх ворогів у Західній Європі, закріплення демократії в Південній Європі та просування реформ і процвітання в Центральній Європі та країнах Балтії.

У свою чергу, ЄС набуде формату безпекової організації з формуванням власної армії, адже функціональна ефективність НАТО поступово знижується. Останнє пов'язано з відчутною деградацією ВПК в Європі та нездатністю у достатній кількості забезпечити Україну справною технікою та боєприпасами. Євросоюз буде більш самодостатнім геополітичним гравцем поряд зі США, а тому вплив Вашингтона у Європі буде послаблюватися. Явного розколу та значних розбіжностей інтересів між ЄС і США у форматі глобальної Півночі скоріш за все не спостерігатиметься. Натомість буде формуватися рівноправний трансатлантичний формат союзницький відносин.

ООН буде повністю реформована або демонтована, й на зміну їй постане нова організація, яка відповідатиме вимогам часу та покликана буде унеможливити конфлікт, подібний до того, що розв'язала Росія. З великою вірогідністю питання Тайваню вирішиться компромісним шляхом – створення ще однієї вільної економічної зони поряд з Гонконгом і Макао (одна держава – дві системи), адже у протилежному разі – зняття Заходом обмеження міжнародного визнання Тайваню (як незалежної держави) неодмінно спричинить воєнний конфлікт з Китаєм. Урешті-решт, на пострадянському просторі за умов ослаблення Росії внаслідок розв'язаної нею війни поступово зникатимуть самопроголошені формування в Молдові, Україні та Грузії. Так, ліквідація Нагірного Карабаху Азербайджаном є лише початком цього процесу.

За умов динамічного прискорення формування нового біполярного світу Україна повинна формувати стратегію виживання та протистояння російській повномасштабній агресії в умовах послаблення західної (насамперед американської) допомоги. Складовою

частиною цієї стратегії може стати геополітична кооперація з низкою європейських країн НАТО у рамках гарантій безпеки, започаткованих G-7 на Вільнюському саміті. Такими можуть стати країни Балтії, Північної Європи, Польща, а також Великобританія, Японія тощо. В умовах повномасштабної війни формуються контури як Балто-Чорноморського союзу (східного блоку в НАТО), так і геостратегічна вісь Київ – Варшава – Лондон. Таке вибудовування стратегії дозволить Україні зберегти стійкість у протистоянні російській повномасштабній агресії.

Підтримка реформ та створення власного військового промислового сектору за іноземної інвестиційної підтримки дозволить Україні прискорити динаміку інтеграції до європейських і євроатлантичних структур, а також забезпечити транзит від пострадянської Євразії до геополітичного простору колективної Півночі, що постає як альтернатива/продовження колективного Заходу.

Таким чином, на основі прогностичного аналізу окреслено три можливі сценарії завершення російсько-української війни. Принаймні розглядаємо три можливі сценарії майбутнього України – оптимістичний, помірно-песимістичний та песимістичний. Цей прогностичний спектр охоплює варіанти від виходу України на міжнародно визнані кордони 1991 року до заморожування конфлікту після тривалої війни на тлі наростання кризи безпеки світового порядку. На цьому тлі варто говорити про контури майбутнього світового порядку, що формується у перебігу російсько-української війни. Відтак уже у середньостроковій перспективі постануть ознаки нового біполярного світового порядку у контексті протиборства глобальної Півночі на чолі зі США та глобального Півдня з ядром у особі Китаю. Ключовим завданням України є інтеграція до глобальної Півночі (євроатлантичні структури) з метою зміцнення національної безпеки та протистояння Російській Федерації.

Бібліографічні посилання

Сейчас не время: переговоры с РФ в интересах Украины только после освобождения Юга, – Фукуяма. (2023, 6 мая). Фокус. https://www.facebook.com/watch/live/?ref=watch_permalink&v=1411754386267277

Politico пише, що США розглядають „замороження” війни в Україні. В ОП не згодні: Абсолютно неможливий сценарій (2023, 18 травня). Hromadske. <https://hromadske.ua/posts/politico-pishe-sho-sshazrozglyadayut-zamorozhennya-vijni-v-ukrayini-v-op-ne-zgodni-absolyutno-nemozhlivij-scenarij>

Pomfret, J., & Pottinger, M. (2023, March 29). *Xi Jinping Says He Is Preparing China for War. The World Should Take Him Seriously*. Foreign Affairs. https://www.foreignaffairs.com/united-states/xi-jinping-says-he-preparing-china-war?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=Xi%20Jinping%20Says%20He%20Is%20Preparing%20China%20for%20War&utm_content=20230329&utm_term=FA%20Today%20-%20112017

Sikorski, R. (2023). *Europe's Real Test Is Yet to Come. Will the Continent Ever Get Serious About Its Own Security?* Foreign Affairs, 102(4). Jullu/August. https://www.foreignaffairs.com/europe/european-union-defense-war-ukraine?utm_medium=newsletters&utm_source=weekend_read&utm_content=20230708&utm_campaign=NEWS_FA%20Weekend%20Read_070823_Europe%E2%80%99s%20Real%20Test%20Is%20Yet%20to%20Come&utm_term=FA%20Weekend%20Read-012320

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ:
ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ЗМІНИ ПОКОЛІНЬ**

Збірник наукових праць

Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції
м. Київ, 15 грудня 2023 року

Науковий редактор – Ю. Шайгородський
Літературний редактор – С. Носова
Технічний редактор – Н. Сінельнікова
Комп'ютерна верстка та макетування – Н. Лисенко

Підписано до друку 26.12.2023 р. Формат 60x84/16.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 17,67. Обл.-вид. арк. 14,83.
Папір офсетний. Друк цифровий.
Наклад 120 прим. Зам. № 2187

Видавець і виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600.
Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.